II 1795

Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

А. ТЕОДОРОВЪ

Ук 252

БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КРАТЪКЪ ИСТОРИЧЕСКИ ПРѢГЛЕДЪ

ЗА

СРѢДНИ УЧИЛИЩА

Второ, скжсено и оправено издание.

Цѣна 1.50 л.

ПЛОВДИВЪ
Издание на Хр. Г. Дановъ
1907.

Литерат

А. ТЕОДОРОВЪ

БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

КРАТЪКЪ ИСТОРИЧЕСКИ ПРѢГЛЕДЪ

ЗА

СРѢДНИ УЧИЛИЩА

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Второ, скжсено и оправено издание.

ПЛОВДИВЪ
Издание на Хр. Г. Дановъ
1907.

Българска академия на науките • София • Библиотека

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

П 1795 1274 4/4
/54

9 т.

ПРОВЕРЕНА

Уводъ.

Литература се казва сборътъ на всички душевни творения на единъ народъ, обявени въ жива, или въ писана рѣчь или слово. Поради словото, въ което вънкашно сѫ обявени, литературнитѣ творения се казватъ още словесни, а сборътъ имъ словесность.

„Литература“ и „словесность“ сѫ така едно и сѫщо нѣщо; обаче въ употрѣбението на тия думи се срѣщатъ и нѣкои условни различия. Думата словесность прилѣга най-напрѣдъ за всички душевни творения, които сѫ обявени въ слово, било то устно, или писано. Това е широкиятъ смисълъ на тая дума. Въ тѣсенъ смисълъ „словесность“ означава само творенията, които живѣятъ у народа въ устно слово; въ такъвъ случай за писанитѣ творения се употрѣбя думата „писменость“. Тъкмо тая дума отговаря на думата „литература“ (отъ латинската litera = буква, писмо). По-нататъкъ „словесность“ се употрѣбя за кратко означение на науката, която се занимава съ слога на словеснитѣ творения изобщо, съ правилата за тѣхното съставянье и съ характеристиката на тѣхнитѣ видове. Тая наука пòпълно се казва теория на словесностьта.

Когато си служиме съ думата “литература“, подъ нея разбираме обикновено писаната словесность. Устната словесность се означава съ името „народна литература,“ или „народна словесность,“ понеже нейнитѣ творения сѫ плодъ отъ общия духъ на народа. „Литературата“ като сборъ отъ словесни творения, прѣдставени въ книги, се именува по български книжнина или книжевность.

Всѣкой народъ има свои словесни творения: едни отъ тѣхъ той е създалъ самъ, а други е заелъ отъ пòблизки

или пòдалечни съсѣди, като ги е обработилъ по свой начинъ. Какви творения съдържа словесностьта или литературата на единъ народъ, какви културни нужди се е стремилъ той да задоволи съ тѣхъ и до какво развитие е успѣлъ така да достигне — това разглежда и обяснява историята на словесностьта или историята на литературата. За краткость тя се казва и просто „словесность“ или „литература“.

Така историята на литературата на единъ народъ е прѣгледъ на словеснитѣ творения на тоя народъ, за да се покаже въ тѣхъ, кога какви мисли, чувства и желания е развивалъ той и съ какво умѣние ги е изказалъ. Историята на литературата изобразява живота на човѣшката душа, изказанъ въ творенията на словото (на езика).

Историята на българската литература разправя за устната и писмената словесность на българския народъ отъ начало и до днесъ.

ДѢЛЪ I.

Устна словесность.

Устната или **народна словесность** обнима ония словесни творения, които живѣятъ въ устната рѣчь на народа. Тѣ минуватъ изъ уста въ уста, прѣдаватъ се отъ поколѣние на поколѣние и непрѣстайно се мѣнятъ. Това устно прѣдаванье на народната словесность изъ родъ въ родъ ѝ е спечелило името „традиционална литература“ (литература по прѣдание).

Устната словесность се явява у народитѣ винаги прѣди писмената. Устнитѣ творенея могатъ по̀кжсно и да се записватъ, но съ това тѣ не ставатъ произведения отъ писмена словесность, защото и слѣдъ записванъето все продължаватъ да живѣятъ въ народнитѣ устни прѣдания.

Устната словесность се създава по едно общо исканье на народната душа, а писмената словесность изразява частнитѣ исканья на душата на една опрѣдѣлена личность.

Въ устната словесность творецътъ (сказувачъ или пѣвецъ) прѣдава съ думи онова, което сжществува въ душата на всички отъ народа; неговата личность нийдѣ и съ нищо не се обажда отдѣлно за себе си; Срѣщу това въ писмената словесность всичко е лична работа на единъ авторъ на творението; материялътъ и формата му повсждѣ издаватъ особната дѣйность на личностьта. Устната словесность е самиятъ животъ на народа, както се той съдържа въ народнитѣ познания, постжпки и вѣра; писмената пъкъ е само отражение на тоя животъ въ личната прѣработка на отдѣлни автори. Въ творенията на устната словесность не се съглежда отлика между умъ и фантазия, между проза и поезия; това е свойствено на творения отъ писмената словесность.

Творенията на устната словесность биватъ п ѣ с н и, назначени за пѣние при разни случаи отъ живота, п р и к а з-

ки и прѣдания, назначени за разказъ, басни и пословици за поука, гатанки и други думки за игра и забава, па и баяния за лѣковно въздѣйствие. Отъ тия творения сѫ найважни и наймногобройни въ нашата народна словесность пѣснитѣ.

У насъ сѫ почнали да събиратъ и обнародватъ особни сбирки отъ творения на устната словесность вече отъ 1842 г. Отъ тогава до днесъ е обнародванъ голѣмъ брой такива сбирки съ тъи наречени „народни умотворения“. Отъ всички видове сбирки пò-главни сѫ сбиркитѣ на братя Миладиновци, Димитъръ и Константинъ (Загребъ, 1861 г.), на Василя Чолаковъ (Болградъ, 1872 г.), на Кузмана Шапкаревъ (София, 1891—1892 г.); грамадно богатство отъ народни умотворения се съдържа въ голѣмитѣ книги на „Сборника“, издаванъ отъ българското министерство на просвѣщението (отъ 1889 година насамъ).

А.

Пѣсни.

Народната пѣсень се е родила заедно съ народния езикъ. Първото слово на човѣка е било изразъ на чувство, що е развълнувало душата му и напирало да се изкаже; така словото, като образъ на чувство, е било и първата човѣшка поезия.

Изпърво не е имало никаква разлика между говоръ и пѣние. Само когато говорътъ станалъ за човѣка обикновено срѣдство за душевно съобщение, тогава почнало да се отдѣля отъ него понятието за пѣние. Това пѣние е било изпърво само повече прочувствувана рѣчь. Съ нея се е обръщалъ човѣкътъ къмъ природата, която на всѣка стѫпка го е плѣнила съ тайната и величието на своитѣ явления; и първата му пѣсень е била лирически възгласъ къмъ тая природа. Въодушевението на човѣка отъ природната необятность и чудовность е направила пѣсеньта му химна, а това, че въ природнитѣ явления той е съзиралъ дѣйствия на тайни сили, на божески сѫщества, е дало на тая пѣсень характеръ религиозенъ.

Колкото повече се развивалъ човѣкътъ, толкова повече и първоначалната му пѣсень се измѣняла по съдър-

жание и по форма. Отъ това се развили постѫпенно извѣстнитѣ днесъ видове творения отъ народната словесность. Пѣснитѣ ние раздѣляме на обредни, битовни, юнашки и исторически[1]).

I. Обредни пѣсни.

Съ обреднитѣ пѣсни се е обръщалъ човѣкътъ найнапрѣжъ къмъ силитѣ на природата, схващани като божества, па е гледалъ и съ дѣйствия да имъ изтълкува своитѣ чувства. Тия дѣйствия сѫ обредитѣ, които необходимо придружаватъ и обясняватъ съдържанието на пѣснитѣ. Когато съ врѣме възникватъ нови религиозни възгледи, старитѣ обреди губятъ първия си смисълъ, та се обръщатъ на прости обичаи или забави; а това влияе и върху съдържанието на свързанитѣ съ тѣхъ пѣсни, което повече или помалко се затъмнява.

Въ нашитѣ обредни пѣсни сѫ възпѣти и изобразени явленията, които сѫ виждали нашитѣ прѣдци въ природата. Тия явления сѫ били за тѣхъ дѣла на сѫщества, найнапрѣжъ схващани като физически сили, послѣ като животни (зооморфски) и напоконъ като човѣци (антропоморфски), па и като сѫщи богове (теоморфски). Нашиятъ народъ не е успѣлъ да създаде свои пълни прѣдстави за богове и богини (митология) и да опрѣдѣли за тѣхъ извѣстно родословие (теогония). Въ развитието на своитѣ прѣдстави за тайнитѣ сили на природата той е билъ застигнатъ отъ християнството, което и наложи върху незавършенитѣ му божески прикази или митове чъртитѣ и отношенията на своитѣ свѣтци.

Първото природно явление, което е поразило наивната душа на човѣка изобщо, е било смѣняванъето на деня и нощьта, на свѣтлината и мрака; свѣтлината е нему благоприятна, а мракътъ не. Подобно на това се смѣняватъ и топлината съсъ студа, лѣтото съсъ зимата; лѣтѣ е всичко

---

1) Тия сѫщитѣ пѣсни могатъ да се разметнатъ и другояче по отдѣли, като се вземи за основа не цѣлиятъ характеръ на съдържанието, но найблизкиятъ поводъ за него изъ живота; тогава ще имаме пѣсни периодически и религиозни, които се пѣятъ при разни обреди прѣзъ уречени врѣмена отъ годината, пѣсни изъ личния животъ, пѣсни изъ челядния животъ, пѣсни изъ обществения животъ, пѣсни изъ политичнския животъ.

живо, а зимѣ мрътво. Възъ основа на това и нашитѣ прѣдци сѫ си прѣдставяли цѣлата природа изпълнена съ свѣтли и тъмни сили въ образи на сѫщества, които се борятъ помежду си и отъ които еднитѣ сѫ наклонни човѣку, а другитѣ му се гнѣвятъ. Отъ дѣйствието на свѣтлитѣ сили или божества се храни земята и ражда плодове; а отъ дѣйствието на тъмнитѣ тя се вкоченява и остая безплодна. Тая свръзка между божествата и земята припомня брачнитѣ отношения на човѣка, които послѣ той прѣнася и върху обоготворената природа.

Слънцето и небото, като изворъ на свѣтлина, топлина и влага, сѫ главнитѣ божества, които възпѣватъ обреднитѣ пѣсни; и тѣ ги възпѣватъ въ борбата имъ съ разни врѣдоносни духове, които сѫ изворъ на мракъ, на студъ и мрътвило. На тия духове се принасятъ милостивни жертви. Прѣзъ годишното движение на природния животъ се забѣлѣзва единъ особенъ периодъ (кржговратъ на слънцето), когато трае властьта на свѣтлината, и другъ периодъ, когато настая властьта на мрачината; съгласно съ това сѫ наредени особни тържества или празници въ честь на божествата отъ единия или другия годишенъ периодъ. Християнската черква изпърво много е прѣслѣдвала както самитѣ „езически“ тържества или празници, така и пѣснитѣ имъ и обредитѣ. Най-сетнѣ тя постигна да заличи отъ народното съзнание първоначалното имъ значение, като постави на мѣстото на тържествата празници на свои светии а съ това подложи нови поводи на пѣснитѣ и промѣни външната имъ форма.

Нашитѣ обредни пѣсни и самитѣ обреди при тѣхъ сѫ толкова разнообразни въ разнитѣ краища на земята ни, колкото сѫ разнообразни и носиитѣ на българското население. Етнографската наука (фолклоръ) открива въ тия пѣсни и обреди, както и въ другитѣ видове народни умотворения, нѣща основни, стари славѣнски, послѣ нѣща нови, възникнали между българитѣ, или пъкъ дошли отъ исторически и културни влияния на съсѣди. Въ много случаи днесъ имаме обреди, които се вършатъ безъ пѣсни. Вѣроятно съдържанието на пѣснитѣ при нѣкои отъ обредитѣ налѣгало да се пази тайно, та по̀късно тия пѣсни или заглъхнали, или пъкъ се прѣобразили въ други видове творения. Понеже въ обредитѣ се наподобяватъ природнитѣ явления,

въ които се съглежда дѣйствието на извѣстно божество, затуй когато се извършватъ тѣ, ставатъ и наблюдения надъ нѣкои признаци, та се отгатнува по тѣхъ волята на божеството.

Както у другитѣ славѣни, така и у насъ първи празникъ въ честь на слънцето е деньтъ на зимния кржговратъ, когато върховното свѣтло божество изново се ражда. По римския календаръ тоя день се пада въ kalendae januarii, и отъ думата calendae е произлѣзло у насъ името на празника коледа. Християнската черква е поставила въ тоя периодъ своя празникъ за рождението Христово, та съ него се е слѣлъ и нашиятъ езически празникъ. Отъ това сливанье на двата празника се обясняватъ новитѣ, християнски елементи въ коледнитѣ пѣсни. Слънцето е въ тѣхъ вече самъ Христосъ, синъ боговъ, та се нарича още божичъ, и божичко. „Божичъ“ и „Коледа“ се схващатъ като лица, къмъ които се обръщатъ пѣснитѣ съ припѣви.

Коледнитѣ пѣсни сж славословия за младата възродена сила на свѣтлото и върховно божество, което дава плодородие и докарва щастие; а коледнитѣ обреди подражаватъ въ всичко на тоя смисълъ на пѣснитѣ. Въ тоя началенъ мотивъ на коледнитѣ пѣсни се втъкватъ нататъкъ битовни, легендарни и исторически чърти. Пѣснитѣ прѣнасятъ своето възпѣванье отъ слънцето-бога върху челядното и обществено положение на лицата въ кжщи. Спроти това и първоначалнитѣ обреди приематъ найразновидни промѣни, та дори се отдѣлятъ нѣкога съвсѣмъ отъ пѣснитѣ. Прѣзъ нощьта срѣщу коледа се честити въ пѣсни на всѣкой домакинъ радостьта отъ празника и се желае за него всѣка благодать въ дома и стопанството. Пѣвцитѣ „коледари“ се прѣдставятъ като пжтници, що бродили по дълги друмове и дошли напоконъ у домакина да „становатъ“. Тѣ го величаятъ като добъръ „станенинъ“ и му благодарятъ за добрия приемъ и дарове въ особни „благословки“.

Колкото повече се развива природата подъ дѣйствието на пролѣтната влага и топлина, толкова повече се явяватъ и случаи да се тържествува за нейното възкръсение. Въ периода на пролѣтнитѣ обреди и пѣсни сж поставени и християнскитѣ празници за „възкръсение“ Христово. Самата дума „въз-кръс-ение“ означава разсвѣтление,

подновение на силата на живота. Веселието, къмъ което побужда човѣка възкръсената природа, е изказано въ пѣснитѣ и обредитѣ тъй, че се прославятъ младината и хубостьта, които постигатъ своята цѣль въ любовьта и женитбата. Спроти християнскитѣ празници, що спадатъ въ периода на пролѣтнитѣ тържества, разпознаваме обредни пѣсни покладни (заговѣлки), лазарски, великденски, гергьовски и спасовски.

Покладнитѣ пѣсни се пѣятъ срѣщу великия постъ на хоро и при игри.

На християнския празникъ за Лазара, що се пада въ сѫбота прѣди врѣбница, се пѣятъ **лазарски** пѣсни (или лазарици), дѣто основната мисъль е пакъ „моминството“ или „дѣвството“. Тѣ сѫ пѣсни за величание, които биватъ и нарочно нагодявани да се пѣятъ освѣнъ на момци и моми, още и на дѣца и майки, на търговци, на духовници — сѫщо както и коледнитѣ пѣсни. А на сама врѣбница момитѣ „ладуватъ“, като плетатъ врѣбови вѣнци, та подъ особни припѣвки ги спущатъ по рѣката и гататъ по движението имъ, коя първа ще се жени и какъвъ ще вземе. Гъвката врѣба прѣдставя въ пѣснитѣ наклонность, а кръглиятъ вѣнецъ свършена (готова) мома за женитба.

Великденскитѣ пѣсни продължаватъ мисъльта на покладнитѣ и лазарскитѣ. Природата напѫпява и цъвти, а любовьта зрѣе. Опасна е хубостьта на момата: надъ нея се извива отъ зависть вихрушка, та ѝ погрозява лицето: тя отива на кладенци да го мие, а тамъ я отниматъ коварни три самодиви. На великдень веселбитѣ на хорото се придружаватъ съ люлки. Въ златни люлки слънчева майка приспива дѣтето си; слънцето ги спуща и на земята, за да си вземе съ тѣхъ невѣста.

Подъ образа на „златнитѣ люлки“ се е схващала утрената зора, младото слънце. Поетическиятъ образъ на люлкитѣ е развитъ още повече въ **гергьовскитѣ** пѣсни. Люлкитѣ се смѣняватъ въ пѣснитѣ и съ дѣвойка, която носи ключове и отваря портитѣ на единъ градъ „ни на небе, ни на земя“: въ тоя градъ отива слънцето да се жени. Люлкитѣ и дѣвойката ставатъ послѣ отъ образи на фантазията реална дѣйствителность. На Гергьовдень се нагаждатъ по градини и морави люлки, па се пѣе и гата за изборъ между моми и момци. Празникътъ Гергьовдень е прибралъ

въ себе тържества, които изпърво сѫ се отнасяли къмъ ония природни явления, що приятъ на земледѣлието, скотовъдството и домашния животъ. Свети Гьорги въ пѣснитѣ се явилъ като християнски замѣстникъ на нѣкое езическо божество. За неговитѣ добрини му се принасятъ найтържествени жертви, „курбани“.

Слѣдъ Гергьовдень идатъ **спасовскитѣ** пѣсни, които се падатъ около празника Спасовдень и се продължаватъ до края на първия периодъ въ годината. И тѣ прославятъ момци и дѣвойки, които очакватъ своята женитба, или пъкъ сѫ молби за роса и добъръ приплодъ. Ходотай за молбитѣ е сега или самъ Христосъ, или св. Недѣля, която дѣвойкитѣ „изплавятъ“ изъ злато, и тя благославя земнитѣ плодове. Седмицата прѣди Тройца (или слѣдъ това) се тачи подъ името „русалка“ или „русаля“, защото прѣзъ нея владѣятъ въ полята и водитѣ сѫщества „русали“. Името е произлѣзло въ християнско врѣме отъ латинското означение rosalia на тържествата въ деня на св. духъ; а повѣрието се корени въ езически прѣдстави за водни богини.

Признацитѣ отъ втория периодъ на годината, лѣтния кржговратъ на слънцето не сѫ тъй многобройни, разкошни и весели, както празницитѣ отъ първия периодъ. Природата е вече отгледала всѣка своя рожба и отива къмъ упадъкъ, изъ който пакъ ще почне да се възражда тепърва въ началото на зимата. Пѣснитѣ и обредитѣ се прощаватъ съ пролѣтьта. Въ полето настая засуха, която причинява поврѣди и тегота.

Лѣтното бездъждие прѣдизвиква пѣсни за „пеперуда“ („дюдюль“, „ой-люле“) или **„пеперугарски“**. „Пеперудата“ (у гърцитѣ *περπερούνα*) прѣдставя сухата земя, петемна за небесна влага. Божеството, къмъ чиято помощь сѫ се обръщали тия пѣсни, е замѣстено днесъ отъ свети Илия, който се почита за владѣтель надъ облацитѣ и гърмотевицата. Народната поезия често прѣнася неговата служба върху св. Гьорги. Прѣзъ празницитѣ „горещници“ около Илиндень (20. юлия) се пѣятъ тѫжни пѣсни за убити отъ гърмотевица, за изядени отъ мечки, за загинали безъ вѣсть или отъ разбойници и др.

Слѣдъ Илиндень обреднитѣ пѣсни отстѫпватъ мѣсто повече на битовнитѣ. Откакъ са свършатъ жетви, вършитби и гроздоберъ, настаятъ тлъки и седѣнки, дѣто става из-

боръ между моми и момци. Съ празника св. Димитъръ (26. октомврия) има свързани още нѣкои обреди, които напомнятъ мисъльта на гергьовскитѣ и илинденски обреди и пѣсни за обръщанье къмъ покровителя на земното плодородие. Отъ тукъ нататъкъ се подготвятъ изново тържествата за възражданьето на слънчевата сила.

2. Битовни пѣсни.

Битътъ или „живѣячката“ (цѣлото живуванье) на човѣка като членъ на челядьта, като работикъ, що се труди за своя домъ, като лице, що се радва за своето щастие или тжжи за своето злополучие, е изобразенъ въ особенъ видъ пѣсни, които наричаме битовни. По своя характеръ тѣ стоятъ найблизу до обреднитѣ пѣсни. Разликата между еднитѣ и другитѣ е, че въ обреднитѣ пѣсни човѣкътъ възпѣва природата зарадъ нейнитѣ отношения къмъ себе, а въ битовнитѣ той възпѣва случки, отъ които се ниже неговътъ животъ. Обаче и въ тия случки често се види намѣсата на природнитѣ сили.

Пòвечето или пòмалкѝ битовни чърти се съдържатъ и въвъ всѣко друго народно умотворение, понеже тия всички сж душевенъ изразъ на живота на народа — на неговата живѣячка. Въ нашитѣ сборници отъ народни умотворения битовнитѣ пѣсни се срѣщатъ означени като сватбени, овчарски, жетварски, тжжовни, смѣшни и подобни. Покрай самитѣ пѣсни има и обреди, които или сж направо скопчени съ пѣснитѣ, или обясняватъ значението на нѣкои отъ тѣхъ, или пъкъ най-сетнѣ стоятъ и независно отъ всѣка пѣсень.

Едно отъ найважнитѣ явления както въ личния, така и въ челядния животъ на човѣка е бракътъ. Народната поезия е намѣрила въ него наймного мотиви за своитѣ битовни пѣсни, и въ тѣхъ е изразила найдълбокитѣ си чувства по отношение къмъ щастието на човѣка и нещастието.

Бракътъ се възпѣва въ особни пѣсни **„сватбени“** като дѣйствие, подобно на свръзката, каквато се наблюдава въ извѣстни природни явления. Отъ поетическитѣ прѣдстави за тия явления произлизатъ символитѣ въ сватбенитѣ пѣсни; а къмъ божествата отъ явленията се отнасятъ жертвитѣ отъ

сватбенитѣ пѣсни. Върху старитѣ религиозни дѣйствия при брака е упражнила своето влияние християнската вѣра; но въ тѣхъ все пакъ сѫ останали диритѣ на ония битовни възгледи, подъ които исторически се е развивалъ бракътъ.

Нашиятъ битъ откъмъ брачнитѣ връзки и отношения е изобразенъ въ пѣснитѣ найнапрѣжъ така, че момъкътъ дохажда съ цѣлъ орлякъ сватове и се кани да разбие портитѣ на момини дворове. Той е човѣкъ съвсѣмъ чуждъ, който изкъртя дѣвойката изъ сърцето на нейната челядь. Обаче понататъкъ женихътъ дохажда вече не като врагъ, но като търговецъ съ откупни дарове. Чисто търговско значение на откупа прави невѣстата на работница и „отмѣница“; зарадъ нейния трудъ и момъкътъ бива принужданъ отъ своитѣ родители да се жени не по личинъ изборъ. Тука вече женихътъ и невѣстата тѫжатъ за своята неволя и прѣзрѣно щастие. Както се разпореждатъ съ любовьта на момъка и дѣвойката тѣхнитѣ родители, бракътъ имъ се явява като нѣщо орисано. При такива условия положението на дѣвойката е найпечално, понеже тя именно влиза въ „чужда“ кѫща. Много сѫ формитѣ, подъ които народната поезия изобразява невѣстата невинна жертва на „зла“ свекърва.

Понятието за брака като съюзъ по личенъ и свободенъ изборъ се изказва въ нашитѣ сватбени пѣсни твърдѣ слабо. Личниятъ изборъ между момци и дѣвойки се подготвя по седѣнки и тлъки, по игри и сборове; тука се случватъ найчесто и отвличаньята на моми. Особно по седѣнкитѣ и тлъкитѣ никнатъ най-вече **любовнитѣ** пѣсни. Единъ отъ найдълбокитѣ мотиви въ тѣхъ е вѣрностьта. Отъ тая страна битътъ на българитѣ е произвелъ случки, дѣто срѣщаме както прѣлестьта на взаимната любовь, така и ужаситѣ на суровото отмъщение за нейното изневѣрянье. За любовьта нѣма прѣчка дори и въ разликата на вѣрата.

Слѣдъ брака любовната пѣсень се занимава наймного съсъ случаи за мнима невѣра, и то поради зависть на свекърва. Завистъ за хубость кара невѣстата да наклевети прѣдъ мѫжа си своята калина (мѫжова сестра). Особенъ мотивъ прѣдставятъ пѣснитѣ, дѣто мѫжътъ заправя нова сватба, защото първата му невѣста погрознѣла; то е мотивъ за величание на хубостьта.

Бездѣтниятъ бракъ се гледа у българитѣ като голѣмо нещастие. Като се молятъ бездѣтнитѣ родители Богу, да имъ подари „рожба отъ сърце“, тѣ показватъ, че у народа бракътъ е условие за създаванье челядь, а не просто за придобиванье „работница“.

Умножението на челядьта съ единъ собственъ членъ, съ дѣте, внася въ нея нови отношения отъ другъ видъ. Първитѣ пѣсни, които ни рисуватъ родителскитѣ чувства, сѫ майчинитѣ приспивалки за него. Подобни тѣмъ нѣжни припѣвки и желания срѣщаме и въ единъ дѣлъ отъ лазарскитѣ пѣсни, който се пѣе на дѣца.

Смъртьта на единъ членъ отъ челядьта се оплаква въ тъй наречени **тѫжачки** които сѫ пòскоро ритмиченъ говоръ, а не вече пѣсни. Както има за пѣснитѣ нарочити пѣвци, така и тѫжачкитѣ могатъ да се рецитуватъ отъ нарочити женски лица. Въ тѫжачкитѣ народътъ мисли, че покойникътъ трѣбвало да си отиде отъ тоя свѣтъ, понеже не му помогнали никакви билки и баяния. Ближнитѣ на покойника вѣрватъ, че той ще си избира отъ тѣхъ когото наймного иска и ще го вика при себе. Душитѣ на умрѣлитѣ сѫ безсмъртни. Тѣ се схващатъ като особни божества, които пазятъ домашното огнище,. но ставатъ и на зли духове. Безсмъртна душа, зазидана въ основитѣ на една сграда, я прави неразрушна.

Домашниятъ битъ се разпознава още въ дневнитѣ занятия и въ условията, при които се тѣ извършватъ. Главното занятие на българина е земледѣлието и скотовъдството; и една часть отъ пѣснитѣ въ нашитѣ сборници е отдѣлена подъ имената „овчарски“, „жетварски“ и др. Овчарскитѣ мотиви състоятъ винаги въ нѣкое умѣние (свирня, танецъ, борба). На **жетварскитѣ** пѣсни мотивигѣ сѫ за плодородие и любовь. По жетва се пѣятъ и пѣсни, каквито се слушатъ на пеперуда и сватби.

Между другитѣ явления отъ бита е възпѣтъ и комичниятъ контрасъ, надъ който самиятъ народъ изказва своя присмѣхъ или укоръ. Това сѫ **„смѣшнитѣ“** пѣсни, дѣто се прѣдставя напр., какъ старецъ люби двѣ моми, или пъкъ невѣстата по своето сѣстояние никакъ не подхожда къмъ състоянието на жениха, отъ което се пораждатъ не само смѣшни, но често и трагически недоразуѣния.

Явленията отъ бита сѫ подчинени на волята на едни женски сѫщества, орисници или наречници. Тѣ вече отъ рожданьето на човѣка опрѣдѣлятъ неговитѣ наклонности и занаятъ; тѣ прѣдставятъ традицията въ рода. Вѣрата въ тѣхното опрѣдѣление прави българина всѣкога доволенъ отъ това, що го постига; но въ сѫщото врѣме тая вѣра доста много го спъва въ стремежа, да даде на духа си посвободно и самостойно движение.

3. Юнашки пѣсни.

Като се развива първоначалната лирическа пѣсень, въ нея може все повече да се усиля описателната страна; тя става разсказна, и отъ това пѣсеньта добива епически характеръ. Лирическата обредна пѣсень, като се отдѣля отъ врѣмето за пѣянье и отъ мѣстото за дѣйствие, прѣобръща своитѣ образи въ опрѣдѣлени случки и събития, за които може да се пѣе въвъ всѣко врѣме и на всѣко мѣсто.

Найнапрѣжъ тая пѣсень докарва въвъ взаимно дѣйствие сѫществата, въ които сѫ олицетворени природата и нейнитѣ отношения къмъ човѣка. Дѣйствието става отдѣлно отъ физиччскитѣ явления, ако и да служи съ тѣхъ като съсъ срѣдства; то се вѣрва като митъ, дѣто дѣйствуватъ божества. Тогава пѣсеньта е митическа. Нататъкъ вмѣсто олицетворенията на природата и на нейнитѣ отношения къмъ човѣка се явяватъ прѣдставители на самата човѣшка мощь. Тѣхнитѣ дѣла иматъ всеобщо значение и по размѣритѣ си прилѣгатъ на свърхестествени сѫщества. Тия мощни прѣдставители въ чисто човѣшки образъ сѫ герои, или юнаци; и за тѣхъ се пѣятъ юнашки пѣсни. Напоконъ идатъ лица изъ срѣдата на самото общество, които дѣйствуватъ за общи или частни стремежи, що движатъ човѣшкия животъ; пѣснитѣ за такива лица сѫ исторически, било за цѣло едно племе, или за мъничка негова часть.

Българската устна словесность не може да се похвали съ митически пѣсни, защото народътъ не е достигналъ да създаде свои опрѣдѣлени митове. „Вихри“ и „вѣтрове“, за които разправятъ пѣснитѣ ни, сѫ поетически прѣдстави, въ които природнитѣ явленияя още задържатъ своитѣ физически, стихийни признаци.

Живи женски сѫщества сѫ „самодивитѣ“ и „самовилитѣ“, които живѣятъ въ горитѣ подъ сѣнчести дървета и въ полята край бистри води. То сѫ богини, еднакви на гръцкитѣ нимфи, въ които е олицетворено живителното дѣйствие на облачната влага; тѣ хранятъ растителностьта, даватъ сила на човѣка, па влизатъ съ него и въ пòинтимни сношения за любовь и съпружество. Обаче отъ тия поетически образи, които сѫ вече прѣдстави митически, българската народна словѣсность не е отишла пòдалечъ, за да създаде и съвършени митове, съ ясно обособени божества и съ тѣхни лични дѣла и постѫпки. Нашата словѣсность е завардила въ себе само нѣкои мититически прѣдстави, които влизатъ като митически чърти въ основата на твореният съ религиозенъ и битовно-исторически характеръ.

Въ сборницитѣ отъ български народни умотворения се различаватъ единъ видъ „стари“, „самовилски“ пѣсни, редомъ съ които се смѣстятъ и тъй наречени „църковни“. Подирнитѣ разказватъ за случки, дѣто участвуватъ свети лица отъ прѣданията на християнската вѣра. Тѣхната служба въ „старитѣ“ пѣсни вършатъ самовили и самодиви, които сѫ божества отъ прѣдавна езическа вѣра, пòпослѣ смѣсени и съ други митически, наши и чужди прѣдстави. Отъ основнитѣ думи „вила“ и „дива“ произлизатъ названията „самовила“ и „самодива“, отъ които първото се срѣща пòвече въ западна България, а второ въ източна; „вила морска“ или „самогорска“ е опрѣдѣлена така споредъ мѣстото, дѣто обитава. Вилитѣ сѫ божества добри; тѣ кърмятъ юнацитѣ, даватъ имъ сила и се борятъ за тѣхъ; обичатъ танеца и пѣнието, любятъ се съ човѣка и се мѫжатъ. Но тѣ ставатъ и зли, като погубятъ моми и момци, които сѫ ги обидили съ хубость или разгнѣвили съ сила. Отъ тая страна вилитѣ сѫ съединени съ юди, които сѫ зли духове; тѣ се именуватъ и „самоюди“ или „юди самовили“. Вили и юди биватъ и наречници.

Еднакви сѫ самодивитѣ съ змѣйоветѣ и змѣици, въ които сѫ олицетворени облацитѣ и свѣткавицата или небесният огънь. Змѣй „огненъ“ или „горянинъ“ се казва спроти неговото качество или обиталище. Змѣйоветѣ сѫ подобни на вилитѣ въ своята наклонность къмъ юнацитѣ, въ своитѣ борби и любовь; обаче и тѣ се изобразяватъ като

пакостни духове особито за моми и момци. Змѣятъ отговаря на гръцкия драконъ, па се явява и подъ чуждитѣ имена „ламя“, „хала тройноглава“, „аждеръ ненаситни“. Както самовилата, и змѣятъ се намѣсва въ плѣнителното умѣние на човѣка.

Ясни чърти отъ митическа прѣдстава на върховното божество на свѣтлината, ако и още съ физически признаци, се съглеждатъ въ пѣсни, дѣто юнакъ се хвали съ коня си, че ще надмине слънцето. Слънчовата сестра, която чува хвалбата, обажда на брата си: слънцето и юнакътъ се надварятъ, и вториятъ печели облога — слънчовата сестра. Между тия пѣсни се е изработила знайната пѣсень за „женитбата на слънцето“. Хубава Грозданка излиза на двора; слънцето я съглежда, и смаяно се спира, та грѣе на едно мѣсто три дни и три нощи. Най-сетнѣ се връща у дома си на вечеря. Пита го майка му, защо е закъснѣло. Тогава то разправя причината и придумва майка си да иде при дѣда Господа, за да позволи да му земе за невѣста хубава Грозданка. Дѣдо Господь скланя. На Гергьовдень спуща златни люлки. Грозданка отива да се люля, люлкитѣ се дигатъ и я отнасятъ. Майка ѝ наржчва слѣдъ нея, кога се вѣнчае, да говѣе деветь мѣсеца. Грозданка чува да говѣе деветь години; толкова врѣме тя не говори. Отъ това на слънцето много дожалѣва, и то праща майка си да му избере друга невѣста. На вѣнчилото Грозданка служи за кума. Отъ свѣщьта ѝ се подпаля булото на невѣстата; и когато тя изказва Грозданки своя укоръ, Грозданка за пръвъ пѫть проговаря. Слънцето се зарадва, че не е „нѣма нѣмица“, връщатъ втората невѣста, и се жени за Грозданка. Мотивътъ за женидбата въ тая пѣсень е основанъ върху прѣдставата за опасната хубость; а отношенията между дѣда Господа, слънцето и майка му сж едничкитѣ чърти за митическо схващане, и още твърдѣ елементарни и осамотени, та да образуватъ митъ.

Юнашкитѣ пѣсни завзиматъ у насъ твърдѣ широко мѣсто въ народната поезия. Отъ другитѣ пѣсни съ епическо развитие юнашкитѣ се отличаватъ по това, че въ тѣхъ се върши дѣло, което по значението си отговаря на единъ общъ, дори племененъ интересъ, а самитѣ виновници на дѣлото постигатъ таково негово значение съсъ срѣдства, каквито би могли да бѫдатъ свойствени на грамадна, племенна мощь.

Героятъ на юнашката пѣсень или юнакътъ на подвига, що тя възпѣва, се схваща обикновено като лице митическо, подобно на божествата: той се ражда и отглежда при участието на природата и боговетѣ; той върши самъ дѣла, каквито цѣлъ сборъ отъ хора не може извърши, и срѣдствата му затова иматъ неимовѣрни размѣри. Тоя юнакъ полубогъ е благодѣтель на племето, къмъ което принадлежи, поради добрини, които му прави съ подчинението на природата подъ човѣшка воля; той е неговъ избавитель отъ опасности и защитникъ противъ вънкашни враждебни племена. Но колкото повече членоветѣ на племето познаватъ, какъ се движи личниятъ имъ и общественъ животъ, толкова повече и юнакътъ имъ захваща да губи своята мощь за врѣмето. Вмѣсто него се явяватъ други, точно опрѣдѣлени личности, които по отдѣлни мѣста и въ отдѣлни врѣмена ржководятъ сждбинитѣ на племето или народа. Тука юнашката пѣсень прѣминува заедно съ дѣйцитѣ си върху почвата чисто историческа.

У насъ епическата пѣсень за подвизи на юнаци не е запомнила случки и събития, въ които да се гледатъ ония далечни врѣмена, когато българскиятъ народъ се е прибиралъ и устроявалъ въ особна държава. Тия случки и събития сж били вѣроятно изтикнати отъ други, които пò-силно сж задѣнали народната паметь и въображение; а то сж били ония, що произведе епохата на турскитѣ завоюванья и окончателното паданье на българската държава. Юнацитѣ, които възпѣва нашиятъ епосъ, не произлизатъ отъ първоначално поетическо схващанье на племенната мощь и интереси; тѣ не сж идеални прѣдставители на цѣлия народъ, но сж дѣйци на установенъ вече исторически битъ, които дѣйствуватъ лично. Съсъ своитѣ дѣла, положение и характеръ тия дѣйци сж привлѣкли върху себе народното внимание, възбудили на народа чувствата, и той ги облѣкълъ съ нѣкои чърти на носителя на неговата слава и неволя. За това сж помогнали нарочити пѣвци (днесъ „просяци“), които сж славили тия исторически дѣйци найнапрѣдъ прѣдъ самитѣ тѣхъ, а послѣ и между народа. Така отъ едно дѣйствително лице се създава поетически типъ, на който се приписватъ и бѣлѣзи на свърхестествена мощь, що отличава истинския герой или юнакъ.

Главенъ юнакъ въ българскитѣ юнашки пѣсни е кра-

левичъ **Марко** (крали Марко, или Марко кралевике, кралевити, кральовичинъ, дори и „малки кральо“). Той е извѣстниятъ въ XIV. вѣкъ владѣтель на една часть отъ западна Македония, между Вардаръ и албанскитѣ планини, съ прѣстоленъ градъ Прилѣпъ. Изпърво бѣ Марко самостоенъ „въ Христа Бога благовѣрный краль“, както се чете върху сѣчени въ негово име монети, а послѣ стана васалъ на турцитѣ. Баща му Вълкашинъ, деспотъ призренски и пòкъсно краль, падна въ боя противъ турцитѣ на 1371. г. при Чирменъ на Марица; а самъ Марко свърши живота си пакъ въ бой, но като помощникъ на турския султанъ Баязидъ противъ влашкия войвода Мирчо. Това се случи въ полята на „Ровине“ въ 1394. г.

Областьта, дѣто владѣеше Марко, спадаше до края на XIII. вѣкъ съ малки прѣсѣклици все въ границитѣ на стара България, а прѣзъ XIV. вѣкъ влѣзе въ състава на сръбската велика държава на Стефана Душанъ. Като послѣденъ самостоенъ владѣтель на тая область Марко е привързалъ къмъ себе споменитѣ на мѣстното българско население въ особени пѣсни. По спазенитѣ или отразени въ тѣхъ исторически спомени тѣ произхождатъ отъ врѣмето слѣдъ нахлуванъето на турцитѣ въ Балканския полуостровъ. Слѣдъ погубяньето на българското царство македонскитѣ пѣсни за Марка прилѣгаха твърдѣ много къмъ настроението, въ което се намираше изобщо цѣлиятъ български народъ. Ония събития, дѣто е дѣйствувалъ кралевичъ Марко за отбрана на своята независность, сж му спечелили симпатиитѣ и на пò-далечнитѣ българи, върху които падна турската неволя. Така народътъ смѣси пѣснитѣ за лица и събития, свързани съ мѣста въ сама България, съ македонскитѣ пѣсни за Марка, и отъ областния „князъ, краль, или деспотъ на България“, както се нарича Марко въ чуждитѣ лѣтописи, у народа се яви единъ общъ български юнакъ, чиято историческа личность се губи сега въ найразкошнитѣ чърти на единъ поетически типъ. Македонскитѣ пѣсни прѣдадоха Марка и на сръбската народна поезия, която има богати спомени за царството на Стефана Душанъ. На едного отъ неговитѣ наслѣдници въ Призрѣнъ е служилъ Марко като регентъ. Марковата епическа слава прѣминала и у хърватитѣ, па се загнѣдзи и дори и въ прѣданията на нѣкои албанскитѣ ар-

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

наути. Врѣмето и попрището на неговата историческа дѣятелность бѣха тъкмо нагодени за такава цѣль и размѣри.

Кралевичъ Марко е днесъ центъръ на българския юнашки епосъ. При негово участие се вършатъ всички подобѣлѣжити епически случки, безъ да се гледа, билъ ли е тогава още живъ юнакътъ и могълъ ли е наистина да участвува тамъ; а неговото име и духъ живѣятъ по особни мѣстности на цѣлия Балкански полуостровъ. На западъ отъ Прилѣпъ още стоятъ остатъци отъ „Маркови кули"; тамъ тече „Маркова рѣка" и се слави „Марковъ манастиръ". Прѣданията приказватъ, че Марко загиналъ съ коня си въ едно блато, или отъ Бога е прѣнесенъ въ една пещера, отъ дѣто ще дойде врѣме пакъ да излѣзе. Това станало тогава, когато се измислилъ барутътъ и хората почнали да се борятъ не съ юнащина, но съ пушки.

Кога билъ малъкъ, Марко много патилъ отъ другаритѣ си; ала една самодива му дала да бозае отъ нейното млѣко, и отъ това той добилъ голѣма сила. Конь му е Шарко (Шаркулия, Шарко-добро) — жребе отъ кобилата, която яхалъ баща му Вълкашинъ. Слѣдъ Вълкашиновата смърть кобилата живѣла въ едно „слано езеро" (сега „Хаджи-гьолъ" при Кукушъ) и никому не се давала, доклѣ не дошелъ Марко да я обуздае и съ жрѣбето. Марко има изредно оржжие, топузъ (буздоганъ) и сабя дипленица, що се угъва на „дванайсетъ дипли". Сабята е купена въ Стамболъ-града по доброто внушение и помощь на Гюргя самовила. Празното си врѣме Марко прѣкарва по хладни механи, дѣто пие старо вино съ ведро и по три дни и три нощи редомъ. Почива ли си подъ нѣкое дърво, клонитѣ му се слагатъ и вдигатъ, когато Марко вдиша и издиша. Въ полето и въ гората Марко е побратимъ на вили и самодиви, които люби и наказва, съ които се залавя на борба. Така се бори той и съ змѣйове и хали, та ги погубя. Силата му изпърво е толкова голѣма, че да има земята ржчка, той би я прѣвърналъ; но еднжжъ дѣдо Господь се спрѣлъ съ торба прѣсть край пжтя, по който ималъ да мине Марко, та го помолилъ да му задигне торбата. Марко опиталъ съ върха на копието, не могълъ; навелъ се да я поеме съ ржка — въ туй врѣме прѣпукали на коня подпругитѣ, и юнакътъ изгубилъ половината си сила. Вмѣсто нея дѣдо Господь му далъ хитрость. Цѣлата особа на крали

Марка и всичкитѣ му дѣла, отъ самото дѣтинство и до смъртьта, сѫ изобразени все съ помощьта на такива чудесни чърти. Марковата майка е най-довѣреното лице на юнака: съ нея той седи на вечеря и сподѣля своитѣ мисли. Тръгне ли на нѣкѫдѣ по каква и да е работа, майката ще даде своитѣ съвѣти на сина си, или на Шарка. Тя не забравя да се погрижи и за орѫжието, отъ което може да се яви нужда по пѫтя.

Всички походи и подвизи на крали Марка сѫ изобразени срѣди обстоятелствата, които прѣдставятъ отъ себе мотиви изъ отколѣшни митически схващания ,изъ приказки, легенди, прѝказки и прѣдания. Историята познава за него крайно малко такива чърти, които да оправдаватъ основата на тия чужди и най-често общи за поезията на българи и сърби, па и на други околни народи епически елементи. Българскиятъ народъ, като поставилъ Марка въ своя епосъ за съврѣменникъ на послѣднята си самостойность, за отличенъ борецъ въ опититѣ на враговетѣ за постъпенно поробянье на нашата земя, за великодушенъ защитникъ на угнетенитѣ и нещаснитѣ, стремилъ се е да изобрази тия качества на юнака съ помощьта на ония фантастични, чудесни и приказни елементи, които еималъ вече готови, или е могълъ да заеме.

Къмъ исторически фактъ сочатъ пѣснитѣ за Марковата жена невѣрница Елена, дъщеря на верейския князъ Радославъ Хлапенъ. Марко билъ принуденъ да я напѫди, а тя се отеглила въ Костуръ, който прѣдала въ 1380. г. на сръбския владѣтелъь Балша II. Въ 1385. г. падналъ нѣйдѣ при р. Дѣволъ въ сражение съ беглербега Хайрединъ Марковътъ братъ Иванишъ; пѣснитѣ пъкъ разказватъ, какъ Марко случайно открилъ братъ си „Андреяша“ („Андрашина“, „Александра“), па и своя сестра „Ангелина“ („Шаина робиня“), плѣнени отъ малки у арапи и турци. Тоя плѣнъ е само образъ на откарванитѣ въ робство християни чакъ въ Анадолъ.

Въ историческитѣ условия на врѣмето лежи поводъ за пѣснитѣ, споредъ които крали Марко ту прави страшенъ отпоръ на стамболския султанъ или царь, ту му е единичъкъ добъръ помощникъ и избавитель отъ черни арапи, или пъкъ като брани себе си отъ враждебни съсѣди, не се отказва и отъ дѣла за пòобща полза. Султанътъ се

безпокои за пакоститѣ на Марка юнакъ, който единъ не се покорява на неговата власть. Има заповѣдь, да не носи „кауринъ“ зелена долама, а турчинъ да не пие вино въ рамазанъ; Марко пакъ си развѣва доламата и силомъ кара турцитѣ да пиятъ вино. Черенъ, арапинъ се наима за богатъ даръ да донесе султану Марковата глава; но вмѣсто нея се явява прѣдъ султана самъ Марко и му търколи подъ нозѣтѣ главата арапска. Прототипъ на тоя „арапинъ“ е Орханъ или Умурбегъ, а „арапи“ сж изобщо чернокожи люде. „Султанъ“ или „царь“ отъ Стамболъ е често нѣкой византийски владѣтель, и ако му е Марко помощникъ, той е замѣстилъ тамъ пòстария български юнакъ Момчила.

Съсѣдътъ на Марка кралевичъ „Гино арнаутче“ (Гино „звѣздалия“) е негли нѣкой отъ албанскитѣ деспоти, който му е нападалъ владѣнията. На крали Марка е приписанъ и подвигътъ за погубата на едного отъ Баязидовитѣ синове, Муса „кеседжия“, който воюваше противъ брата си Мухамеда I. и биде удушенъ въ долината на Искъръ до Самоковъ (1413. г.). „Филипъ Маджаринъ“ е заробилъ наоколо всички български невѣсти, па се хвали съ юнащина и надъ самаго Марка. Това разгнѣвя подирния, и той тръгва да намѣри своя съперникъ. Маджарски походи къмъ българскитѣ земи сж дали основата на пѣснитѣ за тогози Филипа, а самото му лице ще да е взето изъ персонала на маджарско-нѣмскитѣ полководци противъ турцитѣ прѣзъ XVI. в.

Турцитѣ изобщо сж робили християни при всѣка война и сж ги влачили слѣдъ войската, продавани на разни откупници. „Три синджира“ такива млади робе освобождава Марко отъ арапи „зулумкяри“, когато отива въ София на църква. Марко посича и желта „чифутина“ или „желто безиргянче“, което тръгнало съ кола и войска да обсеби и обере „Света гора“. Тая „гора“ (Атонъ) е пръскала отколѣ лжчи на образуването по македонскитѣ страни. Въ нейното обсебянье отъ евреинъ е прѣдадена срѣщата на християнството съ гонени отъ испанската инквизиция въ XIV. в. евреи, които забѣгнаха главно въ Солунъ и Цариградъ. Единъ отъ тия евреи е държалъ въ закупъ 12 цикладски острова.

Около Марка кралевичъ се редятъ като пòлични юнаци Янкула, Секула дѣтенце и Дойчинъ юнакъ. Въ

пѣснитѣ за тѣхъ прѣдни мотивъ е, че се борятъ пакъ съ черни арапи, или съ ламя халовита, или пъкъ сѫ кумове и девери на далечна сватба, дѣто помагатъ на свои побратими да си добиятъ невѣста. Тѣ биватъ и пòюнаци отъ Марка; ала другояче е обставена Марковата юнашка слава и другояче тѣхната. Марко е виновникъ на дѣствието, а тѣ сѫ въ него само сржчни помагачи.

Янкула се бори съ Марка, който е наточилъ своята сабя и е нарекълъ, че който му се изпрѣчи на пѫтя, ще го прѣкара подъ нея. Зрителката на борбата е Янкулова майка, сестра Маркова; тя държи братова страна. Янкула е поставенъ въ пѣсеньта Марковъ сестринецъ, за да се нагоди така извѣстниятъ въ прйказкитѣ източенъ мотивъ за борба между юнакъ и сестрино чедо и мотивътъ изъ приказкитѣ за невѣрната майка. Янкула загинва отъ турска ордия на Косово поле, дѣто отишълъ отъ Солунъ и на покана съ писмо отъ влашка земя. Тука сме прѣдъ историческото лице на Яна (Янка, Янкула) Хуниядъ, родомъ влахъ и маджарски войвода въ Седмиградско (Siebenbürgen — „Сибинянинъ“ Янко). Слѣдъ нѣколко сполучливи похода и битки противъ турцитѣ Янъ Хуниядъ бѣ разбитъ въ 1448. г. на Косово поле отъ султана Мурадъ II. Въ сражението участвуваше и младиятъ Янковъ сестринецъ, пòсетнешенъ банъ Иванъ Селеки, въ пѣснитѣ обикновено наричатъ **„Секула“** дѣтенце.

Юнащината на Янкула („Янкулчето“) изпитва „стари“ **Новакъ** („баба Новакъ“), който е отъ кржга на хайдутитѣ отъ края на XvI. в. Съ него найчесто се смѣсва „дебели“ Новакъ (Новакъ „дебелякъ“), който е засвѣдоченъ като войвода нѣйдѣ въ Ихтиманско въ края на XV. в

Другарь на крали Марка отъ Прилѣпъ и на сиракъ Янка „отъ Янина“ е **Дойчинъ** юнакъ отъ Солунъ. Пѣснитѣ прѣдставятъ Дойчина найчесто като болникъ отъ деветь години („боленъ Дойчинъ“), който въ края на живота си още извършва подвигъ въ борба съ черенъ арапинъ, що се явилъ въ солунскитѣ ливади и налѣга да завладѣе Солунъ. Солунъ бѣ прѣвзетъ отъ турцитѣ въ 1430. г.

Отъ кржга на юнацитѣ, които съставятъ съ крали Марка дружина отъ „седемъ“ или „седемдесетъ“ краля или бана, стои нѣкакъ на страна юнакътъ лютица **Богданъ.** Нему сѫ дори противни Рельо „отъ Рельово“, Янко „отъ

Косово“ и Марко „отъ Кралево“, когато се връща той отъ подвига си у „легенския краль“, отъ когото отнелъ ключоветѣ на „Легенъ-градъ“. Легенъ градъ се отнася къмъ „лѣситѣ“ (поляци), чийто „легенски“ краль Владиславъ, признатъ и за владѣтель маджарски, излиза съ Янка Хуниядъ въ два похода противъ турцитѣ. Изъ отношенията между турци и маджари произлизатъ пѣснитѣ за сватовството на членове отъ дружината на крали Марка съ „латинския краль“. Въ скопската область се показва градище на Лютица Богдана, а въ историята е извѣстенъ македонски владѣтель Богданъ, който въ 1372. г. се задължилъ да служи подъ властьта на Мурада I. и пòкъсно воювалъ противъ Муса кеседжия (1413).

Рельо „отъ Рельово“ въ пѣсеньта за Богдана е протосевастътъ Хреля, който се отцѣпи отъ царь Душана и основа независно княжество въ срѣдното течение на Струма, съ главенъ градъ Струмица. Той умрѣ калугеринъ, подъ името Харитонъ, на 1342. г. въ Рилския манастиръ, дѣто е погребенъ. Пѣснитѣ го наричатъ обикновено „Реля крилатица“ и го споменуватъ все заедно съ кралевича Марка.

Съврѣменникъ на Хреля е **Момчилъ** войвода или юнакъ. Отъ простъ войникъ на гръцка служба и послѣ главатарь на една чета, съ която плѣнѣше по гръцко-българската граница, Момчилъ стана съюзникъ на Иоана Кантакузинъ, който се бѣше обявилъ противъ византийския императоръ, а найсетнѣ и независенъ деспотъ въ една Родопска область съ главенъ градъ Перитория. Въ 1345. г. Момчилъ загина въ бой противъ Кантакузина, като бѣ издаденъ отъ своитѣ поддапици, затворени въ Перитория. Неговитѣ прилуки (приключения) го направиха герой на много случки въ народнитѣ прѝказки и пѣсни. Въ тия подирнитѣ се възпѣва главно трагичната му смърть, която се приписва на едно издайство отъ жена му. Когато врагътъ гони Момчила до неговитѣ порти, и сестра му фърля отъ чардаци платно, за да се улови по него и да прѣскочи въ двора, Момчилица, прѣдадена по сърце на врага, прѣрѣзва платното и мъжътъ ѝ е погубенъ. Тия пѣсни сѫ исторически. Въ единъ вариянтъ истинскиятъ врагъ Момчиловъ, Иоанъ Кантакузинъ, е прѣдставенъ въ лицето на „царь Костадинъ отъ Стомболъ“, а въ други се явяватъ „черенъ арапъ“,

„Реля Крилатица“ и Марковътъ баща Вълкашинъ. Поради славата на Момчила народниятъ епосъ изкарва и Марка кралевичъ отъ неговото юнашко колѣно: краль Вълкашинъ, погнусенъ отъ издайството на Момчилица, погубя и нея, та се жени за Момчиловата вѣрна сестра, отъ която добива дивни Марка.

Юнашкитѣ наши пѣсни по лицата и мѣстата на своитѣ чудесно прѣдставени случки и събития се свързватъ найвече съ западнитѣ страни на нашето отечество. Южна България влиза въ тѣхното съдържание само съ юнака Момчила, а въ сѣверна България се движатъ подвизитѣ на единъ твърдѣ неопрѣдѣленъ юнакъ **Стоянъ**, у когото се открива голѣма прилика съ крали Марка. Въ западнитѣ български области се извършиха ония послѣдни събития, които докараха паданьето на слвѣнскитѣ държави на Балканския полуостровъ и отъ които сетнинитѣ найдълго и силно тревожеха народната душа. Въ Южна България и Македония се срѣщаха въ борбата си мухамеданскиятъ истокъ съ разнебитена Византия; а отъ положението на тая се ползуваше съ различни намѣси въ борбата и латинскиятъ западъ. Феодализмътъ и рицарството на срѣдновѣковна Европа имаха своето отражение между многобройнитѣ независни владѣтели въ нашитѣ земи на западъ и къмъ югъ. Отъ това и европейскиятъ исторически епосъ отъ срѣднитѣ вѣкове има голѣмо влияние върху съдържанието и формата на нашия юнашки епосъ. Пѣвци отъ дружинитѣ на независни балкански владѣтели прѣдадоха на народа пѣсни за подвизи на тия владѣтели и ги разпространиха наоколо. Насталото подиръ независностьта имъ врѣме съ новитѣ си условия роди новъ, хайдушки епосъ; и тоя наложи върху прѣдишнитѣ юнаци много чърти на хайдушки войводи.

4. Исторически пѣсни.

Пѣснитѣ, въ които случката или събитието сж извѣстно дѣло на опрѣдѣлено лице и по значението си отговарятъ на опрѣдѣлени политически отношения отъ народния животъ, могатъ да се нарекжтъ по прѣдимство исторически. И юнашкитѣ пѣсни говорятъ за политически отношения отъ живота, но тѣ ги схващатъ повече подъ об-

раза на чудесни подвизи на лица, чийто характеръ е обработенъ поетически; въ историческата пѣсень личното дѣло сочи направо къмъ дѣйствителностьта. Поезията често си служи съ формата на юнашката пѣсень и за едно лично историческо дѣло, както и наопаки дѣйствителнитѣ чърти на таково дѣло прѣнася върху подвизитѣ на единъ герой. Съ това се заглажда прѣдѣлътъ между юнашката и историческа пѣсень.

Всичкиятъ материалъ отъ нашия исторически епосъ прѣдставя събития и лица, що спадатъ къмъ двѣ различни епохи: еднитѣ сж отъ врѣмето до нашето окончателно покорение отъ турцитѣ, а другитѣ отъ врѣмето слѣдъ това. Броятъ на пѣснитѣ отъ първата епоха и до сега не е особно богатъ; а броятъ на вторитѣ е безкрайно голѣмъ спроти онова нищожно разнообразие, което се заключава въ прѣдставенитѣ въ тѣхъ фактове. Животътъ ни отъ епохата на робството печално се движи подъ силни впечатления отъ суровость и произволъ на завоевателя. Потресенъ дълбоко отъ тия впечатления и прѣдаденъ на своята скрѣбь, народътъ напусна своитѣ спомени отъ дотурската епоха, загинала за поезията съ своята непосрѣдственость.

Отъ епохата до нашето поробянье найважнитѣ лица и събития въ пѣснитѣ сж ония, които се отнасятъ къмъ домашни царе. Такъвъ се споменува у насъ токо-речи едничко царь **Шишманъ,** при когото се довърши сжществуванъето на българската държава, и се споменува найчесто подъ името на царя Иванъ Асень (II.), при когото тя прѣкара послѣднята си найголѣма слава. Столицата на държавата, Търново, биде прѣвзета въ 1393. г. и бидоха изгорени царскитѣ палати и църкви на Трапезица; самъ царьтъ, споредъ прѣданията и пѣснитѣ, падналъ въ бой на „Софийско поле". Поезията намѣрила въ злополучната сждба на послѣдния Шишманъ сюжетъ, дѣто да вплете и чужди нему елементи; и тука имаме пакъ мотивъ за невѣрство.

Царьтъ се жени за дъщерята на „латинския краль" и не кани на сватба своето наймалко внуче „Мирче". Мирчовътъ братъ „Радулъ бегъ" отъ Букурещъ е каненъ у Шишмана въ Търново на кръщенье. Въ тия пѣсни се съдържатъ отгласи отъ походитѣ на Ивана Шишманъ противъ маджаритѣ, да ги гони изъ Видинъ, и отношенията на влашкия войвода Мирча къмъ тия походи и изобщо

къмъ дѣйствията на турскитѣ султани противъ отдѣлни владѣтели на Балканския полуостровъ. Иванъ Шишманъ е воювалъ противъ Мирчова братъ Данъ войвода, за когото пѣятъ нѣкои наши коледни пѣсни.

За „царь **Петъръ**“ разказва пѣсеньта, какъ дарува сватбаритѣ си съ златни дрѣхи, а прѣданието допълня, какъ постъпенно отстжпя прѣдъ турци. Тоя царь е Петъръ Делянъ, който вдигна подиръ покорението на България отъ византийцитѣ възстание, успѣшно се бори като български царь и найсетнѣ отъ прѣдателство свърши живота си въ гръцки плѣнъ въ 1041. г.

Подъ името на **Костадина** бегъ въ нѣкои пѣсни се открива князъ Константинъ Драгашъ, владѣтель на сегашно „Кюстендилско“, съврѣменникъ на Марка кралевичъ, съ когото и загина заедно въ сражението противъ Мирча. Обаче найчесто въ пѣснитѣ за „царя Костадина“ имаме оногова Константина XII., при когото падна подъ турцитѣ византийското царство. Мотивитѣ на тия пѣсни сж минали у насъ отъ гърцитѣ.

Пропаданьето на българското царство се мотивира въ нашитѣ пѣсни изрично съ една извънмѣрна надмѣнность: българитѣ влизатъ въ църква съ конь, съ маждракъ си взиматъ нафора. За това богохулство Богъ имъ праща турци.

Особни чърти отъ дотурската епоха сж възпроизведени и въ пѣсни, които инакъ не биятъ на очи съ нѣкое важно име на лице, но говорятъ за отношения, които и да сж възможни и за робската епоха, иматъ началото си въ живота ни прѣди нея. Чъртитѣ за походъ на юнакъ по царска заповѣдь на война, за налогъ, опрѣдѣленъ върху населението отъ нѣкой чужденецъ, за боляри и болярки, които упражняватъ своя власть и влияние върху села и градове, върху момци и дѣвойки, за прѣпирня между войводи, кой повече роби има, или земя владѣе, или пъкъ найсетнѣ яко кале притежава — такива чърти отъ пѣснитѣ биха да се смѣтатъ, че сж отражение на дотурската епоха; тѣ могатъ да се срѣщатъ и въ пѣсни, които по други нѣкои отъ чъртитѣ си да спадатъ къмъ робската епоха, ала то ще означава само, че поради прилика на поводитѣ и ситуациитѣ народната словеность смѣсва взаимно различни врѣмена, лица и случки.

Веднага съ покорението на българското царство настаятъ гонения на виднитѣ политически и обществени лица: едни отъ тѣхъ измиратъ въ плѣнъ, други въ бѣгство, а трети се прѣдаватъ на милость, като приematъ доброволно или съ насилие турската вѣра. **Робенье и турченье** сѫ двѣ явления, които непосрѣдствено свързуватъ въ поезията дотурската епоха съ робската. И въ пѣснитѣ сѫ създадени възъ основа на това два мотива, които сподирятъ смаль не навсѣдѣ явленията отъ нашия исторически битъ. Вече царь Иванъ Шишманъ засвети тая наша сѫдба, като даде сестра си кира Тамарь (въ пѣснитѣ „Мара“) на султанъ Мурада I., за да подтвърди спрѣмо него своето подчинение.

Турцитѣ отниматъ отъ поробенитѣ християни всѣкой найскѫпъ залогъ за щастие. Срѣщу това пъкъ и отъ ужасеното и ожесточено население се издигатъ лични **войводи** съ свои дружини, които гледатъ и отмъщаватъ на султановитѣ слуги и на пашовскитѣ и други грабителски ордии. Въ тия дружини или чети нерѣдко влизатъ моми, които по наслѣдство продължаватъ дѣлата на свои прѣдци войводи. Така се поддържа у народа надежда и на своя собствена мощь. Тя е изразена въ исторически мотиви за борба на стари и млади войводи за вѣра и правда, и още повече се закрѣпяше въ пòново врѣме, откакъ слабо се оправдаха очакванията за помощь отвънъ. Отъ надеждата на собствена мощь произлѣзе и послѣдното наше възстание.

Войводитѣ съ своитѣ дружини изпълнятъ найголѣмата часть отъ историческитѣ пѣсни на робската епоха; тѣ сѫ извѣстни тамъ найвече съ името **хайдути**, отъ което тоя дѣлъ отъ нашия епосъ се казва хайдушки. Началата на хайдутството спадатъ вече въ послѣднитѣ вѣкове на българската държава: само името хайдутинъ е прѣнесено у насъ пòкъсно имъ маджарския езикъ, дѣто е означавало изпърво пѣшакъ солдатинъ, а послѣ пазачъ и разбойникъ. Съ първообразъ на българскитѣ хайдути може да служи родопскиятъ Момчилъ (вж. стр. 20), който се скиташе съ свои войници по земитѣ на околнитѣ владѣтели. Подиръ паданьето на българското царство нашитѣ политически условия образуваха още пòдобра почва за дѣйствия на хайдути. Тѣ иматъ свои побратими и у сърбитѣ, и у гърцитѣ.

Въ хайдушкитѣ пѣсни се възпѣватъ подъ своитѣ имена войводитѣ на чети. Дѣлата на тия войводи състоятъ винаги въ бой съ душмани било за избавление на нещастници, изпаднали въ рѫцѣтѣ имъ, или пъкъ изобщо за отмъщение въ името на кърваво обидената народна честь. Понѣкога войводата изпада въ тъмница или въ окови у душманина; тогава пѣсеньта или го избавя изъ затвора и веригитѣ, или пъкъ го сподиря до мѣстото на смъртьта му. Народътъ се изказва навсѫдѣ съ симпатия за своитѣ хайдушки войводи; рѣдко има нѣкой да е билъ проклетъ отъ него, но и то бива само тогава, когато се е гонила изключително разбойнишка цѣль, а не справедлива мъсть народна или поне лична.

Ние не притежаваме богати лѣтописни бѣлѣжки, по които да могатъ да се опрѣдѣлятъ пòблизу историческитѣ имена на различни войводи и тѣхни байрактари, а сѫщо и тѣхнитѣ подвизи. Отъ пѣснитѣ се знаятъ найвече **Страхилъ** на Пиринъ планина, **Чавдаръ** и сестринецътъ му **Лалушъ** въ Софийско, кърджалиитѣ Стоянъ **Индже** и байрактарътъ му **Карокольо** въ Ямболско. Отъ врѣмето на Пазвантоглу стана извѣстенъ въ западна България „хайдутъ“ **Велко**, а въ Охридско е прочутъ **Кузманъ** „капитанъ“. Отъ пòново врѣме влѣзоха въ пѣснитѣ и Хаджи **Димитъръ** съсъ Стефана **Караджа.**

Много пѫти събитието или случката въ хайдушката пѣсень е типическо. Неговитѣ виновници подъ своитѣ различни имена сѫ си толкова подобни, че осѫществяватъ една типическа идея, която ни обяснява значението на хайдушката чета и на войводата ѝ за народа; тя е — отплата по личенъ поводъ, но за общо удоволение.

Размѣръ на пѣснитѣ.

Външниятъ строй на пѣснитѣ, тѣхниятъ размѣръ зависи отъ ритъма на напѣва: както се движи напѣвътъ или мелодията по темпъ и тактове, така се нареждатъ и думитѣ отъ рѣчьта по съотвѣтни части споредъ своето ударение и граматична връзка. Размѣрътъ на народнитѣ пѣсни поради това е досущъ отличенъ отъ оня размѣръ, който се

държи въ книжната поезия: той не се води по ударение на сричкитѣ и по съставени отъ тѣхъ стѫпки, но по брой на срички съ едно централно ударение, които срички съставятъ ритмични части.

Различнитѣ видове пѣсни иматъ свои найобикнати размѣри. Въ тѣхъ влизатъ отъ 4 до 14 срички, които се разпадатъ на 2 до 4 ритмични части или групи и съставятъ една ритмична редица или стихъ. Найобикнатъ стихъ въ българскитѣ народни пѣсни е осмосричниятъ съ двѣ ритмични части: 4+4 или 5+3. Тоя размѣръ наддѣлява въ любовнитѣ, пролѣтни и други битовни пѣсни. А въ юнашкитѣ пѣсни се срѣща като особитъ тѣхенъ стихъ десетосричниятъ, нареченъ и „десетерецъ", раздѣленъ на групитѣ срички 4+6.

По размѣритѣ, обикнати за разни видове пѣсни, става нѣкога възможно да се открие прѣходътъ на пѣснитѣ изъ единъ видъ въ други. Затуй е важно да се записватъ вѣрно пѣснитѣ откъмъ своя напѣвъ, който опрѣдѣля тѣхния размѣръ.

Б

Други творения.

Приказкитѣ, пословицитѣ, гатанкитѣ и баяньята се отличаватъ по формата си отъ пѣснитѣ; тѣ сѫ назначени просто да се изказватъ, а не да се пѣятъ. Рѣчьта имъ не е свързана съ музикаленъ ритъмъ; тѣ прѣдставятъ творения съ невезана рѣчь. Обаче думитѣ въ пословицитѣ, а сѫщо и въ гатанкитѣ все пакъ се редятъ въ ритмично съчетание, та се доближаватъ до музикалностьта на стиха. Пòмалко личи това въ баяньята; а приказкитѣ съвсѣмъ сѫ свободни откъмъ движението на рѣчьта.

1. Приказки.

Прѣдметътъ на впечатлението, който е произвелъ пѣсеньта, произвелъ е така сѫщо и другитѣ поетически видове на народната словесность. Отъ пѣсеньта се обяснява приказката тъй, че тя е пълно развитъ разказъ на самата

оная случка, която въ пѣсеньта е само поводъ за чувството. Онова, което пѣсеньта разкрива въ унесена рѣчь, въ живи тонове на душата, то се разправя въ приказката спокойно, въ широкъ потокъ на мислитѣ и словото. Откъмъ тая страна приказката наймного прилича на епическитѣ пѣсни, като се дѣли отъ тѣхъ главно по своята невезана форма; тя се намира въ постоянно сношение съ епоса, на който заима елементи отъ своето съдържание, па и въ сѫщото врѣме се ползува и съ негови исторически мотиви. Ако първоначалната пѣсень се обръща къмъ обоготворената природа съ свои молби и благодарности, първоначалната приккзка трѣба да разправя за такива случки отъ тая природа, които се оказватъ за човѣка страшни или благоприятни; и както послѣ пѣсеньта се обръща отъ природата къмъ човѣка, така и приказката захваща да обработва явления изъ нашия животъ, вѣра и обичаи.

Особенъ бѣлѣгъ въ съдържанието на приказката е, че тя е фантастична; тамъ всичко става „едно врѣме," подъ видъ необикновенъ за дѣйствителния свѣтъ и отъ лица, които се опрѣдѣлятъ повечето съ нѣкое нарицателно име за полъ, родство или звание (момче, сестра, царь и др.). Тая особность придава на приказката нѣщо загатно, чудно, подиръ което фантазията охотно се спуща да го слѣди и развива; затуй приказката е увличала твърдѣ много човѣшкия духъ и е извършила между народитѣ найдълги пѫтувания. Приказката винаги носи чърти, които опрѣдѣлятъ възгледитѣ на народа, що я приказва, условията на живота му и неговитѣ нравствени тенденции.

Найстаритѣ приказки говорятъ за сѫщитѣ ония природни явления, които и въ пѣснитѣ се прѣдставятъ поетически като свърхестествени сѫщества, изпърво съ физически признаци, а послѣ и съ животински и човѣшки. Страшна ламя (=мракътъ) поглъща дневната свѣтлина, но дохажда младъ юнакъ (=слънцето), та убива ламята, и повсѫдѣ изново настая день. Тая първоначална основа на приказкитѣ се прѣдава пòсетнѣ съ образи, които биватъ цѣли митове. Нататъкъ митическиятъ смисълъ постъпенно се губи, а срѣщу него се усилятъ животнитѣ отношения, и приказката достига до характера на простъ битовенъ разказъ, дѣто само сѫществата дѣйствуватъ по чудесенъ начинъ.

Като не сме развили свои митове, ние не притежаваме и митически приказки, ако и да можемъ да посочимъ въ основата на нѣкои отъ тѣхъ митически чърти; обаче и тука имаме не всѣкога прѣдстави „народни“, но пòчесто заети, които и въ единия, и въ другия случай сѫ вече далечъ отъ първоначалното схващанье.

Откъмъ стариннитѣ си чърти стоятъ на първо мѣсто всички изобщо **„фантастически** приказки,“ дѣто наймного се срѣща свърхестественията елементъ. Обикновено въ тѣхъ излиза юнакъ, който трѣба да добие извънреденъ прѣдметъ и за тая цѣль извършува крайно мѫчни нѣща: той е или царски синъ, който яха на златогривъ конь, побѣдява грамадна войска, донася златни ябъкки и се жени за царска дъщеря; или пъкъ е прѣзрѣнъ келешъ, комуто услужватъ мравче крило, орлово перо, рибя луспа, вълшебна кутийка и го правятъ царски зеть. Съ такива приказни срѣдства се ползува и епосътъ, за да създаде на юнака си пòголѣми спънки и да изкара подвига му още пòзначителенъ. Другадѣ юнакъ ходи за жива вода; момъкъ и мома избавятъ единъ другиго, или свои сестри и братя отъ властьта на змѣй; зли сестри гледатъ да погубятъ наймалката; зла мащиха измисля козни за своята пащерка, и под.

Къмъ тия приказки, въ които сѫ намѣрили широкъ достѫпъ битовни мотиви, се придружаватъ „приказкитѣ за **зли духове**“. „Жугланъ или песоглавецъ“ съ едно око напомня епизода за Полифема въ Одисеята на Хомера. Гръцкиятъ приказъ за фригийския царь Мидасъ съ козитѣ уши е прѣнесенъ върху царя Траяна, който обитава като духъ по стари запустени сгради. Подъ влиянието на християнството се внасятъ черковни елементи, съ които приказкитѣ се доближаватъ къмъ легендитѣ. Вмѣсто зълъ духъ се явява дяволътъ, когото нататъкъ замѣстя и циганинъ; навлизатъ и светци и ангели, които отплащатъ добрини и наказватъ злини. За наказание човѣкътъ се обръща въ животина и послѣ отъ милосърдие пакъ приима човѣшки образъ. Метаморфозата иде далечъ отъ истокъ и е обикнато срѣдство въ арабскитѣ приказки отъ „1001 нощь.“

Приказки се съставятъ и нагаждатъ за доказателство на опрѣдѣлени **етически** понятия. Наречници или самоволи

прѣсѫждатъ, каква ще е на рожбата сѫдбата. Всѣкой ще умре такъвъ какъвто се роди. Така се приказва и въ сбирката отъ индийски приказки „Панчататра“. Оня, който незаслужено е покрусенъ и страда отъ неправда, той се радва винаги на съчувствие, понеже дълбоко уважава правдата. Нарочито сѫ измислени етически легенди, за да се изтълкуватъ пòясно текстове отъ светото писание: Господь пѫтува по земята да изпита човѣшката милость и гостолюбие. Разкази на апокрифната книжнина сѫ отразени въ приказкитѣ за царя Саломона и Давида, за дървото на честния кръстъ и др.

Другъ видъ приказки сѫ всички ония, дѣто чудесниятъ елементъ токо-речи липсува и съдържанието е основано върху наблюдения надъ човѣшкия нѣравъ и битовни условия. Тѣ приказватъ за лъжци, за хитрости на разбойници, на умници, които се подиграватъ съ проститѣ човѣци, а сѫщо и за другoвѣрци, особито цигани, които всѣкога биватъ пòглупави отъ българина и ставатъ жертва на шегитѣ му; въ тѣхъ се обясняватъ качествата на мѫжие, жени, дѣца, племена и народи, подиграватъ се свѣтскитѣ помисли на духовници, иронизува се лѣностьта и бездѣлието. Такива приказки могатъ пòскоро да се нарекѫтъ „народни **притчи**“ (анекдоти). Тѣмъ дължатъ своето потекло повечето поговорки. Въ нѣкои отъ тия притчи играе изгодната рола единъ „Хитъръ-Петъръ,“ когото често замѣстя турскиятъ „Настрадинъ-ходжа,“ било съ името си, или и съ свои материяли.

Дивнитѣ дѣйци и случки, които изпълнятъ приказкитѣ подъ общи имена и въ неопрѣдѣлѣно мѣсто и врѣме, намиратъ въ споменитѣ на народа и въ неговата околность лица, събития и землища, къмъ които се присланятъ (локализуватъ и историзуватъ), та образуватъ различни **прѝкази** (сказания) и **прѣдания.** Така сѫ настанали приказнитѣ мотиви въ юнашкитѣ и исторически пѣсни.

Животнитѣ, съ които се срѣщалъ човѣкътъ въ природата, а сѫщо и билкитѣ и други любопитни прѣдмети сѫ възбуждали особно неговата фантазия, за да си изтълкува тѣхното естество и признаци. Той ги сравнявалъ съ себе си, откривалъ загатни качества въ битието имъ и създавалъ чудни дѣла на характера имъ. Отъ това сѫ възник-

нали особни разкази, дѣто пакъ се повтарятъ първоначалнитѣ прѣдстави на човѣка за осѣтната нему природа.

„Животинската“ приказка изобразява забавни случки съ животни спроти особноститѣ на тѣхния нъравъ. Въ най-старо врѣме тая приказка е съвсѣмъ естествена и наивна; а колкото иде нѫнасамъ, нейното съдържание промѣня чъртитѣ и ситуациитѣ, като изтъкнува постъпенно единъ дидактиченъ елементъ. На това е помогнала книжовната обработка на животинската приказка, отъ дѣто е произлѣзла баснята. Скупностьта на приказкитѣ съ опрѣдѣлени роли на животнитѣ и разширени отношения помежду имъ съставя тъй наречения животински епосъ. Гнѣздото на тоя епосъ е Индия. Чрѣзъ посрѣдството на Византия сѫ навлѣзли и у насъ индийски приказки; а баснитѣ съ нравствена поука сочатъ къмъ обработката на класичнитѣ басни на Езопа въ срѣднитѣ вѣкове. Подъ влиянието на тия внесени устно или книжно приказки и басни се е мѣнила и нашата първоначална приказка. Двата главни дѣеца отъ животинския епосъ на индийцитѣ — гордиятъ левъ и хитриятъ чакалъ — сѫ замѣстени въ Европа съ вълка и лисицата. Вмѣсто природнитѣ качества на животнитѣ дохаждатъ отдѣлни прѣдимства или слабости на човѣшкия характеръ. Вълкътъ повсѫдѣ е измаменъ и побѣденъ; той е станалъ символъ на лакомия, неловкость, при това и на гламавщина. Срѣщу това лисицата е ловко и коварно сѫщество, което найчесто надвива другитѣ и ги вкарва въ пакость.

Комическиятъ елементъ въ животинската приказка е заетъ направо изъ бита на човѣка и е късенъ исторически приплодъ. Желвата, коята пратили бърже за вода, отъ бързанье се прѣпнала найсетнѣ и строшила сѫдината; „съ бързанье работа толкова става,“ рекла тя на другаритѣ си. Съ пословица отговорила и мечката на приятеля си, че „тежка рана заздравя, но лоша дума се не забравя.“

Къмъ животинскитѣ приказки трѣба да се придружатъ „притчитѣ“ за обяснение признацитѣ или произхода на различни животни, на растения, па и на човѣка (антропогония, зоогония и фитогония): мишката станала прилѣпъ, защото яла нафора.

2. Пословици.

Прѣзъ течение на живота си човѣкътъ забѣлѣзвалъ много случаи, които си приличали взаимно откъмъ оная мисъль, що излизала за него изъ тѣхната дѣйствителность. Единъ отъ тия частни случаи е бивалъ винаги типиченъ, и него е взималъ той, за да подтвърди на всѣко мѣсто общата си мисъль; така му се явили творенията на духа, наречени пословици. Пословицата не разказва цѣлия случай, но само го загатва съ неговитѣ характеристични бѣлѣзи. Тя е единъ видъ съкратена приказка, която е насочена само къмъ практичното мисленье. Нейната форма е нагодена по ритъмъ и съзвучие да се запомня лесно и да се задържа въ паметьта.

Частниятъ случай, що е извикалъ пословицата, е най-интереснятъ за историята на словесностьта; по него се опрѣдѣля зарадъ самата пословица нейната старина, а зарадъ народната култура — много обстоятелства отъ възгледитѣ, вѣрата и общественитѣ отношения на народа.

Въ пословицата „дървенъ господь всѣкого управя“ е упазена чърта отъ езичеството; а въ „гущери бълва“ имаме прѣдстава за естеството на гнѣва. Тука „гущеритѣ“ сж замѣстили отровната змия. Змията пъкъ е зълъ духъ, който се види въ пословицата „да спи зло подъ камъкъ“. На тоя таинственъ духъ е свойствена особно измамата („змията не си показва краката“); той изобщо дава своитѣ признаци на лъжата („опашата лъжа“; „на лъжата краката сж кжси“). Признацитѣ и свойствата на змията прѣминуватъ върху дявола; отъ дявола излиза, че „лъжата е куца“ и има „лъжи съ рога“ и „съ опашка“. Черниятъ измамникъ, дяволътъ, е замѣстенъ съ циганинъ: „лъже като циганинъ“.

Човѣшкото слово е било изпърво самата душа на човѣка. Тая прѣдстава лежи въ основата на пословицата: „отъ дѣто думата отъ тамъ и душата“. Вѣрата въ неотмѣнната сждба, обявена отъ наречници, се изказва съ „така му било писано и наречено“.

Още отъ врѣмето на първитѣ човѣшки занятия трѣба да сж останали пословици, както: „суха пола риба не яде“, „вълкъ яде и отъ броено стадо“, „рало и мотика хранятъ

БАН Институт за литература БИБЛИОТЕКА

цѣлия свѣтъ". Други пословици, напр. „ни царю харачъ, ни богу колачъ", „не е бела отъ турцитѣ, но отъ потурнѧцитѣ", идатъ отъ пòблизки исторически врѣмена.

Споредъ своето назначение, да служатъ за практична поука, пословицитѣ се образуватъ найвече отъ наблюдения надъ нравственитѣ качества и отношения на човѣка въ различнитѣ области на живота. Такива сѫ: „родъ рода не храни, тежко му кой го нѣма"; и азъ мога, и конь може, кога Господь не поможе"; „безъ пари здраве готова болесть"; „коприва яде, коприна носи" и под. Къмъ правнитѣ възгледи на народа се отнасятъ пословицитѣ: „званъ дому не сѫди"; „рѫка на сѫдъ сѣкѫтъ и не боли"; „чуждото на срѣдъ пѫтя се взима"; „правината въ тъмница, а кривината царица"; „сѫди ме, послѣ губи ме" и под. Доста пословици иматъ потеклото си въ елементи отъ други видове народни творения.

Змията, която е въ приказкитѣ пазачъ на богати съкровища, е взета въ пословицата „змия му влѣзла въ кесия". Пѣснитѣ изнасятъ „сребърна чаша" за символъ на любовь; отъ това и пословица: „що момче е, въ чаша да го изпиешъ!" Отъ гатанка е потеклото на „очитѣ иматъ слогъ", измѣнена послѣ въ „дума слогъ нѣма". „Обикарва ме съ вълнена врѣвь", сир. мами ме, произтича отъ баянье. Просто на понятията „бѣгамъ" и „стоя" се дължи пословицата „не плаче майка Бѣжанова, но Стоянова".

Редомъ съ пословицитѣ могатъ да се поставятъ и поговоркитѣ („мокъръ отъ дъждъ се не бои") сравненията („сѣкашъ земя се отвори, та го глътна"), нѣкои благословии и заклеванья („ако те лъжа, да съмъ грькъ") и шеги (уловихъ хайдукъ! — Докарай го тукъ. — Не ще! — Пусни го. — Азъ го пущамъ, той ме не пуща!").

Както приказкитѣ, така и пословицитѣ биватъ оригинални, унаслѣдени отъ общото племенно достояние или създадени отъ индивидуалния народенъ духъ, или пъкъ заети, било чрѣзъ устно прѣдание или чрѣзъ книжнината. Отъ съсѣдството съ турци, гърци и др. между насъ се вдомили доста чужди пословици.

3. Гатанки.

Прѣдметитѣ и явленията отъ природата, които сѫ възбуждали душата на човѣка, се схващали и обяснявали

отъ него съ признаци на живи сѫщества. Отъ прѣноса на тия признаци върху нѣща, които нему се струвало, че трѣба сѫщо така да ги притежаватъ, произлѣзла старата метафора въ езика. Тя лежи въ основата на всички ония прѣдстави, що откриваме като поетически образи, символи и митове въ вѣрата, обичаитѣ и словеснитѣ творения на народитѣ; нея е употрѣбилъ човѣкъ и за своя забава въ гатанки.

Гатанката означава нарочито единъ прѣдметъ съ имената на други, нѣкакъ подобни на първия, и иска да се отгатне той подъ таково означение. Способътъ, по който е съставена метафората за гатанката, напомня способа, както изобщо сѫ образувани всички олицетворения на природата; затуй гатанката може твърдѣ често да крие въ себе образи, които да се отнасятъ къмъ първоначалнитѣ прѣдстави на единъ народъ за свѣта и да тълкуватъ неговата култура, ако ще би и сега да нѣматъ вече съвсѣмъ тоя смисълъ. Не е така произволно взетъ напр. прѣдметътъ „крава“, за да се прѣдстави слънцето въ гатанката „една божа кравица всичкия свѣтъ напълнила“.

Отношението на гатанката къмъ найскритнитѣ за човѣка нѣща ѝ дало характеръ на тайно и свещено съкровище на ума: тя придавала божествени свойства на ония, що я изказвали и тълкували. Въ приказкитѣ се опитва съ гатанки, дали да добие юнакътъ царска дъщеря, или да си сложи главата. Днесъ е гатанката просто срѣдство да се упражнява човѣшката духовитость.

Като се затривало постъпенно първоначалното значение на поетическата метафора, изъ нея отстѫпяли и по̀важнитѣ прѣдмети, та правили мѣсто на нѣща досущъ обикновени по своето естество. Гатанкитѣ за слънце, мѣсецъ, звѣзди, небо, облакъ, роса, вѣтъръ сѫ днесъ малко. Срѣщу това изобилуватъ гатанкитѣ за кѫщата и кѫщнитѣ сѣчива и уреди, за домашнитѣ животни, за нивата и лозето, водата и огъня, за човѣшкото тѣло и роднинството.

Имената и думитѣ за сравнения или метафори въ гатанкитѣ принадлежѫтъ на свърхестествени сѫщества, на мѫжки и женски лица, на домашната околность, на родството; тѣ се създаватъ и съчетаватъ нѣкога по асонанция

и алитерация, и само съ това ни водятъ къмъ опрѣдѣлена отгатка („телелей свири за четири сливи“ — теле).

Змията отъ гатанката „шарена змия при брѣгъ лежи“ служи и въ пѣснитѣ за символъ на огърльето. Отъ гатанкитѣ има съставени цѣли приказки. Гатанки, както „кой се роди на тоя свѣтъ безъ татка, безъ майка“ (— Адамъ), припомнятъ въпроситѣ и отговоритѣ на единъ апокрифъ отъ старата ни писменость („Бесѣда на тритѣ светителя“). Международна е гатанката за стареца, който отъ дневната си ничтожна печалба дава една третина за изплата на дългъ (= храни майка), друга третина съ лихва (= храни дѣца) и послѣдна третина задържа за себе.

4. Баяния.

Сѫщность на баяньето състои въ **„баснитѣ“** или формули, съ които се моли или заклева извѣстна болесть, да напусне прѣдмета, дѣто се е поселила. Думитѣ отъ баяньето се придружаватъ и съ обредно дѣйствие било отъ самата „баснарка“, която изпълнява тѣхния смисълъ и приготвя материяленъ лѣкъ, или отъ баснарката заедно съ болния човѣкъ. Така баснитѣ и драматичното дѣйствие при тѣхъ носятъ бѣлѣзи на стари молитви, съ които се е обръщалъ човѣкътъ къмъ природата, отъ дѣто му дохождали всички добрини и напасти; поради това въ тѣхъ се съдържатъ посочвания за отдавнашната култура на народа.

„Баснитѣ“ се казватъ днесъ само тайно и се употрѣбятъ найвече противъ болести, за които се вѣрва, че сѫ духове, дошли отъ вънъ и защото сѫ били съ нѣщо разгнѣвени. Съ силата на словото болестьта се връща пакъ назадъ, а може да се напрати дори и на другъ човѣкъ, или на цѣло село. Въ познатитѣ формули за баянье има лирично обръщанье къмъ болѣстьта съ молба или съ заплаха (хула); послѣ се гата, отъ що може да е произаѣзла болестьта, и се праща въ пусти гори, мѣста и каменяци. Съ епична обработка сѫ ония формули, дѣто се прѣдставя самъ болникътъ, че бѣга отъ гнѣва на „сестритѣ“ болести. Когато се описва болестьта „ерметикъ“, че пие и смучи глава, очи, сърце, мозъкъ, жили, или пъкъ се рисува „страшенъ страшникъ“ съ една устна до небо, а другата до земя, намъ се прѣдставя оня духъ „нежитъ“, когото заклина въ наши апокрифни книги нѣкой си попъ Еремия.

Освѣнъ съ баянье върху тайнитѣ природни сили се дѣйствува още съ врачуванье и съ магии: първото има да прѣдотвърне пакость или да открие злодѣецъ, а второто има да отведе „божественото“ разположение отъ чужди лица и прѣдмети върху наши.

Композиция на словеснитѣ творения.

Материялътъ на твореният отъ устната българска словесность, билъ той оригиналенъ, или заетъ, е обработенъ изобщо при обстановка бѣдна, подъ образи прости и съ слабо мотивиранье между отдѣлнитѣ части на съдържанието. Въ пѣснитѣ съ лиричень характеръ чувството бива и нѣжно, и дълбоко; но отъ вседневнитѣ и сурови елементи на образитѣ изказътъ му рѣдко добива сила. Събитието отъ епичната пѣсень се разказва безъ непрежение, тъкмо защото обстановката е само стилистична фигура и всичко се свожда къмъ грубата юнашка сила. Слабиятъ смисълъ за връзката между причина и слѣдствие личи особено въ твореният, които сѫ образувани отъ два или пòвече самостоятелни мотива — които сѫ кърпежъ.

Езикътъ на приказката съвсѣмъ малко помага на свойствения на това галено дѣте на фантазията драматизъмъ. Възможно е да не сме имали добри записувачи на приказки, за които се иска пòголѣма вѣщина; обаче и отъ състава имъ се види доста ясно низката степень на обработката. Едровити по форма пословици се падатъ рѣдко, а гатанкитѣ често употрѣбятъ метафората яко несрѫчно за прѣдмети за отгатванье.

Нашитѣ народни пѣсни и приказки сѣкашъ не увличатъ душата на пѣвеца или сказувача, та да го накаратъ да излѣе своята страсть. Тя бива значителна, но не се забѣлѣзва подъ типичнитѣ сравнения и хиперболи, подъ образа на веществените прѣдмети на вседневния труденъ и мълчаливъ животъ. На формата на своитѣ умотворения народътъ не е посветилъ токо-речи никаква грижа. Българската словесность не е получила отъ него тънко изящество, ако и да личи съ запазена пъробитность.

18910
X

ДѢЛЪ II.

ПИСАНА СЛОВЕСНОСТЬ.

Писана словесность или **писменость, книжнина** се явява у единъ народъ заедно съ умѣнието му да прѣнася на „книга“ звуковетѣ на своята рѣчь подъ образа на условни знакове, наречени „писмена“ или букви. Писмото запазва въ еднажъ за винаги фиксирана форма индивидуалното словесно творение и създава писменость; а за да се появи писменость у единъ народъ, трѣба животътъ му да е дозрѣлъ до условия, при които да се осѣща необходимость отъ таково фиксиранье на словото въ непромѣнливи знакове.

Славѣнскитѣ племена доклѣ били заедно, имали наистина единъ общъ глаголъ „пиша“ (пьс-ати), но той означавалъ само „чъртая“, „шаря“ (срв. пъс-търъ), тъй че тѣ все още не умѣели да бѣлѣжатъ звуковетѣ отъ рѣчьта си и минували едничко съ устна словеность, доклѣ достигнали да си усвоятъ едно истинско писмо. А това се извършило много вѣкове подиръ тѣхното раздѣление и поселяванье по мѣстата, които завзиматъ и днесъ.

Първи се сдобиха съ свое писмо славѣнитѣ, що създадоха и първата славѣнска държава съ политическо име българи. По свидѣтелството на единъ нашъ книжовникъ отъ X. вѣкъ, черноризецъ Храбъръ, българскитѣ славѣни добили напълно стъкмено азбуке отъ светого Константина философъ, именуванъ въ монашество Кирилъ. Това ще да е станало около 863. година, и отъ тогава насамъ се захваща българската писменость.

Кога именно е приложилъ Константинъ стъкменото отъ него азбуке въ особно писмено творение и кой е тоя пръвъ паметникъ на славѣнската книжнина, не може да се опрѣдѣли точно. Освѣнъ това извѣстнитѣ днесъ найстари книжовни паметници сѫ писани съ двѣ азбукета, едно отъ друго различни, та се пита, кое отъ тѣхъ е нагаждалъ Константинъ за своитѣ творения — дали онова, което поневото сетнѣшно калугерско име Кирилъ се нарича ки

рилица, или онова, което се знае изобщо подъ името глаголица? Днесъ е вече рѣшено, че кирилицата и глаголицата еднакво произлизатъ отъ гръцкото писмо, понеже славѣнитѣ по Балканския полуостровъ сѫ били запознати съ него отъ сношенията си съ гърцитѣ и сѫ го нагаждали да означаватъ съ буквитѣ му свои славѣнски звукове. Тѣ безъ друго сѫ употрѣбяли за своитѣ повече практически цѣли онова „курсивно“, бързописно, „малко“ писмо, съ което си служили и гърцитѣ за частни и писалищни работи; отъ него тъкмо писмо се извождатъ буквитѣ на глаголицата. Колкото за кирилицата, нейнитѣ букви само по себе сочатъ къмъ гръцкото „унциялно“, „голѣмо“ писмо, което се употрѣбяло въ литургичнитѣ книги. Буквитѣ за чисто славѣнски звукове, които гръцкото писмо не е могло да означава, се гледатъ въ кирилицата като заети изъ глаголицата, и това говори за постаро сѫществуваниье на подирната. Самитѣ чърти на глаголицата сѫ пòстари и неугледни срѣщу пòновитѣ и стройни чърти на кирилицата; па и отъ намѣренитѣ до сега найстари паметници стоятъ отъ всѣка страна пòнапрѣдъ глаголскитѣ, а послѣ идатъ кирилскитѣ. Спроти това Константинъ философъ ще е нагаждалъ глаголското писмо за съвършена книжовна употрѣба, и съ него ще сѫ били писани неговитѣ трудове на славѣнски езикъ. Зарадъ литургичния характеръ на тия трудове и на другитѣ слѣдъ тѣхъ скоро почнало да се прилага и нагажда за книжнина кирилското писмо, което напоконъ съвсѣмъ измѣстило непрактичната глаголица.

Трудоветѣ на Константина, съ които захващаме българската писменость, и трудоветѣ на брата му Методия и на тѣхнитѣ близки прѣемници сѫ били писани на езикъ, нареченъ тогава ꙗзыкъ словѣньскъ: едвамъ пòсетнѣ се срѣща въ книгитѣ означението „български езикъ“. Подъ тоя „словѣнски езикъ“ трѣбва да се разбира езикътъ на ония славѣни, между които ще сѫ го усвоили отрано солунскитѣ брая. Когато моравскиятъ князъ Ростиславъ поиска отъ Цариградъ наставници въ вѣрата за своитѣ, моравски славѣни, императоръ Михаилъ отреди да отидатъ Константинъ и Методи, защото и двоицата като солунци и вѣроятно славѣни по баща знаеха отлично по „славѣнски“. Прѣди да тръгнатъ за Моравия тѣ сѫ прѣвели на тоя езикъ

найнеобходимитѣ за първо врѣме свещени текстове. Поради това ѩзыкъ словѣньскъ на тия първи паметници на писмеността е езикъ на славѣни отъ Македония, които сѫ населявали мѣстата между Солунъ и Цариградъ. Въ това врѣме, както и днесъ, тоя езикъ е принадлежалъ къмъ една и сѫща цѣлость съ езика на славѣнитѣ отъ подунавска и западна България, нареченъ пòсетнѣ български. Така „славѣнскиятъ“ езикъ на Константина и Методия е старъ български езикъ и тѣхнитѣ писмени трудове, както и трудоветѣ на ученицитѣ имъ, спадатъ въ българската писменость.

Нашата писменость, заченатa отъ Константина философа солунски и брата му Методия, па продължена послѣ отъ тѣхни ученици и други прѣемници, брои днитѣ си приблизително отъ онова врѣме, когато биде заставено покръщаньето на българския князъ Борисъ (864 г.). Тя възникна тутакси въ служба на религиозни потрѣби и остана въ нея прѣзъ всичкитѣ вѣкове дори до нашето възрожденье въ начало на деветнайсетия вѣкъ. Като се разсади у насъ, тя бѫрже се разцъвтѣ до еднаква висота съ другитѣ съврѣменни ней литератури въ Европа. Заедно съ наши писачи и учители тя мина у сърбитѣ, които още до XIII. вѣкъ се намираха подъ влиянието на България, и у руситѣ, които я приеха въ помощь на християнската вѣра въ X. вѣкъ. У тия народи тя се занесе подъ името „славѣнска“ писменость, и като се поддържаше особено въ черквитѣ, езикътъ ѝ се обърна на свещенъ. Между сърбитѣ „славѣнскиятъ“ езикъ на тая писменость понесе нѣкои промѣни по свойствата на сръбския езикъ, а между руситѣ той изпита сѫщо по свойствата на руския езикъ; така старобългарската писменость доби едно сръбско-славѣнска редакция и друга руско-славѣнска.

Обаче и самиятъ български езикъ не е остаялъ все оня, съ който бѣ заченатa старата наша книжнина. Съгласенъ изпърво съ народната рѣчь, той пòнататъкъ остая надирѣ отъ чъртитѣ, що си е развивала и присвоявала тя прѣзъ живота, и напоконъ се принужда да имъ отваря полека-лека мѣсто въ книгитѣ. Вече къмъ края на XII. вѣкъ старобългарскиятъ езикъ се замѣня съ срѣднобългарски, а тоя отъ XV. вѣкъ насамъ отстѫпя на днешния новобългарски.

Прѣзъ XIV. вѣкъ настаятъ пòживи книжовни сношения между българи, сърби и руси. Много наши сръбски ржкописи се разнесоха по Русия, а отъ тамъ навлѣзоха къмъ насъ руски творения. Общата вѣра на братята по езикъ и еднаквата форма и назначение на книжовнитѣ трудове водѣха къмъ мисъль, че това сж творения „общославѣнски“. Подиръ паданьето на българското царство, когато домашнитѣ занятия съ книжнина токо-речи прѣстанаха и езикътъ на народа бѣ тръгналъ вече по новия си строй, българскитѣ читатели почнаха да се обръщатъ за книги къмъ пòблизкитѣ до себе сърби, па да схващатъ като „сръбски“ стария езикъ на нашитѣ ржкописи. По черковитѣ се явиха печатни книги, които излизаха отъ XV. в. изъ сръбско-славѣнски печатници въ западнитѣ сръбски земи и въ Венеция. Обаче подъ турското неприязнено владѣние това печатанье трая едвамъ до XVII. в. Тогава почнаха руситѣ да издаватъ черковни книги не само за своя народъ, но и за другитѣ православни славѣни. Съ тия издания се разшири у насъ „рускославѣнски“ езикъ, та дори изключително право въ черквитѣ като свещенъ „черковнославѣнски“ езикъ на православието у славѣнитѣ и дори като майка на всички славѣнски езици. Подъ това криво схващанье той се мислѣше едничко достоенъ и способенъ да бжде органъ на всѣко словесно творение. Той наложи своя характеръ върху първитѣ книжовни трудове на нашето възражданье отъ втората половина на XVIII. в., и у насъ се роди особенъ „славѣнобългарски“ езикъ, който се борй съ чистия народенъ езикъ, до половината на деветнайсетото столѣтие.

Спроти езика, съ който се е писала въ различни врѣмена българската писменость, и спроти съдържанието и посоката, що сж прѣобладавали въ нейнитѣ творения, тая писменость или книжнина се дѣли на два периода: старъ и новъ. Стариятъ периодъ обзима всичкото врѣме, колкото сме имали свое царство, като се простира и прѣзъ ония вѣкове, прѣзъ които подиръ паданьето подъ властьта на турцитѣ у българитѣ постъпенно гаснѣше народната свѣсть. Отъ втората половина на XVIII. вѣкъ тая свѣсть изново се разбужда, като се заговаря на българина за неговата народность и му се показва пжть за нова просвѣта.

Отъ тогава се захваща новиятъ периодъ на българската книга. Писанитѣ творения отъ тия два периода съставятъ старата и новата българска литература.

А

Стара литература.

Двѣ обстоятелства имаха рѣшително влияние върху характера на старата българска писменость: християнството, което за свое разпространение я извика на животъ, и съсѣдството съ Византия, отъ дѣто навлѣзоха сѣмената на това учение между насъ. Нашата писменость се основа върху творенията, които изкарваше византийскиятъ духъ. То сж оная „византийска литература", която върви отъ Юстинияна до паданьето на Цариградъ (526—1453).

Като мина у насъ, византийската литература опрѣдѣли вжтрѣшния материалъ и външна форма на творенията отъ старата българска писменость. Новата вѣра, призната за държавна у българитѣ, искаше прѣди всичко книги, по които да се извършува божата служба въ черквитѣ; послѣ дойдоха черковни поучения, съ които се тълкуваха мислитѣ на светото писание и се доказваха основитѣ на Христовото учение; а за да се усвои подирното още повече и да се затвърди както между самитѣ служители, така и между паствата, прѣваждаха се догматически разсжждения и се съставяха сборници отъ слова, жития и различни статии за домашенъ прочитъ и поука; редомъ съ тия проникваха лѣтописни бѣлѣжки за библейски и други исторични събития отъ създанието на свѣта до извѣстно пòблизко до писателя врѣме. Между туй покрай държавната „истинска" вѣра у народа обикаляше едно християнско „лъжовно" учение; то е богомилството. Такива „лъжовни", еретически учения се бѣха появили и развъдили вече прѣзъ първитѣ вѣкове на християнството. Тѣ притѣжаваха и своя лъжовна словесность, пакъ християнска, но просочена съ разнообразни елементи изъ старитѣ религии, прѣдания и философия на езически изтокъ. Творенията на тая словесность шарѣха обилно византийската литература. Когато прилѣгаха повече къмъ строя на мис-

литѣ на народа, комуто даваха ясни и реални разрѣшения на много завѣтни въпроси, тия творения намѣриха добъръ приемъ у насъ, прѣваждани отъ гръцки или обработвани възгледи отъ наша народна словесность. Лъжовнитѣ творения извикаха въ истинската книжнина полемически съчинения, съ каквито и Византия ратуваше противъ еретицитѣ. Богомилскитѣ и други лъжовни религиозни книги отплащаха щедро на нашитѣ млади християни онова лишение отъ пластични разкази и чудесни образи, което ги отвръщаше отъ книгитѣ на старото православие. Жаждата за такова четмо ни прѣкара отъ съсѣдитѣ византийци нѣкои източни повѣсти съ фантастично или дидактично съдържание,

Книжовната ни дѣйность отъ стария периодъ прѣдставя въ своя вървежъ три епохи, които съвпадатъ съ епохитѣ отъ вървежа на българската държава и положението на българския народъ. Отъ князуваньето на Бориса, при когото България влѣзе въ реда на силнитѣ свои християнски съсѣдки, нашата политическа мощь се развива бърже и достигна своя върхъ при Симеона, който пръвъ се прогласи и призна за царь. Константинъ и Методи основаха на старъ български езикъ „славѣнска“ писменость, която ученицитѣ имъ прѣсадиха въ България, а Борисъ я взе подъ свое покровителство. Ревностьта на тоя князъ, да подбужда способни лица къмъ трудове за просвѣщение на новокръстения български народъ, бѣ наслѣдена и отъ сина му Симеона. Българската книжнина постигна за кратко врѣме такива грададни успѣхи, каквито направи и българската държава. Поради това въ историята вѣкътъ на Симеона е прозванъ златенъ вѣкъ на България. Приемникътъ на Симеона царь Петъръ се оказа господарь недѣятеленъ и въвъ всичко податливъ на внушения, които поставиха България подъ неограничено византийско влияние. За напрѣдъка на книжнината нѣмаше вече кой да бди и пристоява, та първитѣ ѝ сѣмена не можаха да се размножѫтъ. Черковнитѣ служители не марѣха за своитѣ длъжности, но се отпущаха при човѣшки слабости и влѣчения; отъ това пъкъ взимаха прѣднина езическитѣ спомени и наклонности на населението, между което се въздигна съ еретическото си учение нѣкои си попъ Богомилъ и помогна немалко да порастѫтъ до истинскитѣ християнски книги

други лъжовни. Недоволството въ държавата отъ чуждинската и лабава власть на царя роди западно българско царство, което подиръ Петровата смъртъ успѣшно се бори съ византийцитѣ, но силата му бѣ подкосена отъ вѫтрѣшни крамоли и вънкашно надмощие; то падна, а съ него заедно падна въ 1019. г. и цѣла България подъ византийско иго. Тогава изчезватъ съвсѣмъ и за книжнината царскитѣ покровители и отдѣлнитѣ писатели; тя живѣе съ оскѫдни прѣписи на старитѣ трудове и съ нови нѣкои еретически приноси отъ безвѣстни автори и прѣводачи. Това е *първата* епоха на старата ни писменость. Прѣзъ нея е траялъ старобългарскиятъ обликъ на езика, та можемъ да я наречемъ *старобългарска* епоха.

Близу подиръ два вѣка робство България се освободи въ 1186. г. отъ византийцитѣ и се основа второ българско царство въ Търново. Нашитѣ царе пакъ почнаха да се грижатъ покрай политическата и за духовната слава на държавата. Съ тая цѣль бидоха прибрани въ новата столица при Асѣня I., Калояна и Асѣня II. мощитѣ на св. Ивана Рилски, на Илариона Мъгленски, на света Петка и на прѣподобна Филотея. България изново се подига до положението, което имаше при Симеона; но пакъ вѫтрѣшни неуредици, вънкашни налитанья и разпаданьето на Византия не ѝ дадоха миръ и охола. Богомилството се ширѣше и водѣше подирѣ си книги съ отречено съдържание, които особно прошариха старото книжно наслѣдие. Узурпаторътъ Борилъ бѣ свикалъ въ 1211. г. черковенъ съборъ противъ богомилитѣ, а Асѣнь II. търпѣше милостиво привърженицитѣ на различни вѣри. Стотина години слѣдъ него царь Иванъ Александъръ бѣ принуденъ да свика новъ съборъ (1360. г.), за да се изобличи ученията вече не само на богомилски, но и на иудейски и други проповѣдници. Тепърва тоя царь оказа покровителство на книжнината и възбуди по̀жива дѣйность. Отъ школата, създадена въ негово врѣме, излѣзе бѣлѣжитиятъ черковенъ реформаторъ и писатель патриархъ Евтими. Обаче на българското царство не бѣ сѫдено да живѣе нататъкъ. Въ 1393. г. турцитѣ прѣвзеха Търново, и ученицитѣ на Евтимия разнесоха послѣднитѣ издънки на българската книжнина по Сърбия и Русия. Това е *втората* епоха на старата ни писменость, епоха *срѣд-*

нобългарска, прѣзъ която трае срѣднобългарскиятъ обликъ на езика.

Трета епоха, епоха на робството, съставя онова бѣдно животворенье на народния духъ, съ което той едвамъ избѫдна изподъ дългото пагубно насилие на турския завоеватель и на гръцкия пастирь натурникъ, та къмъ втората половина на XVIII. вѣкъ даде бѣлѣзи отъ ново пробужданье. За книжнина тукъ може да се говори съвсѣмъ малко, защото тя нарѣдко се обажда като блуждаещи екъ отъ миналата епоха съ нѣколко прѣписа на черковни и апокрифни книги, съ подхватни нови лѣтописни бѣлѣжки и съ повечко сборници отъ жития, поучения и апокрифни кѫсове, наречени „дамаскини“. Народътъ живѣ и се упази главно съ езика си и съ устната словесность. Паметницитѣ отъ тая епоха показватъ слѣди отъ срѣднобългарски езикъ, силно завлѣчени съ новобългарски, който завладѣва напоконъ въ дамаскинитѣ. Между това изпъкватъ и чърти отъ езика на рускитѣ черковни книги, та въ началото на новата ни писменость образуватъ извѣстния „славѣнобългарски“ езикъ.

I. Старобългарска епоха.

Вече прѣзъ вѣковетѣ на първата си епоха старата ни писменость е произвела токо-речи всичко онова пòбѣлѣжито, съ което се въздигна прѣдъ визанийската си майка и даде начало на други свои сестри; само бѣ жаль, че младешката мощь, съ която тя изкара тая работа въ толкова кѫсо врѣме, се изхаби надъ творения съ мисли тежки и безсочни, каквито съдържаха нейнитѣ гръцки образци. Щомъ се яви на свѣтъ въвъ видъ на християнско благовѣстие, нашата книжнина се увлѣче въ служба на черквата, въ догматично-религиозна поука и въ блѣнове на манастирски мечтатели. Наврѣмени е повѣвалъ къмъ нея духътъ на животната страсть, на въодушевението отъ свѣтовни дѣла и отношения; ала той бърже се е отбивалъ назадъ отъ набожно набърченото чело на младия ревнитель на Христовитѣ заповѣди. Тая книжнина рѣдко е посѣгала да ни разкаже за събития, що е запомнилъ българинътъ отъ прадѣди и е проживѣлъ самъ, както е ставало това пòчесто у византийцитѣ. Така

се прокуди изъ българската писменость всѣка животворна сила вече въ найстарата ѝ епоха; въ нея прорастоха само черковно-служебни книги и духовно-поучителни сборници съ жития на светии, хроники и повѣсти; а редомъ съ признатото отъ черквата за истинско, каноническо, се явиха приноси, обявени за лъжовни, отвръгнати като еретически.

Дѣйцитѣ отъ старобългарската епоха на книжнината, колкото ни сѫ познати съ имената си и твореният, се разпадатъ на два кржга, въ чиито центрове високо личѫтъ на една страна първоучителитѣ Костантинъ и Методи, а на друга великиятъ царь Симеонъ. Трети кржгъ образуватъ ония дѣйци, които работиха въ царь Петрово врѣме и пòкъсно до издиха на западното българско царство. Край тия кржгове се нареждатъ послѣ всички знайни и незнайни работници, които съ нови творения сѫ подражавали на своитѣ именити прѣходници, а съ прѣписи сѫ размножавали тѣхнитѣ трудове.

Кирилометодиевски кржгъ.

Кирилъ (прѣди калугерството си Константинъ) и **Методи** основаха нашата „славѣнска“ писменость по поводъ на своята вѣрска мисия, да научатъ славѣнитѣ на княза Ростислава да се молятъ Богу на разбранъ езикъ и по обредъ на източната християнска черква. Тѣ бѣха пратени изъ Цариградъ отъ императора Михаила III., когато бѣ молилъ за такива проповѣдници Ростиславъ въ 862. година.

Михаилъ бѣ приближенъ още отъ дѣтинство къмъ тия чеда на покойния солунски „друнгарь“ Левъ. Единъ отъ Михаиловитѣ настойници бѣ му довелъ Константина (*827.) въ Цариградъ за другарь по обучението при двора. Подиръ свършъка на наукитѣ си Константинъ биде ржкоположенъ свещеникъ и назначенъ отъ Михаиловата майка царица за патриарши библиотекарь при св. София, а послѣ и за придворенъ прѣподаватель по философия. Методи пъкъ, пòвръстенъ отъ Константина, десетина години служи като войвода на една славѣнска область въ Македония, слѣдъ което влѣзе въ манастира Пантократоръ подъ Олимпъ въ Мала Азия (на югоизтокъ отъ Бруса) и стигна да му бѫде игуменъ. Като учитель „философъ,“ Константинъ имà по държавна поржка единъ прѣпиръ съ прѣдставителя на

иконоборството, свалениа цариградски патриархъ Иоанъ. Показаната тукъ блѣскава способность за диялектика го избра около 851. г. за царски пратеникъ у сарацинитѣ при двора на Багдадския халифъ, който бѣ поискалъ да му се изпрати привърженецъ на християнството, за да се бори противъ мухамеданството. Константинъ се върна съ тържество, и слѣдъ нѣкое врѣме (ок. 858.), придруженъ вече отъ Методия, тръгна за нова подобна борба противъ евреи и мухамедани прѣдъ хазарския ханъ въ Кримъ. Отъ това мѣсто братята донесоха въ Цариградъ часть отъ намѣренитѣ мощи на нѣкогашния папа римски Климентъ, заточенъ въ Херсонъ отъ императора Траяна и починалъ отъ мѫченишка смърть. Пѫтуваньето бѣше разстроило малко здравето на Константина, но той все пакъ се заловилъ да опише на гръцки прѣпирнитѣ си у хазаритѣ. Когато пристигнаха моравскитѣ пратеници и се прѣдложи на Константина и Методия да се приготвятъ още за едно пѫтуванье и работа, тѣ се завзеха да си стъкмятъ нѣкои необходими славѣнски текстове, за което Константинъ нареди отъ употрѣбянитѣ у македонскитѣ славѣни писмени бѣлѣзи окончателно славѣнско азбуке. Въ 863. година двоицата братя потеглиха съ нѣколко изучени свещеника за Моравия, дѣто занесоха и обявиха първитѣ славѣнски, старобългарски книги. Моравското велико княжество се простираше тогава на югъ и въ една часть отъ стара Панония. Проповѣдьта и богослужението на славѣнскитѣ пръвоучители възхити панонскитѣ и моравски славѣни, за които дошлитѣ братя почнаха да учатъ свещеници и да прѣваждатъ отъ гръцки и други божествени книги; ала нѣмскитѣ духовници, измѣстени отъ новитѣ славѣнски, наклеветиха Константина и Методия прѣдъ папата, че ужъ разпространяватъ съ новия богослужебенъ езикъ ересь. И папа Николай I. покани обвиненитѣ за оправдание въ Римъ. Тѣ понесоха съсъ себе славѣнскитѣ книги, мощитѣ на св. Климента, които си бѣха взели още отъ Цариградъ, и водѣха свои ученици за да се ржкоположатъ за свещеници. По пѫтя си минаха прѣзъ земитѣ на панонския князъ Коцелъ, заселени съ прѣдци на днешнитѣ словенци, прѣзъ посавскитѣ поселици на хърватитѣ, прѣзъ Венеция и стигнаха въ светия градъ, причакани отъ народъ, духовенство и самия папа Адриянъ II.,

прѣемникъ на умрѣлия вече Николай I. Откакъ изпита Адриянъ работата и намѣри за изгодно да придобри на западната черква недоволнитѣ отъ латинското духовенство славѣни, той прогласи дѣлото на Константина и Методия за право, посвети доведенитѣ отъ тѣхъ ученици за свещеници, а Константина постригa монахъ съ име Кирилъ, па имъ разрѣши да служатъ въ нѣколко римски черки по славѣнски. Обаче здравето на Кирила бѣ отпаднало дотолкова, че на 14. февруария 869. г. той се помина въ Римъ и биде погребенъ при папски почести въ църквата св. Климентъ.

Методи трѣбаше да се върне въ Моравия. На пратеницитѣ отъ княза Коцела, които тъкмо бѣха дошли да молятъ, да се отпусне Методи и у тѣхъ за учитель, папа Адриянъ отговори, че го праща не само за тѣхъ, но за всички ония славѣнски страни, па написа до Коцела и Ростислава, че Методи е мѫжъ правъ и ще ги поучи напълно въ вѣрата по тѣхенъ езикъ, но тѣ нека строго държѫтъ обичая, да се чете въ черквитѣ апостолътъ и евангелието найнапрѣжъ по латински, та сетнѣ по славѣнски. За да се разбиятъ прѣчкитѣ, що създаваха нѣмцитѣ духовници на славѣнското богослужение въ Коцелова Панония, князътъ настоя прѣдъ папата да посвети Методия за пононски епископъ, подчиненъ направо на папския прѣстолъ. Съ това се отвори пѫть на славѣнското население още повече да напуща нѣмското духовенство; но подирното скоро успѣ съ своитѣ козни да призове Методия прѣдъ свой сѫдъ и да го задържи въ заточение около три години. Между туй на моравския прѣстолъ бѣ стѫпилъ знаменитиятъ Светополкъ, който откакъ издаде чича си Ростислава на враговетѣ му и съ тѣхна помощь бѣ обсебилъ и разширилъ неговото княжество, послѣ се обърна противъ самитѣ тия врагове нѣмци, отфърли имъ властьта и подири помощь противъ духовенството имъ у папата, който сѫщо не ги обичаше поради тѣхнитѣ гонения на италиянскитѣ духовници. По Светополкова молба папа Иоанъ VIII. опрѣдѣли въ 873. г. за архиепископъ Моравски Методия, що се бѣ върналъ тогава пакъ при Коцела. Въ новото си звание Методи се труди около 12 години, та разсади славѣнско богослужение по цѣла Велика Моравия, която обнимаше на западъ и сѣ-

веръ чешки, лужички и полски земи, а на югъ словашки, словенски и хърватски. Той прилежно подготвяше за дѣлото млади славѣнски ученици и заедно съ двама пѡотбрани отъ тѣхъ дотъкми прѣвода на свещенитѣ книги, едвамъ започнатъ при живота на Кирила. Прѣзъ това врѣме Методи ходи още еднѫжъ въ Римъ, да се оправдава прѣдъ Иоана VIII. отъ обвинения, че не чете символа на вѣрата съ западната прибавка filioque и върши други еретически работи. На 880. година Иоанъ VIII. писа на Светополка, че праща Методия назадъ и порѫчва да се проповѣда словото божие и на славѣнски езикъ. Оправданието на Методия още пѡвече възбуди ядътъ на неговитѣ неприятели. Помощникътъ му Вихингъ намѣри пакъ случай да го наклевети въ 885. г. прѣдъ новия папа Стефанъ VI., който забрани да се служи занапрѣдъ въ черквитѣ по славѣнски. Наскоро слѣдъ това Методи се поболѣ и почина на 6. априлъ 885. г., погребенъ въ митрополитската черква на моравската столица Велеградъ. Като архиепископъ моравски Методи бѣ ходилъ и въ Цариградъ, да се види съ императора Михаила, а въ нѣкоя дунавска страна се срѣщà и съ българския князъ.

На книжовната дѣйность на Кирила и Методия се дължѫтъ първитѣ прѣводи на всички ония свещени книги, които сѫ имъ били необходими за черковната служба и които тѣ сѫ успѣли да прѣведѫтъ отъ врѣмето, когато се явиха въ Цариградъ Ростиславовитѣ пратеници, та до края на живота си. Отъ тѣхъ си водятъ потеклото: славѣнското евангелие, що е било нагодено по недѣлни четива („апракосъ“, „недѣлно“ или „изборно“ евангелие), апостолътъ, сир. дѣянията и посланията апостолски, сѫщо тъй по редъ за черковно четенье; псалтиръ̀тъ, книга служебна и общо назидателна; напоконъ молитви и пѣния, които изпълняли службитѣ утренна, часоветѣ, литургия, павечерка и нѣкои трѣби, каквото напр. кръщението. Тепърва пѡсетнѣ черковниятъ уставъ и обреди се разшириха пѡвече, та за различнитѣ отдѣли на богослужението се явиха отдѣлни книги, които се наричатъ сега служебникъ, трѣбникъ, паремейникъ, молитвеникъ, часословъ, октоихъ, мѣсецословъ („минея“) и др. Яви се и четвероевангелие („тетра“ — на четиритѣ евангелиста по редъ).

Лично Кирилъ е писалъ на гръцки полемическо съчинение за мисията си у хазаритѣ, и слово за прѣноса на найденитѣ въ Херсонъ мощи Климентови, прѣведено по̀късно на славѣнски. За Методия пъкъ се казва наистина, че довършилъ почнатия съ брата си прѣводъ на шейсеттѣ уставни (канонически) книги, но то може да се взима само въ смисълъ на довършени съ прѣводъ особни части отъ библията. Методи е прѣвелъ номоканонътъ, **законоу правило**, или днесъ кормчая, доколкото е билъ той развитъ въ негово врѣме въвъ византийската черква, и патерикъ, **отьцьскыѩ кънигы**, сир. сбирба отъ кратки жития на черковнитѣ отци. Нему се приписва и прѣводътъ на полемическото съчинение Кирилово, което раздѣлилъ на осемъ слова.

Началнитѣ трудове на Кирила и Методия се развиха обилно въ България, дѣто подиръ Борисовото покръщанье се полагаха грижи да се въведе славѣнско богослужение. Черквата и паствата имаха нужда отъ учители и книжнина. Слѣдъ Методиевата смърть ученицитѣ му бѣха изложени на зли гонения отъ нѣмски духовници, та се разпелѣха. Нѣколцина се упѫтиха къмъ България, и тъкмо пристигнаха тукъ за добра помощь. Намъ сѫ запазени имената само на петь ученика на славнитѣ първоучители, съ които заедно черквата ги прогласи и ги слави до днесъ като „свети седмочисленици". Пръвъ отъ тия ученици бѣ Гораздъ, родомъ моравецъ, когото Методи приживѣ бѣ посочилъ за свой прѣемникъ; той ще е останалъ и послѣ въ своето отечество. Другитѣ четворица сѫ Климентъ, Наумъ, Сава и Ангеларъ; тѣ минаха въ България, приети на границата отъ прѣдставителя на държавата. Вѣститѣ губятъ нататъкъ изъ очи Сава; а Климентъ, Наумъ и Ангеларъ се споменуватъ веднага въ Прѣславъ, радушно срѣщнати отъ князъ и боляри. Вѣроятно Ангеларъ наскоро се поминалъ, та остаятъ да работятъ само Климентъ и Наумъ.

Климентъ бѣ найвѣренъ послѣдуватель на славѣнскитѣ апостоли, съ които ще е излѣзълъ изъ Византия и ревностно имъ е помагалъ въ Моравия. Той завѣрно е билъ родомъ българинъ. Князъ Борисъ отреди Климента за помощникъ на архиепископа въ областьта Кутмичевица, която спадаше къмъ Охридската архиепископия, за да разпространи и

укрѣпи тамъ християнството съсъ славѣнска рѣчь. Климентъ обикаляше повсѫдѣ и събираше отъ всѣка връсть, ученици, за да ги учи на четмо и вѣра, да имъ тълкува светото писание и да подготвя отъ тѣхъ за страната свещеници. Въ свободно отъ обучение и бесѣди врѣме той прилежно четѣше и пишеше. По назначение отъ царь Симеона, той стана епископъ Велички, за епархията „Велика“ къмъ сѣвероизтокъ отъ Охридъ. Като гледаше простотата на народа и нищожнитѣ познания и некадърность на поповетѣ, Климентъ съставяше за всѣкой речи праздникъ прости и ясни поучения и похвални слова, отъ които всѣкой можеше да се освѣтли за сѫщностьта на християнското учение и за неговитѣ божествени лица и свети угодници. Така сѫ ни достигнали отъ него до десетъ празнични съчинения (за св. Богородица, за Ивана Кръститель, за Лазаря, за архистратизитѣ, Михаилъ и Гавриилъ, за Спасовдень, за пророци, апостоли и мѫченици“) нѣкои отъ тѣхъ сѫ написани въвъ видъ на молитви и благодарствени пѣснопѣния. Поученията на Климента се движатъ въ кржга на евангелскитѣ мисли и отговарятъ на потрѣбитѣ на младата папства; а въ похвалнитѣ му слова се гледа практиката на византийскитѣ проповѣдници. Съ ораторски форми и не толкова достѫпно тѣ прѣдаватъ найнапрѣдъ сѫщностьта на празника и послѣ поуката отъ него; тѣ съдържатъ и лирически елементи.

Отъ врѣмето на дѣйностьта Климентова въ Моравия ще да произлизатъ похвалитѣ му за светого Димитра Солунски, за Климента папа римски, чиито мощи откри Кирилъ, послѣ похвала и отдѣлно житие за самаго Кирила, първоучитель славѣнски. Слѣдъ смъртьта Методиева ще да е списалъ Климентъ житие на Методия, архиепископъ Моровски, и нова похвала за двамата равноапостолни братя. Двѣтѣ тия жития на Кирила и Методия сѫ извѣстни въ историята на книжнината подъ име „Панонски легенди“.

Послѣденъ трудъ на Климента е послѣдната часть на триода, „цвѣтни триодъ“, която се пѣе отъ свѣтлата недѣля до петдесетница. Климентъ умрѣ въ 916 година и биде погребенъ въ Охридъ въ храма на манастира св. Пантелей, съграденъ отъ сами него въ особенъ стилъ при Бориса.

Тоя манастиръ билъ разваленъ съ падането на Охридъ подъ турцитѣ, та мощитѣ Климентови се прѣнесоха въ храма св. Богородица. Климентъ е основатель на българското черковно проповѣдничество (хомелетика) и пръвъ български учитель.

Доклѣ дѣйствуваше Климентъ въ прѣдѣлитѣ на Македония съ трудове, нагодени да повдигатъ народната просвѣта, при българския дворъ въ Прѣславъ се образуваха нови дѣйци, които дадоха найголѣмия блѣсъкъ на старата българска книжнина. Като учитель между тѣхъ, който умно ги упѫтва въ книжовенъ трудъ, се спомену̀ва Климентовътъ другарь **Наумъ**, за когото пòвече нѣщо не се знае. Може да се прѣдполага, че къмъ края на живота си и той ще е проповѣдвалъ около Охридъ, дѣто сѫ учувани съ негово име манастиръ и други прѣдания. Къмъ полезна работа не прѣдстаяше да насърча млади ревнители на вѣрата и книжното слово князъ **Борисъ**, който наскоро подиръ настаняването на Методиевитѣ ученици въ България бѣ се оттеглилъ въ манастиръ, за да прѣкара въ благочестиви мисли послѣднитѣ си дни († 907 г. 2. май).

Близу до Наума и Климента, а чрѣзъ тѣхъ и до светитѣ първоучители стои пресвитеръ **Константинъ**, пòсетнѣ епископъ. Той се допира и до книжовницитѣ отъ Симеоновския кржгъ. Съ една своя молитва, наредена въ стихове, що почватъ редомъ съ буквитѣ отъ азбукето (акростихъ), и наречена затуй азбучна, той ни е далъ единъ отъ пърститѣ опити за старобългарска поезия. Молитвата е религиозна химна къмъ „зиждителя на всѣка видна и невидна тварь“, къмъ „света Троица въ божеството, която и младо и старо възпѣва по свой разумъ и на свой езикъ“. Константинъ въздига къмъ нея ржцѣ и моли, да му дарува сила и мѫдрость, да му вдъхне въ сърдцето слово и да го сподоби съ херувимски полѣтъ, та да почне цѣломѫдрено да описва прѣдивнитѣ ѝ чудеса за всички славѣни, които се покръстиха неотдавна, за да се нарекѫтъ божи човѣци! Тя е писана съ 12-сриченъ размѣръ и стои въ началото на неговото „учително евангелие“, което съдържа бесѣди на недѣлнитѣ дни прѣзъ годината, 50 прѣводни и 1 оригинална (42. бесѣда), съ оригинални уводи и заключения. Между бесѣдитѣ и молитвата има

прѣдговоръ (прологъ), дѣто Константинъ съ типична скромность оправдава смѣлостьта на своето прѣдприятие, къмъ което го придумали други вѣрни човѣци, между тѣхъ и „старецътъ Наумъ“. Подиръ бесѣдитѣ иде едно „сказание“ за обяснение на черковното устройство и на литургията, и напоконъ „историкии“ — византийска всеобща хроника, по една бѣлѣжка на която се опрѣдѣля, че евангелието е съставено въ 898. год.

Самото изложение на бесѣдитѣ Константинови е заето изъ гръцки сборници отъ тълкуванья на светитѣ отци и се отнася къмъ текстове отъ недѣлнитѣ евангелия; а уводитѣ и заключенията сѫ пòсамостойна работа на Константина. „Учителното евангелие“ е единъкъ систематиченъ сборникъ отъ проповѣди на старобългарски езикъ; то показва, че първитѣ книжовници въ България добрѣ разбирали нуждитѣ на черковното общество; съ него именно „пресвитеръ“ Константинъ се доближава наймного до Климента. Всичкитѣ Константинови наставления сѫ ясни и достѫпни; нѣматъ богато съдържание, но сѫ проникнати съ горещо чувство и съ любовь къмъ народа. Въ 47. бесѣда нашиятъ проповѣдникъ изказва благородно задоволство, че и „славѣнскиятъ родъ“, когото сѫ мислили за потъпканъ, се обогатява вече както гърцитѣ съ творения на светитѣ отци.

Въ 906. г. „епископъ“ Константинъ прѣвелъ по заповѣдь на царь Симеона четире слова на Атанасия Александрийски противъ ариянитѣ; вече отъ това се вижда, какъ захващала да се осѣща нужда отъ полемически съчинения противъ еретици въ страната. Сѫщо по царева заповѣдь прѣводътъ на словата билъ прѣписанъ въ 907 г. въ манастиръ на устието на рѣка Тича отъ младия „черноризецъ Доксовъ Тудоръ“, внукъ Борисовъ. Това е забѣлѣзано въ послѣсловието къмъ четвъртото слово, дѣто се казва още, че Константинъ билъ ужъ ученикъ Методиевъ. Мѫчнотиитѣ за прѣводъ на догматически мѣста и полемически форми въ словата е сподвитъ отъ прѣводача Константина съ бѣлѣжитъ успѣхъ. За българитѣ бѣ повече потрѣбно онова, що състави Константинъ по съвѣта на стареца Наума, отколкото онова, що прѣведе по заповѣдь на царя Симеона. Поразенъ отъ свѣтлика на византийската догматично-богословска литература, тоя царь съсъ своитѣ книжовнишки заповѣди отби добритѣ си избраници отъ правия пѫть.

2 910
XI

Симеоновски кржгъ.

Царь Симеонъ, поученъ въ добъръ примѣръ, възвеличи дѣлото на баща си, като подигна политическата мощь на държавата и закрѣпи самостойната българска черкова. Съсъ съвѣти къмъ други и лично той се завзе да набави на книжнината цѣлото съкровище на византийската мждрость. Къмъ негово врѣме се отнасятъ речи всички пò важни творения отъ старата ни писменость. Обаче едностранчивата грижа все за религиозни и отвлѣчени прѣдмети и разсжждения остави въ забрава човѣшката дѣйствителность и безучастно замина естественитѣ потрѣби на душата. Въ „разцъвтѣлата“ при Симеона българска литература не намираме нищо, което отъ малко-малко да загатва за положението на народа, за неговитѣ чувства къмъ царя и обществото, за мислитѣ на българина, които е възбуждалъ у него животътъ.

Прѣденъ книжовникъ отъ Симеоновския кржгъ е личниятъ приятель Симеоновъ пресвитеръ **Иоанъ**, съсъ звание „екзархъ български“, или строитель черковенъ“, сирѣчъ патриарши пратеникъ съ извънредни поржчки, който наглежда цѣлата администрация на черквата. Като навѣстявалъ често „почтения мжжъ черноризецъ Дуксъ“, Борисовъ братъ, тоя го подканялъ да прѣведе нѣкои учителски проповѣди и думалъ: „каква е работата на попъ, ако не да поучава?“ Така подканянъ пресвитеръ Иоанъ съставилъ подобно на Климента и епископа Константина прости по езикъ и увлѣкателни съ лиризъмъ на настроението поучителни слова „на Спасовдень“ и „на Прѣображение“; само мислитѣ въ тѣхъ сж пòживи и разнообразни.

Откакъ станалъ екзархъ, Иоанъ се увлѣкълъ повече въ учени занятия. Той слушàлъ, че Константинъ философъ много се трудилъ да устрои славѣнското азбуке и да прѣведе изборъ изъ евангелията и апостола; че слѣдъ него Методи билъ прѣвелъ всички шейсетъ уставни книги на славѣнски езйкъ. Затуй като намислилъ да допълни тѣхнитѣ трудове съсъ свой прѣводъ на учителски творения, побоялъ се, дали ще извърши това успѣшно и дали ще бжде то ясно за неговитѣ съотечественици. Тия свои двоумѣния и подкана отъ княжеския черноризецъ Иоанъ излага въ

прѣдговора къмъ прѣвода си на богословското съчинение на Иоана Дамаскинъ „за православната вѣра“, или (догматика) извѣстно съ името „Небеса“. То съдържа 100 глави, отъ които Екзархъ избралъ само 48 като подходещи къмъ цѣлта за просвѣщение на новокръстенитѣ българи и изоставилъ тънко догматичнитѣ и полемичнитѣ глави противъ несторияни, евхити и др. еретици. Като съкратява оригинала, той прави кратки допълнения по други гръцки писатели и обяснения отъ своя страна. Отъ граматичнитѣ бѣлѣжки, които прави въ горния прѣдговоръ за славѣнския езикъ се види, че въ негово врѣме още е слѣдвала работата надъ създаването книжовни думи и изрази.

Главниятъ трудъ Иоановъ е самостойниятъ неговъ опитъ за философско-богословско изтълкуванье въ шесть слова на създанието на свѣта въ шесть деня споредъ първата книга Моисеева. За него Екзархъ се ползувалъ отъ именити християнски отци и стари философи, та нѣщо е прѣваждалъ, а не малко съставялъ самъ. По примѣра на „хекзамерона“ на светого Василия той нарекълъ труда си „шестоденье“ или Шестодневъ. Въ началото на Шестоднева се чете прѣдговоръ, дѣто Иоанъ Екзархъ се обръща къмъ Симеона: „ето и ти, мой господарю, княже славни Симеоне христолюбче, не прѣстаяшъ да диришъ божитѣ заповѣди и творения, съ които искашъ да се качишъ и славишъ“. Друго обръщанье къмъ сѫщия господарь има въ края на първото слово отъ Шестоднева; а въ началото на шестото слово се описватъ княжескитѣ дворци и палати, храмове, украсени вѫтрѣ съ мраморъ и мѣдь, съ сребро и злато, а напоконъ самиятъ князъ, „какъ седи на прѣстолъ въ рухо, везано съ бисеръ, съ огърлье отъ пенези на шия, съ гривни на рѫцѣ, прѣпасанъ съ багрѣнъ поясъ и на бедрото окаченъ златъ мечъ, а отъ двѣтѣ страни стоятъ боляри съсъ златни огърлия, пояси и гривни“. Въ четвъртото слово Иоанъ кори и срами останалитѣ още въ страната „кощуни и мръсни манихейци и всички поганци славѣни и други езици зловѣрни“. Хубость и богатство на езика отличатъ тоя трудъ на Иоана, който майсторски владѣелъ и съ гръцкия, и съ славѣнския езикъ.

Зарадъ начетность и самостойность въ книжовни трудове, дѣто и езикътъ се върти съ умѣние и вкусъ, Иоанъ

Екзархъ е билъ славенъ отъ съврѣменници и прѣемници като образецъ на писатель отъ свое врѣме. Творенията на Климента, на Костантина епископъ и на Иоана Екзархъ сѫ били особно разпространени — кои пòвече, кои пòмалко — въ Русия.

„При българския князъ Симеонъ, синъ Борисовъ", и „по заповѣдь на тоя книголюбецъ, а право да се каже боголюбецъ" е прѣвелъ „пресвитеръ **Григори,** монахъ, черковенъ управитель (?) на всички български черкви", отъ гръцки на славѣнски „книги на стария божи завѣтъ, дѣто се заключаватъ образитѣ на новия завѣтъ и сѫщноста истина" (за Исуса Христа). Такива „книги", които въвъ видъ на свещена история обясняватъ библейски събития, съ цѣль да подтвърдятъ отъ стария завѣтъ сѫщностьта на новия, и полемически се обръщатъ къмъ ония, що не признаватъ подирния, се казватъ „Палѣя" (отъ гръц. παλάια, сир. διαθήκη). Въ тѣхъ влизатъ на помощь на обясненията или като добавки всѣкакви приказки, прѣдания и бѣлѣжки исторически, природни и физически; между добавкитѣ особито изобилуватъ лъжовни кѫсове. Отъ пълната Палея сѫ правени съкращения. Прѣводътъ на Григория пресвитеръ е нѣщо като подробна Палея и е едничко творение, което знаемъ отъ тоя Симеоновъ съврѣменникъ.

Неизвѣстенъ писатель, и неизвѣстно дали самъ единъ, е изкаралъ пакъ по заповѣдь на Симеона прѣвода на единъ неотколѣшенъ гръцки сборникъ, който е заключавалъ въ себе цѣла енциклопедия на тогавашната византийско-християнска образованость. Симеонъ ще да се е запозналъ съ него въ Цариградъ, дѣто е билъ възпитаникъ на прочутата магнаурска школа; и като стана прѣмъ виновникъ на толкова творения на езика си, пожелалъ е найсетнѣ да придобие и тая сбирка за българскитѣ читатели. Тя носи надписъ: „сборъ отъ много отци, тълкуванья на неразбрани мѣста (слова) въ евангелието и въ апостола и въ други книги, съставенъ кратко за паметь и за готовъ отговоръ". Въ тоя „Симеоновъ сборникъ" има 383 статии на пòвече отъ 25 именувани автора. Всичко се трупа тукъ около религиозни интереси, около догматично-етични въпроси, около християнското учение и неговото приложение повсѫдѣ въ живота. Тънкитѣ философски опрѣдѣления на поня-

тията излизатъ отъ въпроси за сѫщностьта на божеството, за двѣтѣ естества Христови и под., а историческитѣ и географски вѣсти се отнасятъ къмъ библейски и черковни събития. Това сухо и схоластично съдържание на Симеонова сборникъ е най-ясенъ бѣлѣгъ за посоката, въ която изби нашата книжнина подъ покровителството на тоя български царь.

Подиръ надписа на сборника е вмѣстенъ прѣдговоръ, дѣто незнайниятъ прѣводачъ въздава похвала на „великия въ царетѣ Симеонъ“: „тоя държавенъ владика яко заиска да обяви разбрано смисъла, скритъ въ дълбината на многострасннтѣ книги на прѣмѫдраго Василия (Велики), та ми възложи да промѣня инакъ думитѣ (да прѣведѫ), като бдя за тъждеството на смисъла. Тѣхъ думи той събра като любодѣлна пчела отъ всѣкой цвѣтъ на писмото въ велемисленото свое сърце, като въ единъ сътъ, и ги пролива като сладко изъ устата си прѣдъ боляритѣ, за да проумѣятъ тѣхнитѣ мисли; така имъ се явява той новъ Птоломей, не само съ вѣра, но повече съ желание. И затуй, че събра всички многочестни божествени книги, съ които изпълни и своитѣ палати, той си създаде вѣченъ споменъ“. Тая похвала изглежда да е писана първоначално въ стихотворна форма, да е била поетически панегирикъ. По ржкописа на сбореика отъ 1073 г., въ който се откри найнапрѣдъ, тя се знаеше обърната къмъ „великия въ князетѣ“ Светославъ Ярославичъ, поради което и самиятъ сборникъ се казва днесъ „сборникъ (или „изборникъ“) Светославовъ“. Обаче посетнѣ се откри другъ ржкописъ отъ XVI. в., досущъ еднакъвъ съ първия, и тамъ се видѣ, че похвалата е била изпърво съставена за Симеона.

Сѫществува още единъ „сборникъ Светославовъ“ отъ 1076 г., доста различенъ по съдържание отъ първия; и за него пакъ се мисли, да е билъ изработенъ първоначално за Симеона.

На самия царь **Симеона** се отдава особна прѣводна сбирка отъ избрани слова на Иоана Златоустъ, която е запазена въ единъ постаръ, пократъкъ и ясенъ съставъ (отъ XII. в.), съсъ 73 слова и други статии, и въ други поновъ (отъ XVI. в.), съсъ 135 слова, нагоденъ тъкмо по гръцкия оригиналъ, но съ наслонки върху първия. Тая сбир-

ка е извѣстна съ името „Златоструй“. Въ прѣдговора къмъ пѡновия съставъ се казва това: „царь Симеонъ откакъ изпита всички книги, стари и нови, и вѫтрѣшния смисълъ на божественото писание, нѫравитѣ и обичаитѣ на всички учители и мѫдростьта на всичкия разумъ, като бѣ навикналъ да чете всички книги, почуди се на словесната мѫдрость и благодать на светия духъ у блаженаго Иоана Златоустъ, па избра отъ всички му книги всички слова и ги състави въ една книга, която нарече „златоструя“. Ако сѫ прозвали другиго съ това име „златоструенъ, не ще сме си и ние съблазнали, като нарекохме тая книга „златоструйна“. Словата сѫ само изборъ, за да не се умороватъ и разлѣняватъ мнозина, ако ги биха чели пълни“. По тоя прѣдговоръ се тълкува, че книголюбивиятъ царь Симеонъ, когото заради образуването сѫ наричали дори полугръкъ, не е направо прѣваждалъ сбирката, но като четѣлъ различни гръцки автори, негли си е вадилъ изъ тѣхъ на гръцки цѣли текстове, които особно му се аресвали, или бѣлѣжки; отъ такива извадки изъ Златоустовитѣ слова се набралъ у него материялъ за цѣла книга, която и даль на нѣкого отъ своитѣ придворни да състави въ прѣводъ на български.

Книжовници слѣдъ Симеона.

Между всички творения на старата ни писменость личи едно по съвсѣмъ оригиналната си тема, именно отбраната (апология) на славѣнското азбуке, онасловена „о писменехъ“. Отъ самото това творение се учимъ, че го списалъ „черноризецъ **Храбъръ**.“ Въ него той разсѫждава за светостьта на нашето азбуке по устроителя му Кирила и за прѣдимствата му прѣдъ други тогашни азбукета; послѣ го брани отъ укоритѣ на лица, що не сѫ разбирали потеклото му, или сѫ признавали книжовно право само на тритѣ извѣстни стари езика, еврейски, гръцки и латински. Да бѣше живѣлъ Храбъръ въ Симеоново врѣме, когато цъвтѣше една значителна книжнина съсъ славѣнско азбуке, той не биималъ поводъ да излиза нарочито да го брани; а като казва въ отбраната си, че „сѫ още живи, които сѫ ги виждали“ (Кирила и Методия), той опрѣдѣля, че ще да е

писалъ около половината на X. вѣкъ. Храбровото съчинение има цѣна на исторически паметникъ за нашитѣ писмена; то се захваща съ убѣдителнитѣ думи: „прѣжде оубо словѣне не имѣхѫ книгъ, нѫ врѣтами и рѣзами ѹтѣхѫ и гатаахѫ погани сѫще; кръстивше же сѧ римьсками и грѣчьскыми писмены нѫждаахѫ сѧ (писати) словѣньскѫ рѣчь безъ оустроенна“. Ученията му авторъ откакъ заключава, кои и кога е «сътворилъ“ писмената ни, свършва така: „сѫть же и нын отвѣти, яже и инде реуемъ, а нынѣ нѣстъ крѣма“. Дали е „рекълъ“ тия си „отвѣти“ и дѣ, това не се знае до днесъ.

Пресвитеръ **Козма**, по всѣко вѣроятие, съвременникъ на царя Петра († 969), ни увожда вече срѣди новитѣ условия, настанали въ живота и за книжнината подиръ славното врѣме на ~~баща му~~ Симеона. Кроткиятъ и богобоенъ Петъръ отложи отъ себе грижата за земното си царство, като го нареждаше довѣрено по внушенията на домашни честолюбци и злорадни съсѣди, а самъ прѣмного мечтаеше за царството небесно. Братята му и Симеоновскитѣ боляри възставаха противъ неговата византийска управа; западна България съ Македония се отцѣпи отъ него подъ властьта на другъ, енергиченъ царь Шишманъ и съ другъ патриархъ; черквата бѣ въ ржцѣтѣ на духовници, пристрастени къмъ разкошъ, и книжнината нѣмаше вече прѣдишнитѣ ревнители. Тогава се въздигна между народа богомилството и сумѣ да го увлѣче въ своитѣ противувластни проповѣди и „лъжовна“, но занимателна книжнина. Противъ тия „съблазънь и бледь“ се опълчи „недостойниятъ“ пресвитеръ Козма съ особни проповѣди — бесѣди, или слово „възъ еретицитѣ прѣпрение и поучение отъ божественитѣ книги“.

Козмовитѣ бесѣди повечето сочатъ направо къмъ богомилството, за което ни обаждатъ съ тия думи: „прилучи се въ българската земя, въ годинитѣ на православния царь Петъръ, та бѣ единъ попъ на име Богомилъ, а по истина Богу немилъ, който пръвъ почна да учи на ересь“. Ала въ бесѣдитѣ се намиратъ още нѣколко важни свидѣтелства за състоянието на нашето духовенство и знатно общество и за отношението на черквата къмъ народния животъ. Пламенниятъ проповѣдникъ се оплаква, че въ България човѣ-

цитѣ се отвърнали отъ Бога, и зарадъ тѣхни грѣхове той напратилъ върху нея голѣми несполуки въ войнитѣ и всѣкаква друга неволя. Епископитѣ и поповетѣ не живѣятъ по светото писание, но узаконяватъ своитѣ разпуснати нърави, съ които искатъ да се прославятъ на земята: тѣ се кичатъ съ богата прѣмѣна, водятъ подирѣ си конни проводи, пируватъ и сѫдятъ криво, грабятъ и обиждатъ беззащитнитѣ. Тѣ би трѣбвало да вематъ примѣръ отъ светитѣ отци и епископи прѣди тѣхъ, между други и отъ Иоана, „бивши пастирь и екзархъ, когото мнозина знаятъ“, та ако не пишатъ книги, а то поне да четѫтъ, каквото сѫ имъ приготвили ония прѣдходници, и да не се оправдаватъ, че сега сѫ станали врѣмената тежки, та човѣкъ не може да бѫде светъ, великъ и добродѣтеленъ. Вмѣсто това обаче тѣ „затварятъ книгитѣ, да ги ядѫтъ плѣсень и черви“. Отъ многото зло и развала, що сѫ поникнали въ нашата земя, нѣкои дирятъ спасение въ манастири между чрънцитѣ, ала тамъ се отдаватъ на лѣнь и яства, или пъкъ се скитатъ за пирове по богатскитѣ кѫщи, влизатъ въ затворитѣ, за да ядѫтъ наготово чужда милостиня, а въ туй врѣме си градятъ сгради, прѣкупватъ имоти и дирятъ разни угоди. Чрънци напущатъ манастиритѣ, а велможи челядьта си, па се шлякатъ по Римъ, Ерусалимъ и другадѣ, и като се върнатъ назадъ разправятъ чудесии, за да минуватъ въ бездѣлие, хранени и поени отъ любезни слушатели. Свѣтътъ обича повече да ходи на игри, по кукери и баснари, нежели на черква. Какви сѫ тѣ християни, които съ гусли и танци и съ пѣсни бѣсовски пѣятъ и вѣрватъ въ поличби и сънища и въвъ всѣко Сатанино учение?“

Едничкиятъ този паметникъ отъ Козмовата книжовна дѣйность говори за бѣлѣжити познания и изкуство на автора. Той е и до днесъ найдостовѣренъ изворъ за богомилското учение въ България и живо разписана картина на много страни отъ стария ни обществен животъ. Стрѣлитѣ на Козма противъ веселби и пустовѣрие въ бесѣдитѣ му лучатъ поезията на народа въ пѣснитѣ и обичаитѣ, съ които той отморява и поддържа душата си. Тая поезия е за Козма „бѣсовска“ и „сатинска“ затуй, че народътъ не се занимава въ нея постоянно съ молитви къмъ християнския богъ и съ пости за укротяванье на тѣлото; а такава ще е

споредъ строгия духовникъ и всѣка друга свѣтска поезия. Съ такова схващанье старитѣ ни писатели духовници прокудиха изъ книжнината, която направиха чистъ органъ на вѣрата, всѣко творение на волния човѣшки духъ за поетическа наслада. Може би така се е затъмнила и поетическата слава на царь Петрова братъ **Боянъ,** за когото била пръсната между народа мълвата, че е ужъ „магьосникъ", който се обръща и на вълкъ, и на другъ звѣръ какъвто иска.

Двѣ години слѣдъ смъртьта на Петра източна България бѣ покорена отъ императоръ Цимисхия (971. г.). Патриаршиятъ български прѣстолъ се прѣнесе въ западна България, първомъ въ Срѣдецъ, па напоконъ въ Охридъ, дѣто бѣ сключилъ живота си не толкова отдавна Клименъ. Българската книжнина сѣкашъ намѣри пакъ добро огнище: въ сърцето на западното българско царство, въ Македония, е изработенъ голѣмъ брой ржкописи, що ни сж запазени въ екземплари отъ XI.—XIII. вѣкъ. Веднага подиръ падането на западното българско царство подъ Василия Българоубоецъ въ 1019. г. се назначи за български независенъ архиепископъ дебърскиятъ инокъ Иоанъ. Тоя „църковенъ строитель на българската земя", който „билъ патриархъ", заповѣдалъ на пресвитера **Иоана,** да прѣведе на славѣнски двѣ житиета, на Антония Велики отъ Анастасия Александрийски и на свещеномжченика Панкратия, „прѣчудни ученикъ Петровъ". Това е отбѣлѣзалъ самъ Иоанъ въ послѣсловието къмъ първото житие. Възможно е, по настояванье на сжщия пъргавъ архиепископъ Иоанъ да е имало приготвени и други книжовни трудове.

Безвѣстни паметници.

Покрай твореният, за които се знае колко годѣ, отъ кого сж писани и кога, се редятъ още повече други, които могатъ да се нарекжтъ отъ тая страна безвѣстни паметници. Тѣ се отнасятъ къмъ старобългарската епоха по разни вжтрѣшни и външни бѣлѣзи, и нѣкои безъ друго ще да сж спадали вече въ Симеоново врѣме, което не за слабо книжовно производство е спечелило толкова похвали на своя държавенъ владика. По характера си тия творения мо-

гатъ се подѣли на: а) черковнослужебни книги и духовно-поучителни статии; б) лѣтописи, съ които се изравняватъ и житията съ историческо съдържание; в) повѣсти; напоконъ г) лъжовни съчинения, излѣзли като отпоръ на схоластичната православна писменость.

а)

Вече прѣемницитѣ на Кирила и Методия сж размножавали **богослужебнитѣ** книги, надъ които сж се трудили несъмнѣно духовницитѣ и въ царуваньето на Симеона, както и пòкъсно прѣзъ слѣднитѣ епохи на писменостьта. Така сжщо се допълнялъ прѣводътъ на библейскитѣ книги. Прѣзъ първата епоха били правени прѣводи на тълкуваньята на псалмитѣ, и на апостола Павла. Отъ черковнитѣ отци привличали прѣводачитѣ особно словата на Иоана Златоустъ за тълкуванье на светото писание и словата на Григория Богословъ. Прѣвеждали се **поучения** отъ Кирила Ерусалимски (†386), отъ Теодора Студитъ (†826), проповѣдитѣ на Ефрема Сиринъ (Сириецъ, † ок. 378), морално-философски разсжждения (пандекти на св. писание) на инока Антиоха и „лѣствицитѣ“ или „духовни скрижали“ на Иоана Климаксъ (Лѣствичникъ, † 606). За поука не липсували и кратки жития, „пролози“, на светци и на мжченици.

Наравно съ поучителнитѣ творения се явила обработка по византийски образецъ на „физиолога“. То е описъ на животни съ дѣйствителни или баснословни признаци, които спроти описаното си естество се взиматъ въ алегорично-символиченъ смисъль за потвърдяванье на важни мѣста отъ християнското учение и за практична поука. Всѣко животно се описва кратко въ отдѣлно „слово“ и послѣ иде тъй наречената „херменея“ или тълкуванье на свойствата на животното. Животнитѣ отъ физиолога послужи за основа ни много хералдични емблеми. Материялитѣ му идатъ изъ талмудски прѣдания, библейски и други антични прѣдставы, па съ християнскитѣ си освѣтления сж минали и въ народнитѣ притчи.

б)

Върху материялъ, важенъ за историята, почиватъ Панонскитѣ наречени **легенди** и похвалитѣ на Ки-

рила и Методия отъ Климента. Съгласно съ религиозния си стремежъ тия жития изваждатъ лицата и случкитѣ подъ чудотворни стъкла. Такова е и наивно популярната легенда за светого Ивана Рилски († 946), родомъ отъ село Скрино, който пръвъ се подвизвалъ въ постнишки животъ въ дивата пустиня Рилска, дѣто дохаждалъ да го споходи царь Петъръ.

Не сѫ лишени съвсѣмъ отъ религиозность и материялитѣ на **лѣтописитѣ** (хроники), дѣто се изреждатъ слѣдовито отдѣлни исторически събития. Въ хроникитѣ на византийцитѣ се захваща разказъ отъ сътворението на свѣта, па се излага старозавѣтната история. Първа такава хроника се прѣвела у насъ съставената отъ лѣтописеца Иоана Малала отъ началото на свѣта до Юстиниана (до 566. г.) Другъ прѣводъ е хрониката на Георгия Хамартолъ, съ изложение на събитията лѣтописътъ (**кремешникъ**) слѣди тържеството на православието надъ еретицитѣ и прави бѣлѣжки за културата на различни страни, като прибира и разни други разкази. Съ двата тия прѣвода се ползувалъ вече найранниятъ руски лѣтописецъ Несторъ (XII. в.). Кѫсъ „**лѣтописьць**“ отъ Августа до гръцкия царь Константинъ и до царица Зоя, сир. докаранъ до 913—920 г., се намира въ прѣводъ между статиитѣ на Светославова (Симеоновъ) сборникъ отъ 1073. г. Той е съставенъ първоначално отъ цариградския патриархъ Никифоръ († 828). Отъ самаго Константина епископъ сѫ вѣроятно „историкиитѣ“ отъ края на учителното му евангелие.

Наши, български лѣтописи отъ това врѣме трѣба да сѫ сѫществували, понеже се загатва за такива, както и за домашни закони въ нѣкои покъсни свидѣтелства. Ала намѣренъ е досега само единъ оригиналенъ кѫсъ, родословенъ списъкъ на първитѣ български князе до втората половина на VIII. вѣкъ. Въ тоя списъкъ се срѣщатъ изрази, които се приписватъ на първоначалния езикъ на ония българи, които дойдоха съ Аспаруха да основѫтъ българска държава отсамъ Дунавъ. Списъкътъ съставя незначителна часть отъ цѣла една енциклопедия, въ която влизатъ споменатитѣ прѣводи на хроникитѣ Малалова, Хамартолова, Никифорова, па още и библейски книги съ историческо и пророческо съдържание и други повѣсти и

приказки. Енциклопедията ще да възхожда чакъ къмъ Симеоново врѣме. Подиръ много обработки тя се разпространила и въ Русия подъ име „елински и римски лѣтописецъ“.

в)

Чрѣзъ посрѣдство на византийската писменостъ сѫ минали въ нашата нѣкои гръцки и източни, дори индийски **повѣсти**. Ако и да не се намиратъ всички въ български ржкописи, но найвече въ руски и сръбски, тѣхниятъ първоначаленъ текстъ все пакъ сочи къмъ български земи. Отъ многото тѣхни славѣнски обработки се види, че сѫ били твърдѣ обикнати у читателитѣ; това показватъ и диритѣ имъ въ творенията на устната словесность. Прѣводачитѣ имъ смѣтали за грѣхъ да се занимаватъ съ народната поезия; но потрѣбата на поетическа храна ги завела пакъ къмъ волни създания на фантазията, колкото и да залѣгали да подържатъ и въ тѣхъ извѣстенъ религиозенъ смисълъ.

Между източнитѣ народи отдавна обикаляли всѣкакви прикази за Александра Велики, Македонски, които го прѣобърнали съ дивнитѣ му походи и дѣла въ досущъ баснословно лице. Той пѫтува съ войската си въ горещи страни, пълни съ елмази, вдига се на усорлици въ въздуха, спуща се между рибитѣ въ морето, разговаря се съ птици, и покорява царството на амазонкитѣ. Тия народни приказки проникнали въ гръцката и въ латинската литература, па отъ тамъ и въ другитѣ европейски въ форма на цѣла повѣсть или романъ „Александреида“. Първиятъ гръцки приказъ лъжовно се приписва на нѣкого си философа Калистена, умрѣлъ прѣди Александра Велики († 328 г.). По текста на тоя Псевдо-Калистенъ е направенъ и българскиятъ прѣвдъ, вмѣстенъ въ Малаловата хроника подъ име „**книгы Олѣксандръ**“.

Все у Малала се чете и друга повѣсть — за „Троянската война“, пѫмалко фантастична отъ повѣстьта за Александра. Приказитѣ за тая война се дължѫтъ въ Европа на двѣ късни подложни съчинения на гръцки и латински. Въ повѣстьта се описватъ прчинитѣ на войната, изброени сѫ героитѣ и сѫ характеризувани въ кратки чърти, [illegible]дъ което се съобщаватъ и нѣкои възникнали отъ това прѣдания.

Отъ разказъ на византийската епопея „Дигенисъ Акритъ“ е било прѣведено тъй нареченото „Девгениево дѣяние“. Арабскиятъ царь Амиръ се плѣни отъ една хубавица гъркиня и я краде, но наймалкиятъ отъ тройцата нейни братя го побѣдява на двубой и отнима сестра си. Амиръ се покръща и напуща своето царство, само за да не се раздѣли отъ любата си. Тѣмъ се ражда синъ Акритъ, при кръщеньето именуванъ „прѣкрасни Дивгени“ (διγενὴς — двоероденъ, отъ арапинъ и гъркиня). Въ поемата се изобразяватъ подвизитѣ на тоя хубавецъ въ борба съ диви звѣрове, въ побѣда на царе и на юнака Стратигъ, за чиято дъщеря си жени. Основната мисъль на творението е борбата на гърцитѣ съ саранцитѣ за вѣра и притежава исторически докладъ. Религиозниятъ елементъ въ нашия прѣводъ е усиленъ срѣщу любовния, който надтежава въ гръцкия текстъ.

Легендарниятъ романъ Варламъ и Иоасафъ, разпространенъ и въ западната литература, се прѣвелъ и у насъ отъ гръцки особно поради притчитѣ, съ помощьта на които се извършва въ него главното дѣйствие — обръщанье въ християнство сина на индийския царь Авениръ, гонитель на това учение. Царьть ограждa Иоасафа отъ всѣко опасно сношение съ лица; но пустинникътъ Варлаамъ прониква въ двора подъ видъ на търгцвецъ съ единъ безцѣнъ камъкъ, сполучва да го уведе съ различни притчи въ християнската вѣра и изчезва. Никакви срѣдства на Авенира не могатъ да отвърнатъ вече Иоасафа отъ мечтитѣ му за благочестивъ животъ, и той умира като пустинникъ. Тая легенда ще да е християнска обработка на нѣкое будийско творение.

Не се знае, дали е наистина отъ гръцки източникъ, или отъ арабски приказката за „Акира прѣмѫдри“, прѣведена у насъ отъ гръцки. По съдържанието тя напълно прилича на разказитѣ за живота на мѫдреца Езопъ, а се намира въ арабската сбирка „1001 нощь“. Синагрипъ е царьтъ на Арабия и Ниневия Сенхарибъ, Акиръ — първиятъ му министъръ Хейкаръ, Анаданъ — братанецътъ на подирния Наданъ. Бездѣткинътъ Акиръ усиновява Анадана, учи го на всѣка мѫдрость и го прѣпожчва на царя за свой прѣемникъ. Откакъ става министъръ, Анаданъ се показва крайно непризнателенъ, та чича му го лишава отъ

наслѣдство. За отмъщение Анаданъ подфърля въ двореца прѣдателски писма отъ името на чича си, и Акиръ е осѫденъ на смърть, отъ която скритомъ го спасява вѣрниятъ му робъ. Египетскиятъ фараонъ като узналъ за смъртьта на Синагриповъ мѫдрецъ, пратилъ да иска човѣкъ, да му отгатне гатанкитѣ и да му построи дворецъ между небото и земята; ако сполучи, фараонътъ ще плаща Синагрипу четири години тежъкъ данъкъ. Сега жали царьтъ за погубата на Акира, но робътъ го открива, и Синагрипъ го праща въ Египетъ, дѣто съ пъленъ успѣхъ извършува своята задача. Акиръ се връща съ почести, а Анаданъ е фърленъ въ тъмница за клевета. Разказътъ интересувалъ съ духовитостьта за разрѣшаванье фараоновитѣ гатанки, съ поуката въ нравственость на Анадана и съ постѫпкитѣ и отплатата за тѣхъ на единъ неблагодарникъ.

Разказътъ „Стефанитъ и Ихнилатъ“ е изходилъ всички източни и западни литератури. Съ участие на будиститѣ билъ съставенъ въ индийската литература обеменъ сборникъ приказки „Панчатантра“, който се прѣвелъ съ промѣни на персийски езикъ подъ име „Калила-ве-Димна“ (добрякъ и хитрецъ). Тоя текстъ се прѣвелъ поизмѣненъ на арабски, отъ дѣто излѣзълъ и прѣводъ на гръцки подъ име *Στεφανίτης καὶ Ἰχνιλάτης*. Отъ тоя иде славѣнскиятъ нашъ прѣводъ. Прѣдметъ на разказа е историята на царя левъ съ другаря му волъ и на два придворни чакала, Стефанитъ и Ихнилатъ. Завистливиятъ и коваренъ Инхилатъ прави обада прѣдъ лева, че волътъ мисли зло за живота му, а прѣдъ вола казва, че левътъ изневѣрилъ дружбата му. Левътъ наистина погубя вола, но и лихоустиятъ чакалъ получава послѣ справедлива отплата. Доклѣ изкара коварния си планъ, Инхилатъ се съвѣтва съ правдивия и откровенъ Стефанитъ, при което и двоицата си служатъ за доводи на своитѣ мнѣния съ цѣла верига басни, втъкани по индийски способъ въ основната басня на цѣлото творение като въ едно черчеве. Крайната цѣль на разказа е нравствена поука, която баснитѣ само потвърдяватъ.

г)

Несравнено помного сѫ на брой безименнитѣ и безвѣстни творения съ съдържание апокрифно, сир. „ук-

рито", или **апокрифи.** То сѫ учения, приказки и легенди, обявени отъ Христовата черква за еретически, неистински, подложни, и поради това отвръгнати отъ нея изъ кржга на признатото за право, каноническо. Изначало апокрифитѣ не бѣха забранени за християнитѣ, понеже благочестивото имъ съдържание се намираше добро и полезно за прочитъ. Обаче като се доближаваха свободно къмъ схващаньето на простия човѣшки разумъ и подаваха свои чудесни освѣтления за найзагатни прѣдмети, тия фантастични творения се развъждаха и промѣняха тъй неограничено, че заплашваха съвсѣмъ да побъркатъ смисъла на приетитѣ за истински свещени и черковни прѣдания. За да отбие това зло, черквата почна да изобличава кривитѣ имъ учения и да съставя „списъци на истинскитѣ и на лъжовнитѣ книги".

На истокъ сѫществуваха лъжовни, апокрифни книги найвече у евреитѣ, па у гърцитѣ. Българската писменость, щомъ застана прѣдъ византийския изворъ, не можеше да не се запои изъ него и съ апокрифна струя. Обаче въ нея се явиха и домашни апокрифи, създадени подъ влиянието на българската богомилска ересь. Вече прѣди да се кръсти князъ Борисъ между българитѣ се подготвяше християнството отъ единични проповѣдници, що идѣха отъ съсѣдни земи на югъ. Между тѣхъ е имало и привърженици на познати тогава ереси. Една отъ тѣхъ е павликянската, пуснала корень съ двѣ извѣстни заселяния на сирийски и арменски павликяни" по Пловдивско въ VIII· — X. вѣкъ. Павликянството, наречено така по апостола Павла, се роди въ Армения отъ сектата на манихейцитѣ и отъ месалиянцитѣ. Зловѣрни „ермени" и мръсни „манихейци" се споменуватъ въ България вече въ Симеоново врѣме. Въ царуваньето на Петра неизвѣстенъ пòблизу попъ **Богомилъ** прѣработи павликянството, като прибра въ него възгледи и на българскитѣ езичници. По негово име новата ересь се прозва **богомилство** и доби у народа такова разширение, че прѣзъ цѣли петь вѣка отъ старата ни история игра видна ролъ въ вжтрѣшния животъ и външната сѫдба на държавата. Обаче съсъ своето учение противъ черковната уредба и обреди, противъ държавната власть и закони богомилството извъди у народа мисли и дѣла, които разтлиха

нашата привързаность къмъ национално сѫществуванье и спомогнаха за по̀бързa погуба на българската държава.

Има вѣсти, че богомилитѣ притежавали своя книжнина: евангелието и апостола прѣписвали тъкмо по първоначалния славѣнски прѣводъ, у дома си четѣли всѣкакви апокрифи, а навънъ трѣбва да сѫ пръскали и писмени тълкувания на своята вѣра. Обаче кои сѫ именно тѣхнитѣ лѫжовни творения, кой ги е писалъ, и дали има нѣщо лично отъ Богомила, то е мѫчно да се опрѣдѣли. Отъ една страна нѣмаме за това никакви писмени бѣлѣжки, а отъ друга страна твореният̀а съ богомилско съдържание се намиратъ или смѣсени въ рѫкописитѣ съ цѣлъ редъ други апокрифи, или пъкъ прѣобърнати въ съчувани до днесъ устни народни легенди и повѣрия, отъ които не могатъ всѣкога строго да се отлѫчатъ.

Апокрифна и богомилска българска писменость набавяше за новокръстения народъ онова, което му липсуваше въ книгитѣ и поученията на официялната вѣра и черква. Въ простонародна форма и съ вабни символични подробности тя обясняваше на довѣрливия читатель отъ лицето на свещени авторитети всѣкакви религиозни и нравствени тайни. Паметницитѣ на тая книжнина сѫ градени върху тъмни прѣдания на далечния изтокъ, върху материяли еврейски и византийски и върху елементи отъ прадѣдната българска вѣра и отъ богомилството. Повечето отъ тѣхъ сѫ прѣваждани направо отъ гръцки, и то често само въ изводи, съкращения и прѣработки; само незначителенъ брой ще сѫ били негли списани тепърва въ България. Славѣнскитѣ „списъци на книгитѣ истински и лѫжливи“ — или „индекси“, както се казваха въ западната черква — изброяватъ поименно, кои книги трѣбва да се приематъ за свети и прави и бива да се четѫтъ, а кои сѫ пълни съ „блудове“ и трѣба да се избѣгватъ. Списъцитѣ сѫ съставяни по гръцки образци и допълняни съгласно съ мѣстни фактове. Обаче по тѣхъ не може да се установи обсѣгътъ на славѣнската лъжовна книжнина, понеже тамъ се посочватъ нѣкога византийски творения, които навѣрно не сѫ били прѣваждани на славѣнски, а не се споменуватъ други, които сѫ открити въ славѣнски рѫкописи; между правитѣ творения пъкъ има криво вписани такива, които въ сѫщ-

ность не сѫ отлични отъ лъжовнитѣ и отвръгнати. Всички апокрифни творения могатъ да се раздѣлятъ на три купа: 1 библейски прѣдания отъ вехтия и новия завѣтъ; 2. чудесно приказни легенди и набожни повѣрия на старитѣ християни; 3. суеверни сбирки, заклеванья, молитви и мними черковни наредби.

Библейскитѣ апокрифи разправятъ за нѣща, които за новитѣ християни не били прѣдставени доста ясно, живо и завършено въ библията. Пòзначителнитѣ отъ тѣхъ сѫ съставени по подражение на книгитѣ отъ свещеното писание.

Отъ **ветхозавѣтнитѣ апокрифи** сѫ знайни слѣднитѣ. „Разказътъ за Адама“, какъ на смъртно легло Адамъ разказва на Ева и Сита живота си въ рая и извънъ рая подиръ изгнанието. Епизодътъ въ него за дадения на дявола записъ и до сега живѣе въ народнитѣ приказки. — Нѣколко откѫса „изъ книгитѣ на праведни Еноха“ приписватъ началото и извора на всѣка нечестивость и развратъ на земята на грѣха между ангели и човѣци. — Разказъ за слѣпеца „Ламехъ“, който на ловъ застрѣлилъ Каина безъ да го познае. Тоя апокрифъ мѣри да възвеличи покаянието за неволни грѣхове. — Личностьта на Авраама праведни и божи приятель дала мотиви за нѣколко разказа, каквото напр. „Откровението Авраамово“ за истинския богъ и „Смъртьта Авраамова,“ когото Богъ билъ поставилъ сѫдникъ на човѣцитѣ по земята. Епизоди отъ тия апокрифи сѫ обработени и въ народната словесность. — Много се чели „Завѣтитѣ на 12-тѣ патриарха“, синове на Йакова. Бащата благославя чедата си и споредъ характера на всѣкого отъ тѣхъ имъ дава завѣти съ прѣдричанье за бѫдещата имъ сѫдба и за сѫдбата на цѣлото потомство. Въ описанитѣ бѫдещи случки изъ историята на патриарситѣ се мѣркатъ доста измислени подробности, които блѣщукатъ понѣйдѣ съ краснорѣчие и поезия. — Въ „Изходъ Моисеевъ“ имаме подробенъ животописъ на Моисея, който извожда евреитѣ изъ Египетъ. Мотиви отъ него сѫ познати въ народнитѣ пѣсни и приказки. — Въ приказкитѣ особно сѫ намѣрили отгласъ източни митове за царя Соломона, чиято личность дори и въ свещеното писание се рисува тъй омайна за въображението. Иудейскиятъ народъ украсилъ всѣка случка отъ живота му съ разнообразни

поетически картини. По тия талмудски прѣдания се изработиха и разнесоха далечъ по истокъ и западъ всѣкакви разкази съ негово име, повече баснословно чудесни нѣкакъ романтични, нежели религиозни. Наши обработки има: „Соломонови сѫдежи“, „Приказъ за мѫдростьта Соломонова и на Савската царица и на философитѣ“ и „За царя Соломона и Китовраса“. Подирната обработка се отнася къмъ градежа на Соломонова храмъ. Мотивътъ сѫ думитѣ отъ книгата на царствата, че храмътъ се градилъ отъ тесанъ камъкъ безъ да се чуе при работата шумъ отъ чукъ и тесла. Понеже Соломонъ поради своята мѫдрость държалъ въ своя мошь и вълшебнитѣ духове, той поржчва да му уловятъ главатаря на духоветѣ Китоврасъ (отъ гръц. *κενταύρος*) и отъ него узнава, какъ ще се отесатъ камънитѣ за храма безъ шумъ. — Къмъ дохожданьето на Христа се отнася „Видѣние на пророка Исаия“, което дало апокрифно градиво за старата ни история.

Новозавѣтнитѣ апокрифи се занимаватъ главно съ живота на Христа и неговитѣ отношения къмъ апостолитѣ. Чудесата, извършени вече въ дѣтинскитѣ години на Христа, и прѣпирнята му съ ученицитѣ въ Ерусалимския храмъ се излагатъ въ тъй нареченото „Томино евангелие за дѣтинството Христово“. — „Посланието на царя Авгаря до Христа“ прѣдава съ апокрифни добавки каноническиятъ разказъ за лѣковната мощь на образа Христовъ, изваденъ върху убрусъ. Суевѣрцитѣ сѫ го носили на шия като муска. — „Никодимовото евангелие“, писано ужъ отъ Никодима, който съ Йосифа Ариматейски погребе Исуса, разправя за сѫда на Христа прѣдъ Пилата и за разпетието и въскръсението. Къмъ тоя апокрифъ се придружава нѣкога и „Посланието на Пилата до Тиберия Августъ“ въ Римъ, споредъ което възмутениятъ отъ иудейската прѣсѫда надъ Христа Кесарь заповѣда да се разпелѣе иудейскиятъ народъ по вся земля и да нѣма отъ него ни държава, ни царе. — Възъ основа на евангелскитѣ думи, че прѣди своето възнесение Христосъ подканялъ апостолитѣ, да го питатъ още за нѣща, които желаятъ да имъ обясни, сѫ измислени апокрифни „въпроси“ къмъ него. На „въпроситѣ на апостола

Вартоломея“ Христосъ отговаря, какъ слѣзълъ въ ада, за да освободи Адама и патриарситѣ, строшилъ тамъ вратата на изненадания дяволъ, а самия него вързалъ и му ударилъ триста тояги. Заедно съ тия въпроси се четѫтъ и „въпроситѣ“ на сѫщия Вартоломея къмъ Богородица. Доклѣ му отговаря божа майка, слазя Христосъ отъ небото и извожда „човѣка противникъ“, когото съ огненни вериги държѫтъ нѣколко стотинъ ангела. То е отметникътъ Антрихистъ, за чието дохожданье на земята се разказва още въвъ „Въпроситѣ на Иоана Богословъ (евангелистъ) къмъ Исуса на планината Таворъ“. — „Въпроситѣ на Иоана Богословъ къмъ Авраама на Елеонската планина“ тълкуватъ значението на поменатитѣ за умрѣли като храна на душитѣ имъ. — Апостолъ Павелъ споменува въ посланието си къмъ коринтянитѣ, какъ билъ отнесенъ на небото, но веднага се одумва, че то не може да се прикаже; между туй любознателната фантазия на популярнитѣ тълкуватели го приказала въ особно „Видѣние на апостола Павла“, наричано още „откровение“ или „ходенье Павлово по мѫкитѣ“. Подобно на него е „Откровението“ или „ходенье на св. Богородица по мѫкитѣ“ въ ада, развождана отъ арахангела Михаилъ. Картинитѣ, прѣдставени въ тоя апокрифъ, съставятъ основата на ония страшни образи, каквито е вмѣстилъ Данте въ своята „Божествена комедия“. — Христосъ прави „Откровение на апостолитѣ“, събрани въ „юдоль на плача“ слѣдъ възнесението му отъ Елеонската планина. Той имъ дава правила за християнски животъ, които състоятъ главно въ таченье недѣля, срѣда, петъкъ и великитѣ пости.

Между легендитѣ за черковнитѣ светци се намира цѣла редица жития и мѫчения, които вече въ старо врѣме се смѣтали за лъжовни и баснословни. — Фантастичниятъ разказъ „Ходенье на Зосима у рахманитѣ“ е откровение за живота и блаженството на праведнитѣ, записано ужъ отъ самитѣ тѣхъ върху „дъскы опочаны“. Апокрифътъ подтвърдявалъ на богомилитѣ ученията имъ за брачното въздържание, за аскетиченъ постъ и молитви и за безплътенъ животъ подиръ смъртьта. Думата „рахмани“ иде отъ „брахмани“ и открива индийското потекло на прѣдставитѣ въ разказа; тѣ се отразили и въ народнитѣ вѣрва-

нья за рая. — „Откровението на Методия Патарски“ е разказъ за послѣдната сѫдба на поганскитѣ държави слѣдъ 7000 години отъ създанието на свѣта; въ края се описва страшниятъ сѫдъ, както въвъ въпроситѣ на Иоана Богословъ къмъ Исуса на Таворъ. — Единъ отъ твърдѣ разпространенитѣ легендарни разкази е „Слово за кръстното дърво“, въ което личи богомилската чърта, че въ началото на свѣта заедно съ Бога работилъ и Сатанаилъ. Тукъ спада и апокрифътъ „Бесѣда на тритѣ светителя“ съ козмогонично съдържание. Троицата събесѣдници, светцитѣ Василь Велики, Григори Богословъ и Иоанъ Златоустъ, се питатъ взаимно и си даватъ отговори за създанието на свѣта, за Адама и Ева, за пророцитѣ, за Христа и апостолитѣ и за много други свѣтски нѣща. Материялътъ е заетъ найвече изъ палеята, послѣ изъ старитѣ философи и оратори, и отразява въ себе си възгледи на богомилството. Една редица въпроси въ него сѫ сѫщи гатанки, отъ които доста се срѣщатъ въ народната словесность.

Суевѣрието, което тълкувало въ апокрифитѣ божествената основа на своитѣ прѣдстави за живота на тоя свѣтъ и на оня („есхатология“), не оставило безъ внимание и други видливи бѣлѣзи като провъзвѣстници за човѣшкото здраве и щастие. Въ единъ редъ **суевѣрни книги** сѫ прибрани всѣкакви поличби, по които се гата или прокобява за добра или зла улука (коба). Нашиятъ поздравъ „на добъръ часъ“ иде отъ вѣрата въ „добри“, „срѣдни“ и „лоши“ часове прѣзъ всѣкой день отъ седмицата; сѫщо така е имало и добри или лоши дни въ мѣсеца, въ годината. Въ сбиркитѣ за тия дни се даватъ съвѣти, кога е честито напр. да се сѣе, да се подрѣзва лозе, да се вика чваница; обяснява се съ библейски случки, кои дни сѫ бѣлѣжити; напоконъ се прѣдрича, дали прѣзъ тия дни роденото ще бѫде хубаво, съньтъ ще се сбѫдне, бива ли да се пуща кръвь, да се стриже коса, и под. Познати сѫ били такива сбирки подъ имена „Грѫмникъ“, „Молнияникъ“, „Звѣздочтецъ“, „Трепетникъ“, „Съновникъ“, и др.. Потеклото на всичкитѣ е изтокъ, дѣто отъ стари врѣмена сѫ познати обширни занятия на жърцитѣ съ такива тълкуванья.

Противъ болеститѣ се съставяли баялни **заклеванья и молитви** (екзорцизми), изговаряни отъ името на светеца покровитель отъ болестьта. Отъ името на апостола Павла се чете молитва противъ ухапано отъ змия; отъ името на Христа и Иоана Богословъ има молитва за родилка. Молитвата противъ зжболъ е отъ името на свещеномжченика Антипа. — Бѣлѣжита е „Молитвата за нежита". Нежитъ е демоническо олицетворение на всѣка болесть и неджгъ: той излиза отъ сухо море, та се поселява въ главата на човѣка, мозъка му да суши, челюститѣ да троши, очитѣ да слѣпи, носа да загжгня, устата да криви, удоветѣ да мори, кръвьта да пролива, хубостьта да отнима и съ бѣсъ да го мжчи. Христосъ или архангелъ Михаилъ го пропжждатъ изъ болния да се махне въ пусти гори, да плъзне въ еленски черепъ или въ твърдъ камъкъ, и тамъ да остане, доклѣ се събержтъ и свършатъ небото и земята. Така и въ „Молитвата за тресавицитѣ" се излага първомъ единъ митиченъ разказъ за олицетворената болесть и послѣ се заклѣва тя отъ името на „апостола Сисиния". Тресавицитѣ сж зли жени съ разплетени коси, дъщери Иродови: тѣ излизатъ изъ огненъ стълбъ на Червено море, казватъ си на Сисиния имената съгласно съ болкитѣ, що причиняватъ, и се тъкмятъ да гостуватъ у оногова, който проспива утренна, не се моли Богу, не тачи празници и яде щомъ стане. Въ основата на всички лъжовни молитви лежжтъ повѣрия и баянья на езическия народъ, който замѣнялъ въ тѣхъ стари понятия съ нови, донесени отъ присаденото нему християнство. Християнската форма на молитвитѣ помогнала на много отъ тѣхъ да проникнатъ дори въ черковнитѣ молитвеници.

Нови, християнски суевѣрия е внушавала съ наредбитѣ си лъжовната „Епистолия за недѣля" отъ Исуса Христа. То е писмо, спуснато ужъ отъ спасителя въ храма на апостолитѣ Петъръ и Павелъ въ Римъ, съ заповѣдь, да се тачатъ срѣда, петъкъ, и найвече недѣля, защото върху тѣхъ се крѣпи замята. Христосъ се кълне, че нѣма вече да пише на човѣцитѣ, и ако не послушатъ, ще отвори небото, па ще ги изгори съ огнени камъни и ще ги попари съ врѣла вода; а който не вѣрва, да е проклетъ и да загине!

По образеца на апостолскитѣ правила за срѣда, петъкъ и недѣля отъ суевѣрнитѣ форми за почита имъ се създали цѣли сбирки отъ **наредби,** характерно наречени въ индекситѣ „худи номоканунци". Тукъ се опрѣдѣля за духовници и миряни, що бива да ядѫтъ и пиятъ въ праздникъ, срѣда, петъкъ и прѣзъ пости, какъ да се молятъ и причестяватъ, какви грѣхове правятъ съ непозволени таинства и др.; забраняватъ се нѣкои погански обичаи, но се приематъ пъкъ суевѣрия, заради които се нареждатъ особни покаяния. Подобни казуистични правила съдържа и „Откровението на апостолитѣ" пòгорѣ.

2. Срѣднобългарска епоха.

Книжовнитѣ традиции, създадени прѣзъ старобългарската епоха, останаха да ржководятъ и писмеността прѣзъ срѣдната епоха. Срѣднобългарската книжнина вѣрно запази съдържанието и формата на старитѣ творения; нови бѣха въ нея само срѣднобългарскитѣ чърти на езика, на който боязливо се отваряше входъ въ писмото. Въ служба на тая книжнина сѫ били записани доста много работници, отъ чиито ржцѣ сѫ ни стигнали или прѣписи отъ найголѣмата часть на паметницитѣ отъ първата епоха, или пъкъ творения, расли подъ вѣрско-черковния пекъ на византийското слънце. Отъ втората половина на XIV. вѣкъ въ душевния животъ на българската държава се забѣлѣзва една отколѣ небивала книжовна ревность, която произведе дѣйци и плодове, що напомняха Симеоновото врѣме. Книжнината щѣше да се развие може би и въ пòзаслужна посока, но това нейно послѣдно засилянье тъкмо прѣди свършеното паданье на царството въ края на сѫщия вѣкъ изглежда като гърчове прѣдъ близка катастрофа.

Както изпрѣди при Симеона, така и сега при Асеня II. (1218—1241) едно дълго и мѫдро царуванье бѣ докарало държавенъ разцвѣтъ, но за книжнината липсуваха види се царски интересъ и отвъдени прѣемници, каквито прославиха старобългарската епоха. Тѣ не могоха да се явятъ и прѣзъ слѣднитѣ сто години, пълни съ династични прѣврати и кѫсанье на върховната власть. А когато подъ влиянието на религиознитѣ движения по врѣмето на книголюбивия

царь Иванъ Александъръ (1331—1365) възникна въ Търново нова школа съ учители и ученици, книжовната дѣйность пакъ биде подчинена на оня духъ, който и пòрано бѣ я отчуждилъ отъ българскитѣ сърца: нейнитѣ сѣячи се морѣха по сухитѣ черковни стърнища и по грудеститѣ угари на иночката мѫдрость и благочестие. Народътъ се бавѣше едничко съ приказитѣ и суевѣрията на отвръгнатитѣ книги, колкото да си усвои нѣкои нови страни за своитѣ прѣдстави; и обиколенъ отъ своята простота, ограниченъ върху своята устна словесность, той не чувствуваше гласъ за пòвисоки стремежи.

Книжовната работа на срѣднобългарската епоха състои: отъ всички ония прѣписи, прѣводи и обработки, които прѣдставятъ продължения на старитѣ безвѣстни паметници; отъ книгитѣ, възникнали по нова царска поржка и покровителство; напоконъ отъ творенията, поникнали отъ учители и ученици на „търновската школа“.

Продължение на безвѣстнитѣ паметници.

Както между безвѣстнитѣ паметници отъ старобългарската епоха, така и въ продължението имъ прѣзъ срѣднобългарската епоха отличаваме черковни текстове и наредби, духовнопоучителни статии, творения съ историческо и приказно съдържание и апокрифни кѫсове. Едни отъ тѣхъ сѫ работени прѣзъ опрѣдѣлени години, а други стоятъ отъ тая страна неопрѣдѣлено за цѣлото траянье на епохата. Имена на писачитѣ имъ се посочватъ пакъ нарѣдко, има все пòвече, отколкото прѣзъ миналата епоха.

Въ едничкитѣ може би „школи“ при черковни иерарси и манастирски игумени се прѣписвали, оправяли или отново прѣвождали отъ гръцки нужнитѣ за **черковна служба** книги. Особено били дѣятелни въ тая посока нѣколцина калугери атонски, на чело съ едного „старца Иоана“. Евангелията се разможаватъ съ прѣводенъ отъ гръцки прѣдговоръ на Теофилакта Охридски, „архиепископъ български“ (XI—XII. в.), комуто се приписва пространното житие

Климентово, извѣстно подъ име „Българска легенда“. Номоканонътъ или „кормчаята“ се явилъ въ пѡнова, пѡразвита редакция съ коментари. — Работятъ се за **поука** „книги отечески“ или патерѝци, разни сбирки отъ слова и жития, особито пъкъ отъ Иоана Златоустъ. Въ единъ „синаксаръ“ или „прологъ“ (кѫси жития на светци) отъ 1338. г. сѫ намѣрили мѣсто и нѣколко жития на руски светци, което показва, че българската писменость била захванала вече да се ползува и съ руски творения. Български ученици на Григори Синаитъ († 1346. г.) прѣваждатъ таинствено-богословскитѣ творения на тоя чутенъ сѣячъ на безмлъвното съзерцание, на тъй нареченото „умно дѣлание“ (изихазъмъ). — Къмъ прѣдишнитѣ прѣводи отъ византийски **лѣтописци** придошълъ прѣводътъ отъ Зонара († 1118. г.); а прѣзъ втората половина отъ XIV. в. се списалъ и единъ оригиналенъ лѣтописенъ кѫсъ, който захваща съ появата на Османа въ Азия въ 1296. г. Той билъ послѣ продължененъ чакъ до Мухамеда I. (1413. г.), като изобразилъ хубаво сѫдбоносното за южнитѣ славѣни врѣме отъ 1371. до 1409. (борби на Муса Кеседжия противъ брата му Сулеимана). Писачътъ му, вѣроятно нѣкое видно лице отъ българската иерархия, е излагала всичко просто, гладко, безъ риторически баластъ, и главно обективно; отъ тая страна лѣтописътъ може да се равни съ византийскитѣ съврѣменни лѣтописи. — Набавила се еще една редакция на **повѣстьта** за „Троянската война“ по западенъ латинско-маджарски оригиналъ. Други двѣ повѣсти сѫ: „Убийството на Никифора Фока“ († 969) отъ жена му Теофана, сговорена съ Ивана Цимисхия, прѣразказано отъ гръцки; „Слово за Езопа“, дѣто се говори, какъ прѣцѣнилъ тоя мѫдрецъ „царя Дигинъ“ не пѡвисоко отъ 30 жълтици, понеже за толкова билъ продаденъ дори самъ Христосъ.

Апокрифната книжнина се обогатява съ нѣкои кѫсове, които се приписватъ на „български попъ“ **Еремия.** И до сега не е установено, кой е билъ тоя попъ. Само една руска вѣсть твърди, че „били въ българската земя творци на еретически книги попъ Еремия и попъ Богомилъ“; а православната черква е мислила Еремия за твърдѣ опасенъ

проповѣдникъ, който ходилъ да се учи на влъшба у злитѣ вили „нави“, на тѣхното „верзиулово“ (= чародѣйско Верзилиино) хоро. Еремия ще да е живѣлъ нѣкога въ началото на XIII. вѣкъ; а твореният му, или „баснитѣ“, които билъ „слъгалъ“, се намиратъ въ едно общо „Слово на Еремия пресвитеръ“. То е компилация отъ пòвече апокрифа, свързани редомъ подъ единъ насловъ, който попъ Еремия пръвъ прѣвелъ отъ гръцки, или взелъ готови вече въ прѣводъ български, та самостойно ги обработилъ; отдѣлни мотиви черпалъ и изъ палеята. Главниятъ апокрифъ въвъ „словото“ е история на дървото, отъ което били направени кръстове за разпетие на спасителя и на двамата разбойници; а тая история е проткана още съ други апокрифни разкази — за градежа на Соломонова храмъ, за рождението на Христа въ царуванъето Иродово, за Адамовата глава, какъ оралъ Христосъ съ плугъ, какъ Провъ го нарекълъ братъ, какъ билъ запопенъ, за посланието на Авгаря до Христа, за прѣдателството на Иуда, и напоконъ тълкуванье на страданията и смъртьта Христови. Цѣлта на Еремиевото „Слово“ е да се възвеличи значението на разпетния кръстъ и християнскиятъ почитъ къмъ него.

Прѣзъ тая епоха се разпространяватъ и гатални псалтири.

По способа на Апокрифитѣ се разказали и чудесно украсили нѣкои събития и животъ на лица, които занимавали българитѣ отъ национална страна. Така се явили нови легенди за смъртьта на Кирила Солунски („Успение Кирилово), за изнамираньето на българското азбуке отъ него („Солунска легенда“). За учителството на Климента („Охридска легенда“), за Ивана Рилски. Единъ „Прѝказъ на Исаия пророка“, който ходилъ при Бога на седмо небе и научилъ, що ще стане „въ послѣдно врѣме“ съ човѣцитѣ, разправя цѣла смѣсица събития изъ българската, византийска, дори и римска история. Като сочи къмъ гръцки оригиналъ, тоя приказъ ще е билъ прѣдаденъ на български съ добавки на доста народни прѣдания; изъ него е черпалъ много свои вѣсти за старата българска история Паиси Хилендарски.

Плодове отъ царски поржки и покровителство.

Съ творения позначителни отъ ония, що се изработиха по разни мѣста въ България, се сдоби срѣднобългарската книжнина по поржка и подъ покровителството на нѣкои български царе. По поржка на царя **Борила** се прѣведе отъ гръцки въ 1210. г. „Синодикътъ Бориловъ“, който се работилъ и допълнялъ съ важни исторически вѣсти и прѣзъ слѣдното, XIV. столѣтие. Лютиятъ господарь Борилъ пръвъ свика въ България противъ богомилитѣ съборъ, на който едни се отрекоха отъ своето учение, а други бидоха наказани или изгонени. Първата половина на синодика, съврѣменна на събора (синода), съдържа славословие Борилу и изложение на вѣрванията, ученията и учителитѣ, които се „анатемисватъ“ отъ православната черква; въ втората половина пъкъ има исторически записъ за подновението на българското патриаршество при Ивана Асень II. въ 1235. г. и напоконъ кжсенъ поменикъ на царе, царици, патриарси, епископи и боляри въ българската земя.

Цѣла библиотека си образува царь **Иванъ Александъръ** отъ книги, които по негово желание му прѣписватъ, изново прѣваждатъ и шарятъ разни придворни писачи. Единъ тълковенъ Псалтиръ (Кукленски) или „пѣснивецъ“, „красенъ поученіемъ“, билъ писанъ въ 1337. г. „за помощь и укрѣпа на Ивана Александъръ, царь на българитѣ, таче и на гърцитѣ“. Писачътъ моли царя да го споменува и му изрича въ края дълга похвала, дѣто прѣвъзнася храбростьта му и добрината за радость на цѣло Българско. Отъ похвалата се учимъ за завоеванията и границитѣ на българското царство при тоя царь. — Въ 1345. г. попъ Филипъ съставилъ по поржка на „благородния, христолюбивия и прѣвисокъ държавенъ царь, прѣкрасни Иоанъ Александъръ“, нему за прочитъ сборникъ отъ 15 разни съчинения съ богословско, историческо и поучно съдържание; сжщо такъвъ сборникъ, отъ 10 статии, и за сжщата цѣль съставилъ попъ Лаврентий въ 1348. г. Филиповътъ сборникъ (въ Московската синодална библиотека), е особно бѣлѣжитъ съ изкусния си прѣводъ на византийската стихотворна хроника на Константина „Манасия прѣмждраго

и лѣтописца", която почва отъ създанието на свѣта и тече до самото царство на киръ Никифора Вотаниятъ (1078—1080). Отъ тая хроника е направенъ прѣзъ втората половина на XIV. в. новъ прѣписъ (притежание на Ватиканската библиотека въ Римъ), изпъстренъ съсъ 70 рисунки и миниатури съ бои. Тѣ прѣдставятъ исторически и библейски лица; а между тѣхъ и царе и събития изъ българската история: на една рисунка видимъ Крума въ побѣдоносна война, на друга покръщаньето на българитѣ, послѣ войни на Симеона, походъ на руситѣ въ България, Иоанъ Цимисхия въ Прѣславъ, събития изъ войнитѣ ни съ Василя Българоботецъ, напоконъ Търновския патриархъ съ черковни сановници въ царуваньето на Ивана Александъръ и отдѣлно самия царь съ челядьта му. — Подобно на Манасиевата хроника е нашаренъ съ миниатури текстътъ на едно четвероевангелие (въ Лондонъ), писано въ 1356. г. за „благовѣрния, христолюбивъ, прѣвисокъ и боговѣнчанъ самодържецъ Иоанъ Александъръ" отъ Симона мнихъ. Всички рисунки въ него сѫ на брой 369, отъ които 358 малки извѫтрѣ илуструватъ разни сцени отъ евангелията, а останалитѣ пѫголѣми захващатъ и завършатъ дѣлътъ на всѣкой евангелистъ; два образа на цѣли страници веднага въ началото на рѫкописа прѣдставятъ отлѣво Константина деспотъ, Кератмарь деспотица, царева щерка, и сестритѣ ѝ Кераца и Десислава, а отдѣсно царя Ивана Александъръ съ „новопросвѣтената" му съпруга Теодора и синоветѣ Шишманъ и Асень. Кукленскнятъ пѣснивецъ съсъ своитѣ шарени орнаменти и послѣднитѣ два рѫкописа съ миниатурни образи сѫ важни паметници за живописното изкуство въ България прѣзъ XIV. вѣкъ. Книгитѣ, писани въ царуваньето на „монахолюбивия" Иванъ Александъръ, сѫ обикновено напоени съ единъ аскетски духъ, безъ да се лишаватъ намѣстѣ и отъ апокрифна примѣша.

Слѣдъ смъртьта на Ивана Александъръ синъ му **Иванъ Срацимиръ,** господарь Бдински, заиска да направи своята столица центъръ на българската политика, култура и книжевность. Той постави черквата на своето „царство" подъ главатарство на цариградския патриархъ, който му посвѣтяваше за Бдинъ митрополити; отъ Търново, покорено вече отъ турцитѣ, измоли и си прѣнесе въ Бдинъ мощитѣ на

светицитѣ Петка, Филотея и Теофания; а на приближени духовници поржчваше да му съставятъ книги за черковна служба и домашенъ прочитъ. Отъ книгитѣ, излѣзли по Срацимирова поржка, е бѣлѣжитъ „Бдинскиятъ сборникъ“ отъ 1360. г., който съдържа жития и похвала само на прѣподобни жени, а въ края похвала за Срацимира и за жена му Ана — досущъ по образеца на похвалитѣ за Ивана Александъръ. Сборникътъ е билъ назначенъ за прочитъ на царицата; ала материялътъ му носи повечето чисто апокрифенъ характеръ. Съ такъвъ материялъ естествено не се е помагало за истинската просвѣта на царицата, както не може да се помага и на простото общество. Вжтрѣшната и външната изработка на книгитѣ отъ Бдинското царство стои много подолу отъ изработката на книгитѣ отъ Търновското царство.

Търновска школа.

Подъ влияние на покровителството, що оказваше царь Иванъ Александъръ на българската книжнина, прѣзъ втората половина на XIV. в. тя свѣтна като разкошенъ свѣтилникъ, отъ който се ползуваха и сърбитѣ, па и руситѣ; ала на тоя свѣтилникъ бѣ скрѣбно сждено, да посвѣти токо прѣдъ смрътнината на срѣднобългарската писменость, па слѣдъ това и самъ да угасне за България. Свѣтилникътъ се разгорѣ отъ „търновската школа“, основана недалечъ отъ столицата отъ търновеца отецъ Теодосия и грижливо поддържана отъ царя Иванъ Александъръ.

Посветилъ се отъ малка на иночески животъ, Теодоси обходилъ манастиритѣ около Бдинъ, Търново, Червенъ, Сливенъ, па се спрѣлъ въ Парория (границата мажду България и Византия въ Сакаръ-планина) у прочутия учитель Григория Синаитъ, у когото били събрани за учение въ „умно дѣлание“ мнозина гърци, българи и сърби. Тогава турцитѣ безпокоили вече и „безмлъвнитѣ“ тия манастирци въ тѣхнитѣ самотарски кжтове. По поржка на Григория обичниятъ му ученикъ Теодоси измолилъ отъ българския царь, който въздигналъ и подкрѣпялъ манастири въ царството си и навънъ, да съзида за отбрана и на тѣхния манастиръ отъ нападатели твърда кула. Слѣдъ смъртьта на

Григория (1346) Теодоси се оттеглилъ пакъ въ Сливенъ, па пѫтувалъ още по Атонъ, Солунъ и Цариградъ, и принуденъ напоконъ отъ разбойници да напусне послѣдното си мѣсто на Емонската планина, поселилъ се два часа на югъ отъ Търново, въ дивата Килифаровска пустиня. Тукъ отворилъ Теодоси своя школа, дѣто скоро се стекли до 50 ученика — българи, угри и власи, а негли и гърци, отъ които подъ рѫководството на опитния настоятель се образуваха видни служители на черквата. А въ България тя имаше голѣма нужда отъ вѣщи борци противъ богомили и сектанти адамити, евреи и др, които кръстосваха страната и още повече разядаха нейния заразенъ отъ всѣкакви пороци организъмъ. Теодоси бѣ се наелъ да обуздае лъжливитѣ учители и да прѣмахне религиознитѣ свади. По неговъ съвѣтъ биде свиканъ единъ съборъ противъ богомилитѣ около 1350. г. и другъ противъ евреитѣ въ 1360. г. И на двата събора той взелъ живо участие за осѫжданье и наказание на еретицитѣ. Подиръ втория съборъ Теодоси замина за Цариградъ да навѣсти патриарха Калиста, нѣкогашенъ свой другарь, и слѣдъ нѣкоя година умрѣ тамъ въ единъ манастиръ. Българската черква го причисли къмъ лика на светцитѣ си. Житието му описа по гръцки патриархъ Калистъ. Теодоси разсади въ България изихазма, що възприе отъ Григория Синаитъ. Отъ съчиненията на тогава, прѣвождани на български и въ Калифарово, ще да е прѣвелъ нѣщо и Теодоси. Неговата дѣйностъ намира оцѣнката си въ дѣлата на ученицитѣ му, които се пръснаха по България. Найвисоко отъ всички се издига ученикътъ Евтими, който бѣ послѣденъ български патриархъ.

Евтими се привързалъ къмъ Теодосия още въ манастира на Сакаръ-планина, и като младъ неговъ почитатель го придружавалъ по всичкитѣ му пѫтуванья. Въ Килифаровския манастиръ той се проникналъ дълбоко отъ идеитѣ на учителя си за черковни реформи и за въдворение религиозенъ миръ въ страната. Подиръ смъртьта Теодосиева Евтими се упѫтилъ за Цариградъ, па споходилъ Атонъ, дѣто ще е възприелъ идеята за оправка на свещенитѣ текстове въ българската книжнина. По една туня бѣда Евтими прѣстоялъ като заточеникъ на островъ Лемносъ, па се завърналъ (слѣдъ 1370. г.) въ манастира св. Троица на

„Пера“ при Търново, дѣто се завзелъ да прѣгледа текстоветѣ на свещенитѣ книги и да ги съгласува съ първоначалния старобългарски прѣводъ по гръцки оригиналъ. Тия книги наистина страдали много откъмъ точность на смисъла, понеже били прѣписвани отъ невѣщи лица, па и слогътъ имъ, отпущанъ въ посока на срѣднобългарския езикъ, се струвалъ на строгитѣ черковници като упадъкъ на светостьта, заключена въ „словѣнскитѣ“ форми. Евтими познавалъ тия форми отлично, оправилъ по тѣхъ изкривенитѣ текстове и наредилъ правила, за да се пазятъ. Царьтъ Иванъ Шишманъ подържалъ дѣлото на Евтимия и съ своята власть узаконилъ „новитѣ търновски изводи“ (сир. редакции), като било забранено на невѣждитѣ да пишатъ божествени книги. Около 1373. г. Евтими биде избранъ за търновски патриархъ. Нему прѣдстоеше да се опълчи съ редъ проповѣди противъ постоянно буйнитѣ еретици. За ограничение на нравствената разпущеность той бѣ отмѣнилъ и сбороветѣ по светитѣ мѣста. Така Евтимиевата ученость и дѣла се разгласиха между висчки православни славѣни; отъ тѣхъ идѣха мнозина ревнители, за да се поучатъ у знаменития български духовникъ, който продължи школата на Теодосия. При него се образуваха и за нашата книжнина нови писатели; но всичкиятъ трудъ на Евтимия отиде пòвече за довършанье на византинизма въ мислитѣ и вкуса на творенията, нежели за истинска просвѣта, ако ще би и само религиозна. Лично отъ Евтимия сж ни останали до 16 творения, които се разпадатъ на четири вида: а) литургични книги, б) похвални слова, в) жития и служби и г) послания.

Найизвѣстенъ трудъ отъ първия видъ е Уставътъ на **литургията** на Иоана Златоусть, нареденъ по гръцкия оригиналъ на Евтимиева съврѣменикъ патриархъ Филотей и писанъ на Пера; той билъ приготвенъ за ржководство въ българската черква иималъ немалко значение въ историята за оправка на свещенитѣ книги въ България и Сърбия прѣзъ XIV. и XV. в. Вече като патриархъ Евтими прѣвелъ Литургията на светого Иакова, съставена на гръцки вѣроятно съ полемична цѣль противъ латинцитѣ. Много се употрѣбялъ въ богослужението единъ Служебникъ Евтимиевъ, въ който освѣнъ речения пòгорѣ ус-

тавъ влизатъ и други литургийски текстове — всичко прѣводъ отъ гръцки.

За царя Ивана Шишманъ било обработено по гръцка подложка **похвално** Слово за Константина и Елена. То е животописъ на царя Константина съ огледъ къмъ историческитѣ фактове: въ послѣдствието Евтими се обръща къмъ царя, когото желае да види като Константина защитникъ на Христовата вѣра. Съ нѣкои промѣни въ пристжпа и края е извадена изъ това слово „повѣсть“ за подновението на храма Възкресение въ Ерусалимъ при царя Константина. На Евтимия принадлежатъ още слово на въведение въ храмъ на св. Богородица и три похвални слова — на света Недѣля, на епископа Иванъ Поливотски и на Михаила воинъ отъ Потука. Мощитѣ на тоя подирни лежали въ Търново, прѣнесени изъ Византия при Калояна.

Национално значение иматъ **житията** отъ Евтимия. За споменъ на светиитѣ, съ чиито мощи българскитѣ царе се стремили да придадатъ на своята столица важность на религиозенъ центъръ, той съставилъ редъ легенди, за които се ползувалъ съ исторически прѣдания и мѣстни прѝкази. Житието на прѣподобния отецъ Иванъ Рилски е образецъ на изтънчено старославѣнско съчинение и найхубаво отъ всичко, изработено въ старата ни писменость. По врѣмето на богобойния царь Петъръ се прочулъ пустинникътъ Иванъ отъ с. Скрино въ Дупнишко, който основалъ на Рила манастиръ, дѣто и починалъ въ 946. г. на 70 години отъ рода си. Чудесата, що проявилъ при живота си и слѣдъ смъртьта съ мощитѣ си, обърнали къмъ „светия отецъ“ вѣрнитѣ погледи на цѣло Българско, което го прогласило за свой покровитель. Мощитѣ му били прѣнесени при царя Петра въ една каменна черква въ София: въ 1183. г. ги задигна за побѣдно тържество маджарскиятъ краль Бела III., та ги положи въ Гранъ (Острігомъ) надъ Пеща, но слѣдъ четири години пакъ ги върна на мѣстото по искането на византийския императоръ, който види се искалъ да разположи къмъ себе възстаналитѣ българи. Въ 1194. г. царь Асень обсади и прѣвзе София, а мощитѣ на св. Ивана прѣнесе тържествено въ Търново „за пòголѣма честь и здравина на своето царство“ и положи въ особна черква на Трапезица. Сждбата на тия мощи доклѣ лежали още въ

София е изложена въ безименна простонародна легенда отъ XII в., която заедно съ други ней подобни извори употрѣбилъ за своя легенда Ефтими. Нему се приписва и една „служба“ къмъ житието на Ивана Рилски. — Отъ честитѣ си походи въ Тракия и Македония царь Калоянъ донесе въ Търново мощитѣ на Илариона Мегленски и ги положи въ църквата „свети Четирисетъ“. Евтими списа и за тоя прѣподобенъ отецъ житие, въ което дава вѣсти за живота и подвизитѣ на светеца въ полза на православието, възпроизвожда негови прѣпирни съ манихеи (павликяни) и съ армени, и описва прѣноса на мощитѣ му въ българската столица. Прѣпирнитѣ на Илариона съ еретици сѫ взети изъ гръцкото съчинение на Евтими Зигабенъ „Догматично всеоръжие“ (*Παιοπλία*) написано въ XI в. — Въ църквата „св. Богородица Темнишка“ прѣнесълъ Калоянъ по просба на калугеритѣ мощитѣ на прѣподобна мати Филотея, гъркиня отъ Моливотъ въ Памфилия. Въ нейното житие Евтими се обръща въ пристѫпа съ молитва къмъ светицата, а въ заключението съ желание къмъ инокинитѣ, да подражаватъ на цѣломѫдрения неинъ животъ, — Изъ Епиватъ (сег. Пивадосъ) били прѣнесени въ Търново при Ивана Асень II. мощитѣ на света Петка, измолени отъ латинцитѣ; били прѣнесени и мощитѣ на царица Теофания, съпруга на Лева Мѫдри, за която Евтими съставилъ особна служба. Въ житието на св. Петка, популяризувано въ много прѣписи, Евтими прави исторична характеристика на Асеньовото царуване, подобна на оная, която има и за Калояна въ житието на Илариона Мегленски. Когато падна Търново въ рѫцѣтѣ на турцитѣ, мощитѣ на св. Петка „търновска“ минаха въ Видинъ, а отъ тамъ ги измолила царица Милица за сърбитѣ („сръбска света Петка“) Изъ Бѣлградъ тѣ пѫтуваха въ 1521. г. въ Цариградъ, а въ 1641. г. въ Яшъ, дѣто почиватъ и днесъ. Така се славили въ старо врѣме държавитѣ съ мощи и светии, както въ наше врѣме се славятъ съ имена и паметници на велики двигатели на обществения напрѣдъкъ. Житията отъ Евтимия били извѣстни въ Сърбия и Русия, па влѣзли и въ състава на рускитѣ хронографи.

Три канонически послания на Евтимия — до Киприяна монахъ, що живѣлъ на света гора Атонска, до Ни-

кодима свещеноинокъ, „иже въ Тисменѣ“ (Влашко), и до митрополита угровлахийски Антимъ — свѣдочатъ за авторитета, що ималъ тоя архипастирь по религиозни въпроси. Киприянъ е сѫщиятъ оня българинъ ученикъ и другарь Евтимиевъ, който послѣ стана Киевски, а напоконъ Московски митрополитъ (1376 — 1406). Той молилъ Евтимия да му разправи за нѣкоя поклони и за причастието въ пустиня, кога нѣма свещеникъ; а Антимъ митрополитъ го питалъ за черковното освещение на втория бракъ и трети. Никодиму пъкъ отговарялъ Евтими на разни въпроси за ангелитѣ, злото и душата.

Усърдно занятие на славния български патриархъ съ писменость биде прѣсѣчено отъ побѣдитѣ на Мурада и Баязида. На 17. юли 1393. г. Баязидовътъ синъ Челеби прѣвзе Търново слѣдъ тримѣсечна обсада и почна да тъпче светинитѣ и да трепе гражданитѣ. Въ отсѫтствието на царя, който воюваше около Софийско, Евтими мѫжествено се яви въ турскитѣ шатри прѣдъ суровия побѣдитель да го увѣри въ покорство и да иска пощада за населението. Челеби го послуша само натолкова, че откакъ го лиши отъ всички отличия, по бащина заповѣдь остави него живъ, но вѣроломно изкла цвѣта на болярството въ една черкова. Остатъкътъ трѣбваше да се прѣсели на истокъ; съ него тръгна и Евтими. Задъ Балкана въ Тракия него отдѣлиха отъ съотечественивитѣ, които е утѣшавалъ по пѫтя и ободрявалъ да си държатъ вѣрата; въ тракийско заточение тѫдѣва ще е загиналъ (мажду 1414—1416. г.) тоя доблестенъ пастирь, когото черквата причисли къмъ народнитѣ светци.

Когато на слѣдната година отъ падането на Търново се прѣнесоха въ Бдинъ мощитѣ на света Филотея, патриархътъ Бдински (отъ 1392. г.) **Иоасафъ** написа за светицата похвално слово въ допълнение на житието ѝ отъ Евтимия. Въ него ученикътъ Иоасафъ жали за пропастьта на царството и на своя учитель, и съ тая жалба сключва писменото дѣло на Евтимиевата школа въ България. Учената „търновска школа“, продължена подиръ Теодосия отъ Евтимия, пропадна подъ ужаситѣ на завладѣната отъ турцитѣ българска столица; останалитѣ отъ нея ученици се разпелѣха безъ глава и безъ срѣдище. Послѣднитѣ ѝ отгласи се чуха вече на сръбска, влашка и руска почва.

Далечъ отъ своето отечество упражняваше словесното изкуство търновецътъ **Григори Цамблакъ**, непосрѣдственъ ученикъ Евтимиевъ. Когато чича му Киприянъ отивалъ въ 1379. г. прѣзъ Търново въ Цариградъ да се посвети митрополитъ, Григори билъ още дѣте; послѣ живѣлъ като монархъ и пресвитеръ на Атонъ, билъ игуменъ на Дечанския манастиръ при Ипекъ, пресвитеръ и „учитель“ (екзархъ?) на молдовлашката черква въ Сучава и найсетнѣ, поканенъ отъ Киприяна въ Москва, спрѣлъ се поради смъртьта му (1406) въ Киевъ. Поставенъ въ 1415. за Киевски митрополитъ отъ самитѣ руски епископи, навлѣкълъ върху си проклетие отъ цариградския патриархъ. Прѣзъ 1418. г. билъ опрѣдѣленъ да иде въ Констанцъ, за да води прѣговори за уния, но закъснѣлъ и се поминалъ въ 1419. г. Подъ всички тия прѣкарани духовни звания е именуванъ Григори въ своитѣ многобройни творения, отъ които найголѣмата часть (до 20) сѫ проповѣди на разни празнични дни и случаи. Отъ него притежаваме; „похвалното слово“ (житие) на Евтимия, дѣто освѣнъ дѣйностьта на учителя му е прѣдадена въ художествени изрази и послѣдната сѫдба на стария прѣстоленъ градъ; разказъ за прѣноса на мощитѣ на св. Петка въ Сърбия, който често сподиря въ ржкописитѣ самото житие на светицата отъ Евтимия. Въ Сърбия ще е съставилъ Цамблакъ житието на Ивана нови, мѫченъ въ Бѣлградъ, а въ Молдава (ок. 1401 г.) житието на основателя на Дечанския мънастиръ Стефана Урошъ III. (Дечански), удушенъ отъ своитѣ боляри около 1336. г. Съ тия двѣ творения българинътъ писатель спада къмъ литературата на сърбитѣ; а съ „похвалното слово“ на благодѣтеля му Киприяна, както и съ проповѣдитѣ той спада къмъ руската литература. Езикътъ на Цамблаковитѣ творения се хвали въ Русия като „чисть славѣнски“, а слогътъ имъ е нѣкога тъй набрекналъ отъ византийско риторство, че мѫчно може да се схване и разбере. При всичкитѣ си схоластични недостатъци съчиненията на Цамблака обладаватъ често съ топлина на чувството и поезия; тъкмо зарадъ туй тѣ се слушали съ охота и сѫ влияли върху житейния слогъ въ Русия. Цамблакъ вкаралъ у руситѣ почитътъ на св. Петка и българския черковенъ напѣвъ.

Къмъ българската и къмъ сръбската литература спада **Константинъ философъ Костѣнечки,** българинъ родомъ отъ „Костенецъ“ (= Кюстендилъ?), далеченъ ученикъ на Евтимиевата школа, а дѣятель въ Сърбия и при двора на деспота Стефана Високи Лазаровичъ (1389—1427). По покана на тоя ученъ владѣтель Константинъ съставилъ въ духа на правилата, прѣдложени отъ Евтимия за писачитѣ на божествени книги, особно разсѫждение за правописа („сказание о писменехъ“), дѣто оцѣнява голѣмата заслуга на праучителя си и на царя за „просвѣщението на писмената“, отъ което се ползуватъ и околнитѣ царства. Константинъ ще е настоявалъ прѣдъ Стефана да поддържи, както Иванъ Шишманъ у насъ, оправката на книгитѣ въ Сърбия, и това ще е родило извѣстната тамъ школа за „ресавски изводи“. Разсѫждението Константиново излага безброй извратени възгледи и произволни правила за писанье буквитѣ отъ азбукето — не просто по изговора на думитѣ, но въ зависность отъ тѣхната граматична форма и значение, съсъ чудати точки, куки и чърти надъ тѣхъ. Съ такива срѣдства мислилъ авторътъ да се упази „светостьта“ на книгитѣ; той сериозно ги поднася да ги оцѣнятъ „моужіе странь трьновскыхъ или светые горы“. — Истински важно е историческото съчинение на Константина философъ, „житие на деспота Стефана“, писано подиръ смъртьта на подирния въ 1431. г. То не е обикновена биография по тогавашенъ калъпъ, но широкъ очъртъ на сръбската история отъ XIV. вѣкъ насамъ съ много подробности изъ историята на турцитѣ, на Византия и на други съсѣди, съ които сѫ били сърбитѣ въ досѣганье. Прѣди да пристѫпи къмъ самия животъ на Стефана Лазаровичъ, Константинъ изобразява географското положение на Сърбия, нейния климатъ и богатства, па като стига до турцитѣ, разказва тѣхната история отъ Орхана до Мухамеда; а въ самия животъ на Стефана гледа да обяснява събитията споредъ свръзката имъ съ вънкашни и вѫтрѣшни причини. Тая метода, що се слѣди въ днешнитѣ исторически съчинения, въздига още повисоко значението на Константинова трудъ; въ него авторътъ се издава съ голѣма начетность въвъ византийски източници, която му е придобила види се прѣкора „философъ“.

Още едно лице, което се присланя къмъ срѣднобългарската писменость къмъ склона на XV. вѣкъ, е неуморимиятъ прѣписувачъ на трудоветѣ на свои прѣходници, послѣдуватель на Евтимиевата школа **Владиславъ Граматикъ**. Той работилъ въ Жеглиговския манастиръ света Богородица, въ подкрилието на „Черна-Гора“ при Скопие, като прѣписвалъ ведно разни статии и съставялъ отдѣлни сборници. Единъ неговъ сборникъ въ Загребската академийска библиотека е писанъ въ 1469. г. за приятеля му и благодѣтель Димитъръ Кантакузинъ и съдържа 37 статии, между които се четѫтъ житията на св. Кирила и Методия, похвала на сѫщитѣ, житието на Илариона Мегленски отъ Евтимия и др. Другъ сборникъ, „панегирикъ“ въ Рилския манастиръ, е писанъ въ 1479. г.: нѣкои отъ статиитѣ му сѫ сѫщитѣ, както въ първия, а една е житието на св. Ивана Рилски отъ Евтимия съ добавка на разказъ за прѣноса на мощитѣ му въ 1469. г. отъ Търново на Рила. Прѣдполага се, тоя разказъ да е трудъ Владиславовъ. По народность Владиславъ „диякъ“ и „граматикъ“ ще да е билъ сърбинъ.

3. Епоха на тъмно робство.

Съ нашето паданье подъ турцитѣ пропаднаха и главнитѣ фактори, които сѫ поддържали и развивали българската писменость отъ самото ѝ начало: царьтъ и черквата. Слѣдъ прѣвзиманьето на Цариградъ въ 1453. г. българитѣ, като „християни“ бѣха прѣдадени подъ черковното господство на гръцкия патриархъ, който въ найдобрия случай можеше да се застѫпя и жертвува едничко за интереситѣ на самитѣ гърци, вѣковни непріятели на българитѣ. Прѣдишнитѣ наши политически свободи и положения постъпенно и бърже се замѣниха съ едно робство, подъ което не бѣ възможно вече да вирѣе дѣйно чувство за обществени или национални блага. Книжното учение пакъ се пазѣше подъ стрѣхата на отдѣлни духовници, но цѣлта му бѣ повечето да се прѣдава славѣнското богослужение изъ единъ родъ въ други; затуй се намалява и потрѣбата отъ разпространение дори на проста религиозна поука.

Турската държавна управа не допущаше на християнското население да създаде отъ себе свое политическо об-

щество. Българитѣ имаха случаи да се виждатъ членове на пòголѣма цѣлость само при изпълнението на своитѣ народни и вѣрски обичаи; а подъ публичното притѣснение на вѣрата и отсѫствие на всѣка просвѣта обичаитѣ не даваха изгодни поводи за отглежданье пòвисоки общи потрѣби и сремежи. Въ такива условия писмени творения можеха да се отглеждатъ много пòслабо, отколкото кога и да било другожъ.

Краятъ на срѣднобългарската литература се сключи въ Сърбия, дѣто въ XIII. — XIV. в. се бѣха прѣсадили плодоветѣ на Симеоновото врѣме. Отъ XIV. в. приеха отъ насъ писменото умѣние власитѣ, у които срѣднобългарскиятъ езикъ се задържà до началото на XVII. в. Руситѣ пъкъ бѣха обработили въ своята книжнина токоречи всички наши творения. А сега, като изпаднаха българитѣ въ мрака на турското робство, тѣ трѣбаше да прибѣгватъ къмъ заеми отъ ония, на които нѣкога сами сѫ заимали. Направо изъ Русия, дѣто отъ XVI. в. българитѣ отиваха за всѣкакви помощи, или прѣзъ Атонъ се внасяха у насъ рускославѣнски черковни книги, а отъ Сърбия ни идѣха — особито въ западнитѣ наши области — сръбскославѣнски. Покрай рѫкописитѣ навлизатъ отъ XVI. в. и печатни книги, които се работѣха за черковни нужди на православния славѣнски югъ въвъ Венеция и въ Търговище, столицата на Влашко. Между сърбитѣ печетари въ Венеция се споменува и единъ „българинъ“ отъ София. За пòлесно разпространение на тия книги е имало дори едно книжарско стоварище въ Скопие. Съ тия рѫкописни и печатни екземпляри, набавяни отъ нашитѣ православни съсѣди, както и съ оскѫдни прѣписи или обработки на стари наши подложки се е поддържалъ прѣзъ тъмната робска епоха въ България замъждѣлиятъ свѣтилникъ на славѣнското слово. Пòблизкото общуванье съсъ сръбскитѣ земи е наложило и на пòвечето паметници отъ тая епоха бѣлѣзи сръбски.

Между **богослужебнитѣ** книги отъ епохата на тъмното робство имаме едно е в а н г е л и е, печатано въ Търговище (1512. г.), въ основата си срѣднобългарско и работено по правописнитѣ теории на Константина Костенечки; друго рѫкописно евангелие Т р ъ н с к о отъ XVI — XVII. в. е украсено съ миниатури. За българитѣ били печатани въ

Венеция псалтиръ и молитвеникъ. — Пъленъ съ разни **духовно-поучни** статии, въ голѣмъ дѣлъ апокрифни, е Бѣляковечкиятъ сборникъ отъ втората половина на XVII. в., воденъ по езикъ вече новобългарски; съдържанието му още еднъжъ потвърдява, каква пустовѣрска и отъ тоя свѣтъ съвсѣмъ отвърната е била душевната храна на четцитѣ ни роби. — Отъ **апокрифни** молитви и заклевания противъ нѣкои болести съставилъ и напечаталъ въ Римъ (1641.) една книжка „Абагаръ“ папскиятъ „епископъ на Велика България“ Филипъ Станиславовъ, който разпространявалъ католицизма въ Никополско. Това малко книжле, снабдено съ образи, било стъкмено „да се носи при себе“ като муска (амулетъ), и е първо печатано творенте по новобългарски езикъ. Особно разпространение добили сборницитѣ, наречени „дамаскини“ — по името на гръцкия проповѣдникъ и писатель отъ XV. в. монахъ Дамаскинъ Студитъ, чиито проповѣди влизали изпърво въ състава имъ. Съ врѣме тѣхното съдържание се допълняло и всѣкакъ мѣнило, та думата „дамаскинъ“ взела да означава сборникъ отъ черковни слова, жития и приказки, — дори лѣтописни — истински и неистински и отъ разни съставители. Дамаскинитѣ се писали обикновено за домашно четиво, та затуй съ езикъ народенъ, новобългарски, и като се допадали на низката просвѣта на четцитѣ, много се развъждали. То сѫ творения, които въ старата българска литература прѣдставятъ езика на новата. — **Лѣтописенъ** трудъ имаше въ единъ „кѫсъ приказъ“ за днитѣ отъ Адама до Мануила Палеологъ (1425.), който прѣдставя първа до сега позната българска редакция на оная обща часть отъ сръбскитѣ лѣтописи, която се срѣща въ рѫкописитѣ прѣди сръбската часть. Тоя „кѫсъ приказъ“ е работенъ по разни български подложки; а слѣдъ него иде „сръбски лѣтописъ“ по сръбска подложка съсъ съставъ отъ Душановата смърть (1355.) до 1490. г. — Паданьето на Цариградъ, на срѣдището на източното православие, на извора на цѣлата комай срѣдновѣковна образованость на балканскитѣ славѣни, е било фактъ отъ пѫкрътно естество. Затуй се появили разни поетически разкази на това свѣтоборно събитие, найнапрѣдъ у гърцитѣ, послѣ и у българи, руси и сърби. Познатитѣ до сега български **повѣсти** за

паданьето на Цариградъ съдържатъ освѣнъ разкази за главното събитие още приказъ за градежа на черквата „Света София“ и пророчество за бѫдещето избавянье на поробената византийска столица. Прѣнесла се у насъ и „жалбата на праведния Спанея“, една простогръцка дидактична поема. Тая повѣсть състои отъ писмени съвѣти на единъ баща, съставени въ форма на притчи къмъ сина му, който е далечъ и би трѣбало да умѣе да се води, за да прѣкара честито въ положението си на службашъ у нѣкоя важна особа. Въ „Спанея“ се оглежда византийщината съсъ своето клюкарство, съсъ своя страхъ прѣдъ открито дѣйствие, съсъ своето недовѣрие и разпущеность.

Б

Нова литература.

Тъмното робство на българитѣ отъ края на XIV. в. до втората половина на XVIII. в. се свърши съ това, че се прѣсѣкоха комай всички връзки, що ни съединяваха съ нѣкогашната българска държава и съсъ старата нейна литература. България отъ двѣтѣ страни на Балкана бѣ кръстена съ административното име Румелия; българскиятъ народъ бѣ обърнатъ на турска рая, която навънъ се знаеше просто като „християни“, а само се смѣташе като „хора“, сир. човѣци, що живѣятъ по селата и въ полето. Славянското богослужение бѣ измѣстено въ градоветѣ отъ гръцкото, слѣдъ което се влѣчеше и гръцко учение за гражданитѣ; а въ селата това богослужение се поддържаше отъ найзападнало свещенство и възъ основа на книги, добивани изъ Сърбия и Русия. Едничкитѣ брънки, които яко ни държаха о миналото, бѣха вѣрата и езикътъ. Християнската вѣра стоеше като прѣграда между насъ и турцитѣ, които ни лишиха отъ всѣко политическо право, а българскиятъ езикъ ни вардѣше отъ гърцитѣ, които ни поведоха подъ своитѣ злокобни пастирски грижи. Задъ тоя двоякъ щитъ българинътъ продължи и запази неписаното наслѣдие на своитѣ прѣдци въ обичаи и устни прѣдания, дѣто се таеше живецътъ на неговата народность. Той не я съзнаваше въ своето убито положение, като схващаше всичко

национално въвъ видъ на „българско християнство“ ; обаче за пробужданье на таково съзнание у него липсуваше само пригоденъ потикъ. И тоя потикъ наистина се яви прѣзъ осемнайсетето столѣтие и извади прѣдъ свѣта отново българскиятъ народъ съ нова българска литература.

Движението на мисъльта въ западна Европа, отъ което произлѣзе достопаметната френска революция, се отрази доста бърже и между народитѣ къмъ изтокъ: то засегна прѣзъ морето гърцитѣ и црѣзъ Австрия сърбитѣ, а отъ тия два съсѣда се прѣфърли и по нашитѣ западни области. Въ началото на XIX. вѣкъ се вдигниха за своята свобода сърбитѣ, а подиръ тѣхъ гърцитѣ. Българитѣ братски участвуваха въ тѣхнитѣ борби и отглеждаха постъпенно и у себе си мощь, да извоюватъ единъ день своето отъ вѣкове изгубено право. По примѣра на гърцитѣ и сърбитѣ по страната се садѣха училища, които се борѣха за български езикъ въ обществото; тѣ сѫщитѣ зародиха и борба за свое българско духовенство и свое богослужение въ черквитѣ. Това разбуди народното съзнание толкозъ, че Турция вече не можеше съвсѣмъ да прѣзира българскитѣ копнежи. Опрѣни върху задълженията, които сама Турция бѣ дала въ хатъ-и-шерифа си отъ 1839. г. и подиръ кримската война бѣ подписала въ Парижъ на 1856. г., българитѣ налегнаха найнапрѣжъ да се изкопчатъ изподъ гръцкото застѫпничество „прѣдъ Бога и прѣдъ царя“ и да си поставятъ свое духовно началство. Въ 1860. г. тѣ наистина се прогласиха независни отъ цариградския патриархъ и изстѫпиха прѣдъ турското правителство като особна народность, която до тогава за него не е сѫществувала. Тая независность се узакони тепърва въ 1870. г., когато съ султански ферманъ се заповѣда да се уреди българска екзархия.

Редомъ съ борбата за освобождение отъ игото на гърцитѣ, водена вѫтрѣ въ турската държава, се развиваше все пòсилно и борба за освобождение отъ игото на турцитѣ, подготвяна найвече вънъ отъ държавата, въ Сърбия и Ромѫния. У тия съсѣдки прибѣгваха изъ България всички млади и събудени родолюбци, та съ дѣло и слово помогнаха да се изложи прѣдъ цѣлия свѣтъ безчовѣчната турска управа, отчаяното положение на българския народъ и нравствената негова сила, да прѣдприема неравенъ бой съсъ страшния

владѣтель. Подиръ отдѣлнитѣ походи на хайдушки чети прѣзъ Дунава се организува въ 1876. г. въ самия центъръ на Българія голѣмо възстание, което турцитѣ задушиха съ ужаси за невѣрванье. Грозната степень на тия ужаси и правотата на българската възстанишка борба прѣдизвикаха руския народъ, да поиска отъ царя си Александра II. война противъ турцитѣ. Войната, водена прѣзъ 1877—78. год. доби на Берленския конгресъ едно васално на турцитѣ Българско княжество и друга автономна область Източна Румелия, които въ 1885. г. се съединиха и скрѣпиха това съединение въ общи побѣди надъ сърбитѣ при Сливница. Третя часть отъ българския народъ, въ Македония, остая още въ турски ржцѣ и се мжчи да осжществи за сега поне ония правдини, които се прѣдвиждатъ за нея въ султански ферманъ за българската екзархия и въ Берлинския договоръ за миръ отъ 1878. г.

Литературата отъ цѣлия тоя периодъ е вървѣла така, че понѣйдѣ е подготвяла, па сетнѣ е сподиряла нашето пробужданье и движенията за разбиванье на двойното иго. Щомъ зачу българинътъ като въ просъница, че съсѣдитѣ му братя по вѣра на западъ се грижатъ много да познаятъ сами себе, да се учатъ на свой езикъ, та да иматъ свои наредби и управници, той се сепна съ болки на сърце и се залови пъленъ съ надежди да направи сжщото въ своята земя: лица съ възприемлива душа, които владѣеха вече съещ скромно книжно умѣние, се обърнаха съ проста българска рѣчь къмъ народа, въ която го прѣдумваха да остави своето невѣжество, а за дѣцата му уредиха бѣдни, ала благодатни училища. Българитѣ се възродиха. Българското учение скоро изведе своитѣ възпитаници въ обществото, дѣто тѣ се срѣщнаха съ възпитаницитѣ на всемощното до тогава гръцко учение и почнаха да отвличатъ къмъ своя страна разположението на селяни и граждани. Съ помощьта на това разположение биде възможно да се прѣдприеме едно народно движение, за да се отдѣли българското черковно паство отъ гръцкото. Врѣмето, прѣзъ което се извърши всичко това, може да се означи съ едно име възражданье, а съ него прилѣга да се именува и книжовната ни дѣйность отъ половината на XVIII. в. до половината на XIX., когато биде обявена черковната отдѣла на българи отъ гърци.

Непосрѣдната печалба отъ възражданьето, историчното съзнание на своята народность, освѣтли още пòдобрѣ пѫтя на българскитѣ стремежи. Понеже всѣко право можеше да се иска и добива въ Турско само въ положението на особна народность, българитѣ трѣбаше найнапрѣдъ да се откажатъ отъ всичко общо съ гърцитѣ и да посрѣщатъ всичкитѣ си потрѣби изключително съсъ свои срѣдства, па сетнѣ да се нагърбятъ да оградятъ и себе, и плодоветѣ на своя трудъ отъ турскитѣ произволи и насилия. Училищата слѣдваха да се множѫтъ и усъвършаватъ както у дома, така и между външнитѣ изселенци „бѣженари"; обществото разправяше въ свои мѣстни и вънкашни издания, що става съ него и що има да се прави за неговото добро; а тайни агенти сновѣха изъ народа, за да прѣобръщатъ пòбърже мисъльта въ дѣло. Вѫтрѣ въ Турция, дѣто смѣеше да се работи открито само въ низка покорность на султана, се издѣйствува и осѫществи подиръ отчаяни мѣтанья българската черковна независность; извънъ Турция пъкъ, особно подъ покровителството на влашкитѣ закони, се доказваше пламенно, че спасението на народа лежи въ собственитѣ негови рѫцѣ и се възбуждаше едно настроение, което се разрази съ нещастното „априлско възстание" отъ 1876. г. и докара руската война за политическо освобождение на българитѣ. Както за българската история, така и за българската книжнина това е врѣме на националнитѣ борби.

Откакъ се освободихме поне отчасти, тия борби пакъ не прѣстанаха, но само промѣниха своето мѣсто въ реда на народнитѣ интереси и се поведоха върху друго поприще и съ други срѣдства. Първо мѣсто въ обществото завзеха грижитѣ за уредба на създаденото княжество и на източнорумелийската область. Всички способни сили се вдадоха въ страстни прѣпирни, за които всѣки день основаваха нови многословни и малотрайни вѣстници. Затуй сѫщинската книжнина едвамъ броеше нѣкои застѫпници, и то по прѣдимство за учебни цѣли. Тепърва слѣдъ сръбско-българската война почнаха да се прибиратъ край прѣдишнитѣ орѣдѣли книжовници млади любители, които постъпенно излизаха изъ домашнитѣ и чужди училища. Отъ тогава насамъ книжнината се обръща полека къмъ условията и цѣлитѣ на обще-

ствения и частния животъ, за да го разглежда вече въ положение, дѣто на личната воля е дадена пълна свобода и вкусътъ има прѣдъ себе по̀богатъ изборъ. Тия години за книжнината биха могли да се нарекжтъ врѣме на свободенъ животъ.

Количеството на творенията отъ новия периодъ на литературата се уголѣмява нѣколко пжти прѣзъ всѣко слѣдно врѣме; така се мѣни значително и тѣхното съдържание. Отъ тия двѣ страни новата литература, никнала и расла прѣзъ нѣкое досущъ различни отъ своитѣ прѣдходници, е далечъ отъ всѣко сравнение съсъ старата. Наистина и сега религиозниятъ материялъ наддѣлява за първо врѣме, но цѣлта му е все пакъ общо знание, всажданье у народа на матеренъ езикъ; оригиналнитѣ работи сж исто така рѣдки, но прѣводитѣ се правятъ изначало отъ гръцки, сръбски и френски езикъ, а колкото слѣдватъ по̀насамъ, толкова по̀вече ставатъ отъ руски езикъ. Доклѣ за прѣгледа и характеристиката на старата литература е дори необходимо да се издиря и посочва всѣко творение, за да се знае, съ какъвъ материялъ се е занимавалъ тогава духътъ на писменитѣ човѣци, за новата литература става доста да се прѣгледатъ и оцѣнятъ главнитѣ прѣдставители на извѣстни видове творения, и посока на мислитѣ.

Когато се захваща новиятъ периодъ на литература, народътъ си е говорилъ вече отдавна днешния новобългарски езикъ; ала писменитѣ творения не се облегнали веднага и безъ изятие върху него, но все се озъртали за нѣкаква традиция. А това тѣ могли да намѣрятъ само въ старитѣ „славѣнски“ черковни книги. Поради това въ началото на новобългарската писменость се явява у насъ езикъ „славѣнобългарски“, който се пише токоречи прѣзъ цѣлото врѣме на възражданьто. Обаче покрай него бѣ се промъкналъ и чистъ народенъ езикъ, та му отне съвсѣмъ попрището за врѣмето на националнитѣ борби и нататъкъ. До войната за освобождение българската книжнина се отличава съ найдобъръ български езикъ по думи и строитва; ала слѣдъ това тя безгрижно се спуща въ шемета на рускобългарскитѣ сношения и непотрѣбно, дори и врѣдно се кичи съ найвседневния русизми. На тая сла-

бость се подаватъ и писатели, които попрѣди сж градили достойно книжовната българска рѣчь. Младитѣ работници, съ които отъ 1886. г. насамъ се освѣжаватъ редоветѣ на писателитѣ, сѣкашъ изново дѣйствуватъ да се повърне книжовниятъ езикъ къмъ свойствата на народния говоръ и да се образува колкото се може възъ основа на български народни материяли.

Заедно съ езика на книгитѣ прѣкарва свои фази и тѣхниятъ правописъ. „Славѣнобългарскиятъ“ езикъ изискувалъ да се прилага азбукето на черковнославѣнскитѣ книги. Пòкъсно това азбуке се поправя на истинско старобългарско, ала се прилага по насокитѣ на руския езикъ. Отъ своя страна чистиятъ български езикъ на книжнината налѣгалъ естествено и за чистъ български правописъ. Българоруският и чистъ български правописъ се борятъ у българскитѣ писатели за първенство отъ 1850. до 1870. г. Сговоръ между тѣхъ се опита да въдвори професоръ Дриновъ съ единъ проектъ, който особно слѣдъ освобождението доби найширóко приложение, като прѣтърпѣ напослѣдъкъ едно упростение отъ страна на министерството на просвѣщението. Обаче и съ това правописниятъ въпросъ не е още свършено разрѣшенъ.

Печатаньето на българскитѣ книги върви едвамъ отъ първитѣ години на XIX. вѣкъ. Съ дълги мжки се изкарвали книги съ черковни кирилски букви изъ печатницитѣ въ Влашко, Маджарско и Сърбия; това станало причина да се натъкми къмъ 1838. г. въ Солунъ кирилска печатница отъ синайския архимандритъ хаджи папа Теодоси отъ Дойранъ. Тя наскоро изгорѣла, та се явила друга въ Самоковъ отъ Никола Карастояновъ, която вадила и „щампи“ на светии. Найсетнѣ въ 1848. г. се основа въ Цариградъ българска печатница съ граждански букви отъ извѣстния пòкъсно д-ръ Богоровъ. Обаче за своитѣ нужди българскитѣ издатели трѣбаше да се ползуватъ още твърдѣ много съ печатници въ съсѣднитѣ земи Сърбия, Влашко и Австрия. Издаваньето, както и разпространението на книгитѣ бѣ скопчено за писателитѣ — особно прѣзъ първото врѣме на книжнината — съ немалки мжчнотии. Отъ 1846. г. се залавя съ книжарство и издателство хаджи Найденъ Иоано-

вичъ Татарпазарджичанинъ. Слѣдъ него основа първа постоянна книжарница въ Пловдивъ Христо Г. Дановъ (* 1828 въ Клисура), па се яви все тамъ и друга книжарска кжща на Драгана В. Манчовъ (отъ Батакъ). Тия прѣдприятия придобиха за своитѣ основатели почетна заслуга за българската книжнина. Чрѣзъ тѣхъ се улесняваше писателската ревность, училищата разширяваха своето обучение, а въ обществото се множаха любителитѣ на прочита.

I. Врѣме за възраждането. 1820-1830

Българското възраждане отъ пагубния мракъ на робството съвпада съ възраждането и на другитѣ, ударени отъ зла сждба славѣнски народи къмъ западъ отъ насъ. То изби на видѣло прѣзъ годинитѣ 1820.—1830, ала негови бѣлѣжити прѣдвѣстници пжтуваха изъ народа вече половина вѣкъ пòрано. Положението на българитѣ по това врѣме е найубито; у тѣхъ нѣма съзнание за своя народность. Турцитѣ отличаваха бъгларската поробена и тъпкана рая само съ едно качество—"урумъ миллети," сир. гръцки християнски народъ, и за вѣрски работи ѝ даваха право да се подчинява на единъ народенъ главатарь — „миллетъ баши," който бѣше гръцкиятъ патриархъ въ Цариградъ. Съ тая власть въ ржцѣ и съ влиянието, що имаха повсждѣ като търговци, или турски чиновници, гърцитѣ правѣха всичко, за да се чуе по Балканския полуостровъ само гръцко слово и да се почита гръцкото име. Крайната цѣль на всички гърци бѣ да се усиля постоянно елинизмътъ въ турската държава, та въ благоприятна минута да се възстанови пакъ оная велика византийска империя, чиито послѣдни уломки се унищожиха съ паданьето на Цариградъ въ 1453. г.

Откъмъ срѣдствата, съ които съкрушаваха своитѣ врагове и обезпечаваха за себе лични изгоди, се прочуха съ найлоша слава гърцитѣ отъ цариградската махала Фенеръ; тѣхното название „фанариоти" стана общи прѣкоръ за подли и развратни гърци. Такива фанариоти разполагаха хитро съ патриаршия прѣстолъ, па съ парични наддаванья и съ нехвални услуги прѣдъ патриарха се докопваха до

всички доходни иерейски чинове между българитѣ. Тѣ се грижеха да затриятъ всичко, що би напомняло намъ и на свѣта дори името „българинъ“. Българитѣ се казваха „варвари,“ „дебели глави“ и „нетесани клади,“ а образованието и благородството бѣха „елински;“ затуй ония, които се издигаха малко надъ обикновеното равнище по имотъ и положение, срамуваха се да се обаждатъ вече като българи. Славѣнскиятъ езикъ се бѣ изпѫдилъ изъ градскитѣ черкви; гръцки езикъ и гръцко писмо се натрапяха и на селскитѣ попове, и на дребнитѣ школари въ тѣхнитѣ келии. Славѣнското азбуке се забрави дотолкова, че търговцитѣ си пишеха български думи съ гръцки букви. При такова гонение на българската народность и при такъвъ упадъкъ на народното съзнание дойде възраждането, което трѣбаше да трае доста дълго, за да изправи българитѣ пакъ като отдѣленъ, негръцки народъ.

Познание на българския народъ и земя.

Съзнанието за народность и просвѣта трепна найрано въ западнитѣ наши краини, дѣто българитѣ отколѣ имаха сношения съ по̀далечния свѣтъ прѣзъ сръбското племе. Изъ тия краини излизатъ прѣзъ XVIII. в. нѣкои книжовници, които въ сръбски книги се обаждатъ като ревнители на своето „българско отечество“. Отъ западна България е и първиятъ будитель на заспалия български духъ, отецъ Паиси. Съ едничката своя книга, въ която подиръ толкова тъмни вѣка се заговаря къмъ насъ за национално пробужданье, той стана родоначалникъ на новата българска писменость.

Отецъ **Паиси** (* ок. 1720 неизвѣстно дѣ въ Самоковската епархия) билъ иеромонахъ и проигуменъ въ Хилендарския манастиръ на Атонъ. Между монаситѣ сърби, гърци и българи тукъ и наоколо често ставали разговори за историческитѣ и обществени прѣдимства на народитѣ, къмъ които тѣ принадлежѫтъ, и Паиси нееднѫжъималъ да слуша и прѣглъща найтежки прѣсѫди и хули по отношение къмъ българския народъ. Това дълбоко ранило душата му и националното чувство, защото думитѣ на противнитѣ сѫдии съдържали крайни несправедливости и умраза; и за

да се бори съ тѣхъ за истината и правдата, събиралъ за своя паметь каквито можелъ вѣсти за миналото и характера на българитѣ. Обаче скоро се падналъ случай да се допълнятъ и изработятъ тия вѣсти тъй, каквото цѣлиятъ български народъ да може да ги чете и да бере изъ тѣхъ патриотична поука. Въ 1758. г. споходилъ хилендарския манастиръ Иванъ Раичъ, сръбски богословъ, и молилъ да му се позволи да разгледа ржкописитѣ на манастирската библиотека, понеже пише обширна история за южнитѣ славѣни. Паиси останалъ трогнатъ отъ неговото благородство и ревность за славѣнската история. У него се загнѣздила мисъль, да послѣди Раичова примѣръ, та да нареди и допълни своитѣ вѣсти за българския народъ и да му спише историята. И наистина подиръ нѣколко години трудъ и пжтуванье той свърши въ 1762. г. „за полза на българския родъ“ своята „Исторія славеноболгарская“, за народа, царетѣ и свѣтиитѣ български (издадена въ I свезка отъ „Трѣмъ на българската словесность“, Пловдивъ, 1898). Повода и цѣлта на съчинението си Паиси излага така: „по мало снѣдаше ме ревность и жалость по рода своего славянскаго, защо не имѣятъ исторія заедно совокупена за преславна дѣянія испервая времена рода нашего и святихъ и царей; тако и укаряху насъ многажди сербие и греци, защо не имеяме своя исторія“ . . . „Азъ видѣхъ отъ много болгари, защо идутъ по чуждъ язикъ и обичаи и на свой язикъ хулетъ; зато зехъ и написахъ — и они отцеругатели, кои не любятъ свой родъ, язикъ, написахъ да знаетъ“ . . .

Малката книжица Паисиева е съставена по образеца на старитѣ компилативни лѣтописи; въ нея сж вмѣстени: разсжждение за ползата отъ историческитѣ съчинения, прѣдговоръ къмъ читатели и слушатели и история на българитѣ отъ тѣхното начало до растуряньето на българското царство. Къмъ това сж пригудени: списъкъ на българскитѣ господари съ бѣлѣжки за тѣхната слава, статия за славѣнскитѣ първоучители, списъкъ на българскитѣ светци и послѣсловие. За главенъ изворъ е служило на Паисия едно италиянско съчинение отъ XVII в. върху „царството на славѣнитѣ“ отъ Мавро Орбини; покрай него Паиси се ползувалъ отъ черковната и гражданска история на Баронія, отъ гръцки патерици и легенди, отъ апокрифни кжсове и

отъ прѣдания. Споредъ твърдѣ низкото достоинство и съмнителна достовѣрность изобщо на тия извори, стойностьта на Паисиевата история за критическото издиряньe на миналото на България не е никакъ завидна; обаче нейното значение за найновото развитие на българския народъ е грамадно: тя е книга, която е спасила хиляди българи отъ прѣтопяванье въ чужда народность, отворила очитѣ имъ да познаятъ гръцката враговщина и своето унижение отъ нея и вдъхнала всѣкиму смѣлость да се казва българинъ; тя е книга въ найдобрия смисълъ патриотическа.

Като свѣткавица въ мрака, като жива вода въ мрътви жили сѫ дѣствували думитѣ и мислитѣ на Паисия отъ първитѣ двѣ статии на книгата му. „О неразумне и юроде!“ вика огорченията родолюбецъ къмъ ония, които „ся обращаютъ на чужда политика и нерадеютъ за языкъ болгарски, но ся учатъ читати и говорити по гречески и срамется да ся наречетъ болгари;“ — „о неразумне и юроде! Поради что се срамишъ да се наречешъ българинъ и не четишъ по свой языкъ и не думашъ? Или не са имали българи царство и господарство? . . Но са рече: греци са помудри и по-политични; зато рече лучше е пристати по греци. Но виждъ неразумне: отъ греци има много народи помудри и славни; — да ли си оставля нѣкой грекъ свой языкъ, и ученіе, и родъ, какъто ти безумне, што оставляшъ и не имашъ никой прибытокъ въ грецка мудрость и политика? Ти, българине, непревръщайся; знай свой родъ и языкъ и учи ся по своему языку: боле есть българска простота и незлобіе! . . . Или не са имали българи и царство и господарство, за толико царствовали и били чудни по вся земля, и много пати отъ силни римляни и отъ мудри греци дань въземали и давали имъ царюве и кралюве свои царски дщери въ супружество и да би имѣли миръ и любовь съ цари болгарски? И отъ всего славянскаго народа най-славни били българи: перво са они патріарха имѣли, перво они са крестили, найболѣ земля они освободили; тако отъ всего народа славянскаго они силни и честни били, и перви святіи словенскіи отъ болгарски родъ и языкъ просіали, какъ по реду вся въ сію исторію написахъ и да имѣютъ българи отъ много истории свидѣтелство! . .“ Всичкото прѣдимство на гърцитѣ, къмъ които толкова клонятъ

нашитѣ неразбрани съотечественици, е, че сѫ лукави, поносливи пазаргаши и клюкари; но тѣ не познаватъ ни челядни, ни обществени добродѣтели, и умътъ имъ само търси кого да заблуди и излъже. Българитѣ сѫ наистина днесъ само „ратаи и овчари“, както ни хулятъ гърцитѣ, ала до тамъ ги е докарала пакъ злобата на тия гърци; „тая вина болгаромъ отъ греческая духовна власть произходитъ и много насилие неправедно отъ гречески владики терпятъ во сия времена...“ Намъ се присмиватъ „сербие, руси и москали“, че сме сега прости и безславни; ала тѣ забравятъ, че сами не сѫ били кръстени още, когато ние сме се радвали вече на високо образование. „Они руси и сербие да благодарятъ бога, де ги е покрилъ отъ попрание ... и отъ греческа власть архиерейская; што болгари страдаютъ, да су они мало искусили, то би весма болгаромъ благодарили, защо въ толико страдание и насилие держатъ свою вѣру непремено;“ свободнитѣ въ Австрия сърби сѫщо иматъ свои братя въ Турско, и тѣ сѫ много попрости и побѣдни отъ бъгаритѣ. Това сѫ прости доводи на единъ смиренъ книжовникъ, който брани честьта на своя народъ; това е кротко изобличение отъ единъ духовникъ, който гледа грозното своеволие на гръцкото духовенство надъ насъ; но тия доводи и изобличения имаха за своитѣ читатели силата на божественъ възгласъ.

Възгласътъ на Паисия и неговитѣ исторически вѣсти произведоха голѣмо въздѣйствие въ масата на народа, между която той разнасяше книгата си за да се чете и прѣписва. Подиръ нѣкоя отъ обиколкитѣ си съ такава цѣль Паиси ще е сключилъ своя благодатенъ животъ незнайно дѣ и кога. Отъ многобройнитѣ прѣписи на неговата история сѫдиме, че тя и нейниятъ авторъ прилѣпнали близу до сърцето на писменитѣ българи. Историята на Паисия родила цѣль редъ негови ученици, които я прѣписвали, та оправяли, добавяли свои статии и внасяли полемически бѣлѣжки противъ гърцитѣ. Дори и читателитѣ на прѣписитѣ не се въздържали да изразяватъ въ лични записки впечатлението, що произвожда върху имъ тая история! Нейната идея продължилъ съсъ „Исторія во кратцѣ о болгарскомъ народѣ славенскомъ“ иеросхимонахъ Спиридонъ, родомъ отъ Габрово. Той прѣкаралъ доста врѣме на

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Атонъ, дѣто ще да се е запозналъ съ Паисиевата книга, и въ 1792. година списалъ своя трудъ (издаде го В. Н. Златарски, София 1900) въ молдовския манастиръ Нямцу. Двѣтѣ тия български истории служили за основа на послѣднитѣ Паисиеви слѣдовници.

Както Паиси оборави духа на домашнитѣ читатели отъ национална несвѣсть; така разбуди у външни, наши и чужди читатели интересъ къмъ българския народъ карпатскиятъ русинецъ Юри Ивановичъ **Венелинъ** (1802—1839). Поради тъмното си робство подъ турци и гърци българитѣ бѣха комай незнайни дори на учения свѣтъ. Венелинъ, отъ душа прѣдаденъ на занятия съ историята на славѣнскитѣ народи, издаде въ 1829 г. въ Масква първия томъ отъ съчиненията си „Древніе и нынѣшніе Болгаре въ политическомъ и религіозномъ ихъ отношеніяхъ къ Россіянамъ“, и съ него неразривно свързва името си съ българското възрожданье. Съчинението прѣвѣари прѣди всичко рускитѣ учени съ новотата на възгледитѣ, съ обширната начетность на автора и съ поетическата смѣлость на сѫжденията. Въ него се доказваше, че и волжскитѣ и дунавскитѣ българи сѫ славени, а не послявѣнени татари, че езикътъ, на който се възвѣсти на славѣнитѣ светото писание, принадлежи на българитѣ; въ него за пръвъ пѫть се подаваше на света обстоятелна история на българския народъ, живо се изобразяваше старата му слава и се викаше къмъ ново пробужданье. Съ чудна бързина се разнесе мълвата за тая книга между българитѣ въ Русия и въвъ Влашко; тя стресна мнозина отъ тѣхъ, на които до тогава и на умъ не идѣше да се грижатъ за своята народность. Всички се питаха, кой е тоя благороденъ „историографъ“ и дѣ би могълъ човѣкъ да го види. Съ него завързаха живи сношения одескитѣ българи, между които съ благоговѣйната ревность му услужваха и го насърчаха да работи върху българската история Василь Априловъ и Никола С. Палаузовъ отъ Габрово. Тия станаха послѣ горещи застѫпници за умственъ напрѣдъкъ на българския народъ. Венелинъ изработи доста исторически издиряния, отъ които нѣкои излѣзоха тепърва слѣдъ смъртьта му. Тѣ се основаватъ върху богатъ за врѣмето си материялъ и сѫ писани твърдѣ увлѣкателно, често съ романтиченъ на-

китъ; но авторътъ имъ невъздържно се спущалъ задъ прѣдѣлитѣ на фактоветѣ и слишилъ? противъ научната метода. Днесъ тѣ у никого не намиратъ споменъ, както не се ползували съ доста уважение и у ученитѣ съврѣменници; ала дълбокиятъ почитъ на българитѣ къмъ Венелина не се опира върху научната имъ цѣна, но върху заслугата на автора имъ, че съ тѣхъ възродилъ къмъ полезна за народа дѣйность голѣмъ брой тѣхни застояли еднородци. Тая заслуга краснорѣчиво е призната въ руския надписъ на мраморния паметникъ, поставенъ въ 1841. г. отъ одескитѣ българи надъ Венелинова гробъ: „Напомни на свѣта за забравеното, но нѣкога славно и мощно племе на българитѣ и плѣменно желаеше да го види възродено". При живота на Венелина и слѣдъ смъртьта му неговитѣ мнѣния за българската история, граматика и правописъ служеха за изходна точка въ домашнитѣ опити на българскитѣ книжовници.

Споти както напрѣдваше нашето възражданье, у насъ растѣше потрѣбата отъ исторически познания за себе и за другитѣ народи. Заслужилиятъ ревнитель на Венелиновитѣ желания за българитѣ, Априловъ, прѣведе отъ руски своята книжица „Балгарскитѣ книжницы или на кое словенско племе собствено принадлежи Кириловската азбука", Одеса 1841.; между 1841—1844, г. Иванъ Богоевъ отъ Карлово (по късно д-ръ Богоровъ) извади въ Одеса „Лики на болгарскитѣ царье Иоанна Асеня и Иоанна Шишмана и Болгарскіа левъ" изъ сръбската хералдична книга „Стематографіа" (1741) отъ българина Христофоръ Жефарович. Ботьо Петковъ, учитель въ Карлово, баща на Христа Ботевъ, издаде въ 1853. г. прѣвода на „Критическы издырвания за историѣтѫ българскѫ" отъ Венелина, 2 т. Единъ „погледъ" върху българската история наличи Драганъ Цанковъ отъ Свищовъ въ „Мѣсецослова на българската книжнина" отъ 1857. г., Цариградъ. Интересътъ се прострѣ и върху българската литература. Драгоманътъ въ върховния съвѣтъ въ Кишново Михаилъ Кифаловъ отъ Тетевенъ прѣведе въ 1842. г., Букурещъ, Венелиновата книжка „О зародышѣ новой болгарской литературы (1838); чешката статия на П. Шафарикъ за „разцвѣта на старата ни писменость" при Бориса и Симеона

биде прѣведена отъ дякона Хрисантъ Иоановичъ отъ Калоферъ въ отдѣлна книга „Цвѣтособраніе [?] на старославенскѫтѫ книжнинѫ въ Българія“, Бѣлградъ 1849. Студентътъ по медицината въ Прага Иванъ Василь Шоповъ отъ Калоферъ, който погина отъ собствена ржка, положи трудъ за първи български книгописъ; той излѣзе слѣдъ смъртьта му подъ име „Списокъ за болгарскыте книгы, които са издадени до сега“, Цариградъ 1852. Съ първа сбирка „Български народни пѣсни и пословици“ въ 1842. г. И. Богоевъ.

Въ допълнение на историческитѣ познания идѣха географскитѣ. Бѣлѣжито описание на България въ учебна география подаде архимандритъ Неофитъ Бозвели отъ Котелъ († 1848 на Атонъ); то е часть отъ изработената отъ него и другаря му учитель Емануилъ Васкидовичъ отъ Мелникъ школска енциклопедия „Славенобългарское дѣтоводство“ (Крагуевацъ, 1835); въ 1842. г. Иванъ Андреа Богоевъ издаде въ Одеса часть, а въ 1843. въ Бѣлградъ пълна „Всеобща географія за дѣцата“, прѣводъ отъ руски; прѣводачътъ изложилъ географията на България съ рѣдко внимание и просторность. Въ 1844 г. излѣзе въ Страсбургъ и карта на България, Тракия и Македония отъ Александръ хаджи Русетъ (отъ Русе?).

Проповѣдь и учение по български езикъ.

Непосрѣдно дѣло на пробужданьето бѣха училищата съ български езикъ; а тѣ поникнаха найнапрѣдъ тамъ, дѣто скѫтано тлѣеше още нѣкое обучение на славѣнско четмо и писмо. То са манастирски „изби“ и стаи на селски свещеници, изобщо наричани келии; въ тѣхъ се четѣха черковнитѣ книги часословъ, псалтиръ, октоихъ, евангелие и апостолъ, а се пишеше на навощени плочи отъ кора, „панакиди“ (отъ гръц. πίναξ). Какво е било обучението въ келиитѣ, показва създаденото име за часослова — „наустница“; а келийскитѣ ученици се готвѣли едничко за духовници. Славѣнскитѣ традиции на келиитѣ бѣха почвата, върху която найлесно се прихванаха мислитѣ за народенъ езикъ и писменость.

Въ старото „войнишко“ село Котелъ е училъ въ миналото столѣтие дѣца „на книга“ попъ Стойко Владиславовъ (*1739). Човѣкъ любознателенъ, правдивъ и готовъ на трудъ за добро на ближния си, но огорченъ отъ роднини, Стойко билъ обикнатъ отъ своитѣ съотечественици и по тѣхно желание ржкоположенъ за свещеникъ въ 1762. г. Въ това тъкмо звание той наредилъ у дома си школа, а въ черквата казвалъ поучения на простъ български езикъ. Другаритѣ му попове, невѣжди земедѣлци, му завиждали за всеобщата обичь и му правили пакости прѣдъ владиката; послѣ го сполѣтили тежки неприятности отъ турски войски и паши, домашни и други злочестини, и той напуша въ 1792. г. родното си мѣсто, за да приеме отъ анхиялския владика Карнобатската енория. Новото мѣсто пазило за попъ Стойка нови и опасни бѣди; затуй слѣдъ година оставя и Карнобатъ, при всичко че жителитѣ плакали за него и го молили, да не си отива. „Двайсетъ години — пише попъ Стойко въ своя животописъ — учихъ дѣцата имъ на книжно учение и всѣка недѣля и праздникъ сказвахъ поучение; толкова трудъ подйехъ, толкова добро имъ сторихъ!“ Синоветѣ му се били заселили въ Арбанаси при Търново, та при тѣхъ отишълъ и попъ Стойко. Той живѣлъ въ единъ манастиръ, и съсъ своята обхода, съ познанията си добилъ за кратко врѣме такъвъ голѣмъ почитъ у търновски митрополитъ, че на 1794. г. билъ ржкоположенъ за епископъ Врачански съ име **Софрони.** „И приидохъ — пише той — на епископия моя и приеха ме християне радостно, и ходихъ по църкви въ недѣля, въ праздници и полагахъ поучение по нашему болгарскому езику; а они християне като не чули отъ други архиерея такова поучение, имаха ме като едного философа“.

Тревоженъ, пъленъ съ опасности и бѣгства билъ животътъ на епископа Софрония до годината 1800. Врачанско бѣ поприще на кърчжалийски опустошения и прѣдѣлъ, дѣто войскитѣ на видинския самовластникъ, бошняка Османъ Пазваноглу, приятель съ кърджалиитѣ, посрѣщаха и отбиваха султанскитѣ отреди. За да намѣри еднжжъ миръ и повечко здравина за живота си, Софрони склонилъ да напусне Враца, та да иде въвь Видинъ, дѣто го канилъ да изпълнява епископската служба влашкиятъ игуменъ Кали-

никъ. Доклѣ си приеме Калиникъ посвѣщението за епископъ, Софрони билъ държанъ отъ него 3 години подъ строгъ недовѣрливъ призоръ. Теготата на това врѣме Софрони кратилъ съ книжовни занятия, отъ които излѣзоха нѣколко писмени труда. Близостьта на Сърбия ще да му е докарала на ржцѣ нѣкои отъ творенията на връстника му, знаменития сръбски моралистъ и патриотъ Доситей Обрадовичъ (1739—1811), и той си наумилъ да обдари съ такива и своитѣ сънародници. Въ 1802. г, Софрони прѣвелъ отъ гръцки „къ разуменію болгарскому простому народу“ „Мѵѳологія Сѵнтіпа філософа“. То е извѣстната „книга за седемтѣ мждреца“, която много се прѣвождала въ старитѣ и нови литератури; въ нея се четжтъ източни притчи, съ които 7 мждреца убѣждаватъ единъ царь, да не погубя сина си по навѣта на своята невѣрна жена. Веднага слѣдъ „Митологията“ ще е стъкмилъ Софрони по примѣра на Обрадовича „Басни Езопови и другая баснословия“. И тая книга бавила винжги голѣмъ брой читатели.

Освободенъ отъ Калиника Софрони заминалъ за Букурещъ, дѣто свърши живота си въ 1815. или 1816. г. Тукъ описа той въ 1804. своя животъ — „Житіе и страданіе грѣшнаго Софронія“, бѣлѣжита автобиография въ началото на новата ни писменость. Просто и откровено изрежда авторътъ страдалецъ всички свои прѣмежди, като прѣдставя дѣстовѣренъ паметникъ за ужаснитѣ условия въ турската държава по него врѣме. Мжчно било на Софрония, че отъ извънредна нужда напусналъ паството, което поелъ на свои плещи; но за да не го сжди Богъ, той се труди каже „денемъ и нощемъ да изпиша нѣколко книги по нашему болгарскому язику, та ако не би възможно менѣ да сказувамъ имъ съ уста моя, да чуятъ отъ мене грѣшнаго нѣкое полезно поучение, а тии да прочетутъ писание мое и да уползуютъ се“. Въ 1806. г. излѣзе отъ печатъ въ Римникъ „Кіріакодроміонъ, сиречъ Недѣлникъ, поученіе на всѣхъ недѣляхъ“, прѣводъ отъ гръцки. Тая книга е издавана слѣдъ смъртьта на Софрония още нѣколко пжти (но все по злѣ откъмъ езика) и се ползува съ найголѣма популярность у свещеницитѣ, у които просто се казва „софроние“. Влашката столица подъ управлението на султанови князе фанариоти бѣше станала важно огнище на гръц-

китѣ народни стремежи и умственъ животъ. Това упражнило свое влияние и върху любознателния старецъ Софрония. Въ 1809. г. той прѣвелъ отъ гръцки латинското философско съчинение „Θеатронъ политиконъ или гражданско позорище“. Трудоветѣ на Софрония да учи малкитѣ на книга и да поучава поголѣмитѣ по разбранъ български езикъ отговарятъ на желанията на Паисия, чиято история е прѣписвалъ въ 1765. г. и съ когото негли се е виждалъ въ Котелъ.

Двама сжщи „софрониевци“ учителуваха дълги години въ западна Бълъария и издадоха нѣколко български книжки за поука; тѣ сж иеромонахъ хаджи Иоакимъ Кърчовски (* въ Кичевското село Осломеви, † около 1820) и ученикътъ му, игуменъ на Крали Маркова манастиръ при Скопие Кирилъ Пейчиновичъ (* въ Тетовското село Теарце, 1845). Домашната школа на „даскала“ Иоакимъ въ Кратово спохаждаха и момичета; той и синоветѣ му като апостоли ходѣха и далечъ по околнитѣ черкви да служатъ по славѣнски и да казватъ български проповѣди. Отъ школския материялъ на Иоакима, пòвечето прѣведенъ отъ гръцки, се набрали види се нѣколко книжки съ любопитно апокрифно четиво, които той издаде отъ 1814. до 1819. г. въ Будимъ, а ревнители на съдържанието имъ прѣиздадоха още 4—5 пжти. Ученикътъ на Иоакима, Пейчиновичъ е училъ момци въ манастирски келии и събралъ, та издалъ една книга „Огледало“ въ Будинъ, 1816. Религиозното и наивно съдържание на книгитѣ отъ Иоакима Кърчовски и Кирила Пейчиновичъ показва, що е било найблизко до схващанѣето на масата, у която прѣдишната книжнина не бѣше отгледала пòвисоки потрѣби; обаче тъкмо таково съдържание бѣше нужно, за да се възбуди полесно любовьта къмъ матерния езикъ и да се прѣмине отъ богослужебнитѣ книги въ училището къмъ книги съ общи познания.

Личба за цѣлъ прѣвратъ въ материяла и методата на келийското обучение даде въ 1824. г. „Букварь съ различны поученія“, съставенъ отъ Петра хаджи **Беровичъ** (или Петъръ **Беронъ**) за българскитѣ училища, печатанъ въ Брашовъ. Авторътъ, родомъ отъ Котелъ (* 1795, † въ Гюргево 1871), ходилъ въ 1817. г. въ Букурещъ да се

учи у „елински“ учители и по гръцката завѣра забѣгналъ съ други българи и гърци въ Брашовъ. Като обучавалъ тукъ домашно сина на единъ българинъ, позналъ всичкитѣ недостатъци на славѣнското и гръцко обучение, подъ което самъ прѣминалъ въ Котелъ и което изобщо владѣело по келиитѣ у насъ. Това го побудило да състави речения буквaрь; въ него старитѣ имена на буквитѣ отъ азбукето се отфърлятъ, а четивото състои отъ необходимитѣ за ученика молитви по черковнославѣнски и отъ кѫсове изъ историята, географията и естествознанието по български; послѣ има смѣтанье, и на края три рисунки на живини, отъ които послѣдната делфинъ. По тая риба букварьтъ на Беровича се прослави въ България подъ името „рибенъ букварь“. Нему бѣ сѫдено да измѣсти полека, но свършено наустницата и другитѣ й вѣрни спѫтници; до 1862. г. той прѣживѣ 5 издания. На 1826. г. Беровичъ слѣдва по медицината въ Мюнхенъ съ прѣзиме Беронъ. Като докторъ въ Крайова той си обезпечи живота, оттегли се въ наученъ писателски кабинетъ въ Парижъ и непрѣстайно помагаше на разни мѣста въ своето отечество, да си нареждатъ училища не само за момчета, но и за дѣвици. Въ прѣговора къмъ букваря си д-ръ Беронъ загатва вече за „звучна метода“, която почна да навѣстява нашитѣ училища тепърва 40 години пòкъсно. Той прѣпоржчва „взаимно обучение (алилодидактическо) по способа на Bell-Lankaster: пòзрѣли ученици обучаватъ пòновитѣ подъ надзора на учителя. Съ това обучение е свързанъ успѣшниятъ разстежъ на българскитѣ училища подиръ рибния букварь.

Прѣзъ първата четвъртина на XIX. столѣтие заможни и видни българи въ чужбина взеха да жертвуватъ срѣдства, за да се учатъ дѣцата имъ въ роднитѣ мѣста. Примѣрътъ на гръцки търговци наоколо имъ, които служеха по сѫщия начинъ на своитѣ сънародници, увличаше и тѣхното честолюбие къмъ подражение; но ученето, зарадъ което ставаха жертвитѣ, бѣше все „елинско“, понеже самитѣ тия българи още слѣпо вървѣха подиръ гръцкото образование. Съ врѣме, когато събитията пробудиха и у тѣхъ съзнание за своя народность, тѣ станаха щедри покровители на българското просвѣщение; тогава и въ самото ни отечество се явиха достойни слѣдовници на тая ревность.

За българското учение се работѣха и издаваха български учебници; за общи прочитъ се прѣведе на простъ български езикъ и „Новиятъ завѣтъ“ (Букурещъ, 1828). При тия усърдни стремежи за българска просвѣта злото бѣше, че нѣмахме доста свои учители; а които имахме изъ елинскитѣ училища у дома, тѣ бѣха обучени по остарѣла вече и твърдѣ бавна метода. Въ това врѣме се ражда у възроденитѣ наши родолюбци въ чужбина мисъль, да се уреди въ срѣдата на България българско училище по европейски образецъ, което да приготвя добри учители за народно образувание. Похвалата за тая мисъль и заслугата за нейното осѫществение се дължи главно на Василия Евстатиевичъ Априловъ (* въ Габрово 1789, † въ Галацъ 1847).

Априловъ излѣзълъ отъ Габрово 10-годишно момче, за да иде въ Москва, дѣто братъ му въртѣлъ търговиа съ коприна и гюлово масло; тукъ получилъ първата си книжна наука, а въ Брашовъ завършилъ срѣдното образование. Отъ Виена, дѣто билъ се записалъ въ 1807. г. да слѣдва медицина, Априловъ скоро се върналъ въ България, та въ 1810. г. се поселилъ въ Одеса, дѣто бѣха се прѣнесли и други български търговци отъ Москва, и достигна съ търговия до хубаво състояние. По гръцката завѣра помагалъ на главатаритѣ ѝ, па жертвувалъ и за гръцкото училище въ Одеса. Прѣзъ 1831. г. прѣдприелъ едно пѫтуванье до Цариградъ, и когато се върналъ дома, намѣрилъ случайно Венелиновитѣ „Древніе и нынѣшніе Болгаре“; тая книга прѣродила съвсѣмъ обаяния отъ елинизъмъ габровецъ! Самъ той изповѣда, че тя „събудила у него любовь къмъ своята народность“; нейнитѣ възгласи за привдиганье на потъпканото племе проникнали дълбоко въ благородното му сърце. Априловъ изпиталъ, дѣ се намира дивниятъ „български историографъ“, който „насърчилъ и него къмъ родолюбиви занятия“, и до края на живота му не прѣстаналъ да го навѣстява писмено, да му прѣдава своитѣ мисли и вѣсти за българския народъ. Между българитѣ въ Одеса, които били отъ разни български мѣста, Априловъ нѣколко пѫти продумалъ да се въздигне съ общи сили въ тѣхното отечество единъ разсадникъ за образование. Когато билъ въ Цариградъ, сторило му се, че турското правителство е наклонно за прѣобразувания въ държавата; това придавало

смѣлость на мисъльта му. Найрадушно му се отзовалъ неговътъ съотечественикъ Никола Степановичъ Палаузовъ († 1853). Двамата се задължили да внасятъ всѣка година опрѣдѣлена сума, за да се основе и поддържа едно образцово българско училище въ Габрово. Съобщили това и на букурещкитѣ търговци отъ Габрово, които обѣщали дарове въ пари и въ имоти; а търновскиятъ митрополитъ Иларионъ даде своята благословия, ако и да прѣдлагаше да се обучава въ училището по гръцки. На 1832. г. Иларионъ лично освети училищнитѣ основи. Така се създаде въ Габрово онова заведение, което бърже развъди на много мѣста българско учениие и стана причина да се замогне още повече българската книжнина.

Габровското училище почна редовно да работи тепърва въ 1835 г. подъ ржководството на иеромонаха Неофитъ Рилски, посоченъ Априлову за учитель отъ Илариона Търновски. Доклѣ се приготви училищната зграда, Иларионъ настоялъ да се изпрати Неофитъ въ гръцкото училище въ Букурещъ, за да усвои тамъ добрѣ „взаимноучителната" метода. Прѣди да се върне, Неофитъ състави „Българска грамматіка" и прѣведе „Взаимноучителны-тѣ таблици" (Крагуевацъ, 1835); Анастасъ Стояновичъ (или Анастасъ Кипиловски) му помогна да напише „Свящепный краткій катихизисъ" (Крагуевацъ, 1835), па и самъ прѣведе отъ руски една „Всеобща история" (Будинъ, 1836); а единъ отъ търговцитѣ братя Мустакови написа „Краснописаніе" (Букурещъ, 1837). Българитѣ изъ други градове и паланки заревнувала на Априлова и на Габрово за славното имъ дѣло. Наскоро и тѣ почнаха да прѣобразуватъ своитѣ келии и да замѣняватъ гръцкото учение съ българско. Подиръ 10 години отъ основанието на Габровското училище въ България се отвориха до 50 нови „взаимни" или народни училища. По това врѣме въвъ Велесъ бѣше наредено дори българско „търговско" училище, вѣроятно подъ влияние на търговията му съсъ западъ.

Априловъ слѣдѣше съ гордость и неослабно постоянство напрѣдъка на Габровското училище, па и на образованието изобщо въ своето отечество. Бѣлѣжкитѣ му за това и разсѫжденията, кога и какъ се е захванало истинското възражданье на българитѣ, сѫ изложени на руски въ него-

вата книга „Денница новоболгарскаго образованія“ (Одеса 1841) и „Дополненія къ Денницѣ“ (С.-Петербургъ 1842). На всѣка стѫпка Априловъ напомня на българитѣ, че сѫ сами криви, дѣто ги тъпчатъ гръцкитѣ владици; ако се просвѣтятъ, ще иматъ свои владици и нѣма да страдатъ. Въ 1836. г. Априловъ покани всички наши тогавашни книжовници съ едно свое гръцки писано „мнѣние“, да се зговорятъ за еднакво азбуке и правописъ, безъ които не може да върви правилно езикътъ нито на обучението, нито на книжнината. Усилията, да се внужда на дѣцата въ училишата „славеноболгарски езикъ“, прѣдизвикаха статията му „Мысли за сегашното болгарско ученіе“ (издадена отдѣлно въ Одеса 1847). Не много прѣди смъртьта си Априловъ ходи въ Габрово да види съ очитѣ си творението на своитѣ найвъзвишени грижи; то бѣ здраво, способно за развитие и утрая до наши дни, за да се нарече отъ благородното потомство „Априловска гимназия“. Великиятъ основатель му завѣща всичкия си имотъ.

Учителитѣ по българскитѣ училища бѣха естествено призовани да се трудятъ надъ българската **учебна книжнина**; обаче покрай нея тѣ полагатъ начало и за други книжовни клонове. Тѣ сѫ комай еднички въ страната, които боравятъ съ наука и литература, ако ще би и въ прѣскромни граници; затуй сѫ рѣдко писателитѣ, които да не сѫ били учители. Обществото за свободна българска книжнина не сѫществуваше, защото пòвъзрастнитѣ слойове на народа доживѣваха годинитѣ на прѣдишния мракъ и на гръцкия националенъ присадъ; а ония, които сега подрастяха, имаха сами голѣма нужда отъ възпитание и примѣръ. Пѫтьтъ на просвѣтата, въ който училищата вкарваха народа, се слѣдваше отъ всѣко мѣсто съ различни срѣдства и цѣли; нийдѣ не се опрѣдѣляха найблизкитѣ задачи отъ общонародно естество; българитѣ нѣмаха въ своето отечество единъ духовенъ центъръ! Отъ това и книжовната производность е скудна, кретава и безъ единство.

Видното мѣсто между учителитѣ писатели се пада на **Неофита** папа-Петровъ, иеромонахъ **Рилски**, който бѣ честитъ избранъ за рѫководитель на Габровското училище; въ него българското учение гледа първия домашенъ педагогъ. Роденъ въ Баня Разложка на 1793. г., Неофитъ

билъ изпърво живописецъ за икони (1806), а послѣ се постригалъ за Рилски монахъ (1811). Манастиртъ го поддържалъ да се учи въ елинскитѣ училища въ Мелникъ и Велесъ, слѣдъ което станалъ манастирски учитель. Въ това звание добрѣ го оцѣнилъ Иларионъ Търновски. Когато се разчу по България за дѣлото на Априлова, пловдивскиятъ гражданинъ Велики Вълко чорбаджи Чаликовичъ († 1841), настоятель и на Рилския манастиръ, науми да отвори въ Пловдивъ българско училище и придума Неофита въ 1837. г. да иде тамъ за учитель; но подиръ лукавитѣ прѣдпазвания на гръцкия митрополитъ Никифоръ Вълко упѫти Неофита за родното си мѣсто Коприщица, дѣто отъ една година бѣ уведено вече новото обучение. Двѣ години прѣстоя тукъ Неофитъ и подготви още учители, па се оттегли въ манастира, за да работи надъ почнатия свой прѣди 18 години голѣмъ словарь за елински, славѣнски и български езикъ. Още еднѫжъ остави Неофитъ Рилски манастиръ въ 1847. г., за да приеме длъжностьта учитель по славѣнски езикъ въ гръцкото богословско училище на островъ Халки; обаче слѣдъ нѣколко години се прибира пакъ назадъ, стана игуменъ на манастира и се отдаде на писмени занятия до смъртьта си (1881). Българската граматика, изкарана отъ Неофита за обучението въ Габрово, съдържа бѣлѣжито „фiлологiческо предувѣдомленiе“, което залѣга да постави обработваньето на българския книжевенъ езикъ върху основитѣ на черковно-славѣнския. Покрай другитѣ учебни книги Неофитъ приготви черковно славѣнско издание на житието на Ивана Рилски отъ Евтимия (Бѣлградъ 1836). Въ Габрово му прѣдложилъ агентътъ на американското евангелско дружество да прѣведе на простъ български езикъ евангелието; прѣводътъ билъ свършенъ, одобренъ отъ митрополита Илариона и печатанъ въ 1840. г. въ Смирна, но патриаршиятъ синодъ унищожилъ това издание и заповѣдалъ на митрополититѣ по епархиитѣ да не допущатъ да се чете словото божие по Неофитова прѣводъ. Отъ учителството на Неофита въ Халки излѣзе обемна „Христомаѳiа славянска“ съ рѣчникъ (Цариградъ 1852). Голѣмиятъ Неофитовъ „словарь“ за българския езикъ, изтълкуванъ съсъ славѣнски и гръцки, почна да се печата прѣзъ 1859. г., ала се прѣкѫсна. Послѣдна книга на Нео-

фита е „Описаніе болгарскаго священнаго монастыря Рыльскаго“ (София 1879).

Книжовенъ български езикъ и правописъ.

Основателитѣ на книжнината отъ врѣмето на възражданьето имаха да създаватъ и български **книжовенъ** езикъ и **правописъ.** Вече съ първия писанъ редъ въ своитѣ книги тѣ се натъкнуваха на въпроси, за които се искаше каквогодѣ признато рѣшение. По тая причина всѣкой се опитва да ги рѣши за себе, а своето мнѣние да оправдае прѣдъ другитѣ. Паиси и Софрони поддържатъ въ езика си и въ правописа силно влияние на славѣнскитѣ черковни книги; Пейчиновичъ е пòсвободенъ, ала издава наслонки къмъ сръбска правописна практика. Чистъ български езикъ отъ източенъ типъ донесе у насъ найнапрѣдъ Беровичъ и упѫтваше къмъ една „българска“ посока на правописа. Писателитѣ слѣдъ нѣго заничаха да вървятъ по сѫщия пѫть, но въ работата се намѣсиха отъ една страна авторитетътъ на Венелина, а отъ друга страна примѣрътъ съ езика и правописа на гръцката книжнина. Венелинъ проповѣдваше, че намъ трѣба етимологиченъ правописъ, който да се опира върху „майката“ на славѣнскитъ езици — черковния езикъ; споредъ тая майка членътъ на новобългарския езикъ трѣба да се изфърли изъ книгитѣ и да се приематъ падежи. Въ духа на тая Венелинова „славѣнска“ посока Неофитъ Рилски съвѣтва „да отбѣгаме отъ простолюдныатъ и подлыатъ іазыкъ и держиме се колкото е возможно до майката му славѣнскіатъ“. Обаче Неофитъ все пакъ държи посока, която не е строго Венелиновска; учението на Неофита е сѫщинско „славѣнобългарско“. Разногласието между посокитѣ българска, славѣнска и славѣнобългарска тъкмо въ зоритѣ на новата ни книжнина водѣше подирѣ си разни щети. Тѣ понудиха прѣдвидливия Априловъ да покани въ 1836. г. писателитѣ, да опрѣдѣлятъ помежду си основитѣ на общия книжовенъ езикъ и правописъ и да се задължѫтъ да ги слѣдватъ еднакво. Между туй почна да се чува и у насъ откъмъ Русия гласъ за „старобългарски езикъ“. Подъ впечатления отъ тоя гласъ излѣзе въ 1844. г. „Пѫрвичка българска граматика“

съсъ старобългарски юсове, като бѣлѣзи на истински български езикъ и правописъ. Авторъ й бѣ Иванчо Андреовъ (отъ 1841. г. Богоевъ, отъ 1858. Богоровъ), който отъ тукъ нататъкъ си поставя животска задача, да оправя българския книжовенъ езикъ споредъ езика на самия народъ.

Иванъ Богоровъ (* 1818 въ Карлово, † 1892 въ София) е ученикъ на Райна Поповичъ, единъ отъ славнитѣ елинисти въ България и убѣденъ привърженикъ на гръцкото обучение (* въ Жеравна, † 1858). Мечтитѣ на Богорова за патриотична и книжовна дѣйность се родили въ Цариградъ, по разходки край морето и въ разговори съ послѣшния български революцеонеръ Раковски. Съсъ „Стематографията" на Жефаровича подъ мишца Богоровъ отива въ Ришелевския лицей въ Одеса. Покрай изданието на царскитѣ ликове и на българския левъ него занимава и българскиятъ езикъ. Той готви българска граматика, която довърши едвамъ като учитель въ Стара-Загора и напечата въ Букурещъ. По пѫтя си отъ Одеса прѣзъ България Богоровъ уговаря българитѣ да се оставятъ вече отъ гръцкото учение. Гоненията на гръцкия учитель въ Стара-Загора го принуждатъ слѣдъ година да напусне тоя градъ, и той отива да слѣдва пòвисоко учение въ Липиска, дѣто основа първия „извѣстникъ" граждански, търговски и книжовенъ „Български Орелъ" (1846.) Въ 1847. г. прѣнася вѣстника въ Цариградъ съ име „Цариградски вѣстникъ", при който основа и печатница. Съ вѣстника си и печатницата Богоровъ отсѫди да стане турската столица духовенъ центъръ на българитѣ отъ империята. Слѣдъ три години вѣстникътъ мина въ ржцѣтѣ на Александра Екзархъ отъ Стара-Загора. Богоровъ се настанява за двѣ години въ Шуменъ, та поради кримската война напуща и се записва въ Парижъ да учи медицината. Като лѣкарь въ Цариградъ д-ръ Богоровъ поима за кратко врѣме редакцията на списанието „Български книжици"; послѣ е лѣкарь въ Пловдивъ, дѣто се прѣдава на разни планове за желѣзница до Бургазъ, за памучна фабрика въ Пловдивъ, и списва „Журналъ за наука, занаятъ и търговия" (Бѣлградъ 1861.) Въ 1868. г. издаде въ Букурещъ „Нѣколко дена расходка по българскытѣ мѣста", пѫтни впечатления отъ 1865—1866. г., писани необикновено леко и съ благъ хуморъ.

Занятията съ българския езикъ залавятъ Богорова пакъ отъ 1869. г. и го държжтъ речи непрѣкжсвано до смъртьта му. Въ Виена издава три броя „Упжтване за българския езикъ“ (1869, 1870, 1872), а между туй и полезенъ „Френско-български рѣчникъ (1869) и негоденъ „Българско-френски рѣчникъ“ (1871); въ София, по врѣме на руската окупация, списва „Чистобългарска наковалня сладкодумство“, па издава още единъ негоденъ „Български рѣчникъ“ (А, Б, В, и часть отъ Г, Русчукъ 1881), „Словница за изучванье народньа нашъ езыкъ“ (София 1880) и цѣль редъ пазарски листове, единъ отъ други пòчудени по имена и пòневъзможни по своитѣ пуристични приумици. Богоровъ умѣстно натяква пъ първото си „упжтване“, че всрѣдъ Пловдивъ се говори „български“ така: „холанъ хаджи Калчо, добрѣ та разгелдисахъ, утрѣ сабахлаинъ ми направи хесапътъ, да ти плата файдата, доста да слушамъ лафове“; и все тамъ пъкъ се пише „български“ така: „идущата недѣля като окончча работата си намѣренъ съмъ да идж въ Пловдивъ да видя какъвъ урокъ е пріелъ сынъ ми, и да замѣчж на учителя да му прѣдава все числителница за улучшение“; тъй вѣжливо отбива и нелестнитѣ сжждения на Неофита Рилски, който нарича „прости и подли“ чисто българскитѣ думи, защото не му е навикнало на тѣхъ ухото; но като се засиля нататъкъ да гони изъ българския книжовенъ езикъ всѣка чуждица и да гужда вмѣсто нея думи и изречения ужъ по свойствата на народния говоръ, достига до една пропасть, дѣто пропада цѣлиятъ естественъ български езикъ. И за апотеоза на своитѣ блѣнове Богоровъ вади изъ тая сжщата пропасть за българската книжнина — „Всеобщій славянскій языкъ“ (София, 1887).

Едноврѣменно съ „първичката“ граматика на Богорова котленецътъ Гаврилъ Кръстьовичъ (* 1820., † 1898, въ Цариградъ) пише отъ Цариградъ „Писма за нѣкои си мжчности на българско-то правописаніе“ до нѣкогашния свой учитель Райно Поповичъ. Воденъ отъ правописа на „древните ржкописи нашихъ праотцевъ,“ Кръстьовичъ намѣри мѣсто въ българскитѣ думи за всички букви отъ славѣнскитѣ ржкописи. На това отгорѣ дойде въ 1845. г. Найденъ Геровъ (* 1823. въ Коприщица, † 1900. въ

Пловдивъ) съ печатана въ Одеса поема „Стоянъ и Рада“ и показа правописъ, въ които старобългарското азбуке се управяше тъкмо по азбукето и етимологията на руския правописъ. Много очакванья за разрѣшението на правописания въпросъ възбуждаше Никола Михаиловски (* 1816. въ Елена, † 1892. въ София), който бѣ свършилъ историко-филологически факултетъ въ Москва и отъ 1854. г. учителствуваше въ Търново. Прѣзъ 1857. г. излѣзе отъ него въ „Цареградски вѣстникъ“ статия за новобългарския изикъ, дѣто се прокарва характеристика на подирния възъ основа на старобългарския и се прѣдлага правописъ, който е пòвече фонетиченъ, отколкото правописътъ на Герова. Всички тия разнорѣчиви мнѣния и прѣдложения за езика и правописа на новобългарската книжнина извикаха напоконъ у писателитѣ убѣждение, че за да имаме всеобщъ български езикъ и правописъ. трѣба ни прѣди всичко всеобща българска граматика и всеобщъ рѣчникъ. Ала прѣзъ слѣдното врѣме изникнаха и други нови мнѣния за тоя тръгливъ въпросъ.

Българскиятъ рѣчникъ бѣше толкова желана книга за нашитѣ писатели въ началото на новата книжнина, колкото и граматиката, съ която заедно вървѣше и правописътъ. Рѣчникътъ трѣбаше да улеснява писателитѣ да изказватъ съ български думи безъ спънка онова, което свободно владѣеха въ думи на чуждъ езикъ, особно на елински. Починъ за такъвъ трудъ стори Неофитъ Рилски около 1820. г., и единъ между нѣколцина други изработи до врѣмето на националнитѣ борби нѣщо повече и попълно. Въ 1853. г. обнародва въ Русия Найденъ Геровъ единъ свитъкъ „Българскый рѣчникъ“ (отъ А до влѣкж); ала самъ авторътъ намѣри това доста непълно, та отложи останалитѣ свитъци до края на рѣчника за пòкъсно.

Новобългарска поезия.

Между прозаичнитѣ творения отъ врѣмето на възраждањето се криятъ и крѣхкитѣ начала на новобългарската поезия. Всеобщата духовна нищета у дома, явната бѣдность у съсѣдитѣ наоколо и недостатъкътъ отъ какво-годѣ поетическо наслѣдие могатъ да обяснятъ, защо въ възви-

шеното дѣло на нашето възражданье не взе прѣко участие ни единъ поетически опитъ. Въодушевенитѣ възгласи на Паисия бѣха близки до поезия, но не приеха нейното облѣко; той мѫдро пише на българитѣ патриотична история, тѣ слушатъ внимателно съ наведени глави, па чинно тръгватъ да садятъ българско учение, за което гледатъ да набавятъ свещени истории и български граматики! Личното въодушевение прѣзъ това врѣме тежко избива поетически навънъ; а когато избие, то е или блѣденъ кѫсъ отъ школарски дресуваната душа на автора, или пъкъ обикновено разсѫждение съ галени думи.

Първитѣ поводи за новобългарска поезия трѣба да диримъ въ славѣнскитѣ черковни пѣсни. Съ тѣхния черковнославѣнски езикъ и съ урбулешки ритъмъ и рими прѣважда отъ сръбски сърбинътъ Константинъ Огнѣновичъ стихотворното „Житіе святаго Алеѯіа“ (Будимъ 1833). Георги Томичъ Пѣшаковъ отъ Видинъ (*1785), въодушевенъ отъ благодатното въздѣйствие на Венелина върху народното съзнание на българитѣ, написа Венелину откровена „Ода“; а когато „историографътъ“ умрѣ, състави му искрено „Рыданіе“ (1839). Тукъ вече езикътъ е доста български, стиховетѣ се движатъ пòправилно и дори образуватъ строфи; ала нѣма въ тѣхъ оная поезия, която топли стиховетѣ на учутеля му Анастасъ Кипиловски.

Споредъ Венелина и неговитѣ послѣдуватели народната българска рѣчь съ нейнитѣ членове не бѣше способна за звучни стихове и за стрсенъ поетически изказъ. При трайнитѣ недоумѣния, какъвъ трѣба да бѫде нашиятъ книжовенъ езикъ, това много възпираше охотата за опитъ въ книжовна поезия; но комуто бѣха познати истински хубости въвъ външната форма на народни пѣсни и пословици, той не можеше да се плаши отъ неугодни прѣсѫди надъ езика ни. Съ думитѣ и изказа на народната поезия, нагласени за свои поетически творения, спечели популярность и слава Петко Рачовъ Славейковъ; той е учителътъ на новобългарския стихъ.

Славейковъ (* 1827. въ Трѣвна, † 1895. въ София), така кръстенъ самъ отъ себе (още и „Славейскіи“), се казвалъ до 1842. г. „Мѣдникаровъ“ и „Казанджийски“, споредъ занаята на баща си, а до 1849. г. Рачовъ по ба-

щино име. Въ 1843. г. Славейковъ излѣзълъ изъ свищовското училище и станалъ учитель въ Търново. Свойственитѣ нему наблюдателность, бистрота на схващанѣто и сатирична веселость, поставени въ свободно досѣганье съ живота на човѣцитѣ, веднага даватъ своитѣ плодове. Славейковъ извадилъ на двама гръцки владици въ Търново пѣсень по народенъ ритъмъ и зарадъ нея го затварятъ у владиката. Единъ слуга българинъ му донася отъ състрадание ястие и на тръгванье изрича поговорката „да би мирно седѣло, не би чудо видѣло“. Тия думи, изпълнени съ мѫдрость и така стройно наредени, възбуждатъ у Славейкова твърдъ помисълъ, да събира и записва пòвече народни български „пословици и притчи“. И слѣдъ 15 години той разполага вече съ богатъ материялъ, който можеше да се издаде въ голѣма книга; той излѣзе подъ наслов „Български притчи или пословици и характерни думи“ (2 части, 1890—1897). Освободенъ изъ владишкия затворъ въ Търново Славейковъ се мѣсти за учитель въ Килифарове, па сетнѣ въ Бѣла, и все прѣтърпѣва по нѣкое гонение отъ търновския владика Неофитъ, защото не щеди прѣдъ населението гръцкитѣ пастири. Въ село Пиперково кръчмарьтъ му разказва, какъ погубили гърцитѣ българската книга; това и други вѣсти изъ нашето духовно робуванье налѣгали въ душата му да бѫдатъ еднѫжъ изнесени прѣдъ сѫда на цѣлия свѣтъ, и той рѣшилъ да се упражнява въ такава работа и да стане български писатель. Гоненъ и затварянъ ту отъ търновски владика, ту отъ врачанския или софийския, Славейковъ за кѫсо врѣме обиколи комай цѣла сѣверна България като учитель; послѣ живѣ, писа и учителува въ Цариградъ, Одринъ и Стара-Загора, а слѣдъ освобождението въ Пловдивъ. Въ София бѣ библиотекарь, министъръ на просвѣщението и на вѫтрѣшнитѣ дѣла. Отъ дългото скитанье между народа той изучи безбройни тънкости на неговото положение, нравъ и езикъ. Съ рѣчьта си, която гледаше да докарва споредъ народната и да я подкитя съ усвоенитѣ си притчи, той привличаше къмъ себе българитѣ отъ всички съсловия. За „черковния въпросъ“ биде изпратенъ въ 1861. г. отъ Враца и Севлиево народенъ прѣдставитель въ Цариградъ, дѣто разви найширока и плодовита обществена и книжовна дѣй-

ность. При изработването на българската конституция въ 1879. г. въ Търново придобиваше съ шеговити фигури и анекдоти много гласове за своитѣ мисли.

Когато учителувалъ въ Плѣвенъ, единъ родолюбивъ гражданинъ му внушилъ мисъль да прѣведе на български Езоповитѣ басни. Тая книга Славейковъ издаде въ 1852. г, въ Букурещъ и се явява на книжовното поприще; слѣдъ нея бърже идатъ „Смѣсна кытка, или годишно періодическо списаніе“ (Букурещъ 1852. г.), „Пѣснопойка или различни пѣсни, сатири и гатанки на българскій языкъ за увеселеніе на младытѣ“ (Букурещъ 1852), „Веселушка“ (Цариградъ 1854), двѣ годишнини „Нова мода календарь“ (подражание на единъ сръбски календарь, Цариградъ 1857 и 1858). „Букварь по А, Б“ (Цариградъ 1858), и нѣколко дописки и статии въ „Цариградски Вѣстникъ“ и „Български книжици“. Въ Цариградъ Славейковъ основа пръвъ сатирически вѣстникъ „Гайда“ (1863), която слѣдъ три години замѣни съ политическия вѣстникъ „Македония“ (1866 — 1872), заслужилъ особно за пробужданье на македонскитѣ българи къмъ просвѣта и борба противъ гръцкото духовенство; тукъ издаде „Залъгалка или любовно разговорниче“ (1862) и въ собствената си печатница дълъгъ редъ учебни, педагогически и домакински книги, приказки и повѣсти, прѣваждани отъ гръцки, френски и полски, „смѣшни календари“, едно „Славейче, или различны българскы и турскы пѣсни за разтукж на младыты“ (1864), „Пѣснопойка или събрание на разны любовны пѣсни“ (1870), и др. Въ 1873. г. захваща и скоро прѣкжсва „Звънчатий Глумчо“, сатирически вѣстникъ съ картини, „Шутошъ“, листъ за шега и сатира, па редактира списанието „Читалище“, третя година. Слѣдъ руско-турската война захвана въ 1879. г. хумористически и сатирически вѣстникъ „Остенъ“ въ Търново, послѣ политически вѣстникъ „Цѣлокупна България“ въ София, слѣдъ който се изредиха още доста други дребни и вече незначителни листовце. Къмъ края на живота си Славейковъ падна подъ страдания отъ единъ неджгъ: душевенъ мракъ го обзе и не допусна на бѣлѣжития старецъ да обработи до край своитѣ филологични и исторични материяли, да дотъкми поне отъ спомени изгорѣли въ Стара-Загора по войната географиченъ рѣчникъ на България, да довърши своитѣ автобиографични „Припомняния“.

Дарбата си за поезия Славейковъ опита печатно въ „Басненика“, дѣто покрай 155 Езоповски басни, прѣведени съ невезана рѣчь, има 5 съставени въ стихове. Тоя пръвъ книженъ трудъ на Славейкова често грѣши противъ чистотата и синтаксата на българския езикъ. Баснитѣ въ стихове сѫ несъмнѣно обработени по чужди образци, подобно и на пòсетнитѣ басни на Славейкова; но обработката имъ бива понѣкога тъй разточена и съ такива фигури изведена, че разваля самата ядка на творението. Извѣстенъ технически напрѣдъкъ се съглежда въ „Смѣсна китка“, която е съставена отъ „цвѣтове“ — научно-религиозенъ, нравственопрактиченъ, наука и художества, описания природни и исторически, здравословие и стопанство, примѣри и анекдоти и напоконъ „разноцвѣтие“, сирѣчъ поезия. Тукъ именно, подиръ два-три откѫса изъ Осияна, сѫ обнародвани доста лирически и дидактични творения на автора. Той още се прѣпъва въ композицията, не завърша всѣкога съ очаквания успѣхъ художествената форма, но стихътъ му върви съ пòвече увѣреность въ ритъма и римата; между туй езикътъ е чудесно лекъ и простъ, особно за тогашното му състояние въ книжнината. Съ такива качества ни обръща вниманието на незавършениятъ елегиченъ „Споменъ“ за миналата слава на търновскитѣ съсипни:

На западъ слънце-то трепти, едва гори
И въ огнени вълны маждѣе;
Умисленъ мѣсяцътъ занича прѣзъ гори,
Струи-тѣ си какъ Етъръ лѣе.
Заспало все, и пусти рѣчни брѣгове;
Едвамъ е чуть като чуртѫтъ води-тѣ
И вѣтъръ-тъ като люлѣе горитѣ
И шапни съ листове.
Само тука по разбъчканы-тѣ камъни
На тѫсъ огромнѫтѫ направѫ
Пълзѫ, и мѣрка ми ся между тъмнини
Слѣда отъ минѫлѫ-тѫ славѫ:
Съсыпани стѣни, обрасли трапища,
Палати срутени съ земѫ-тѫ уравнени,
Твърдини мъховити, църкви запустѣни,
Съ зарыти гробища. . . . .

Изобщо мотивитѣ, па дори и съдържанието на повечето лирически творения на Славейкове сѫ заети изъ гръцки, сръбски или руски поети. Въ „Пѣснопойката“ сѫ посочени къмъ края такива „пѣсни“, изработени по турски и гръцки образци. Отъ всичко, вмѣстено въ нея и въ „Смѣсна китка“,

се види, че сжщинскиятъ поетически живецъ на Славейкова е еротичната пѣсень, въ която чувството на поета не познава друго, освѣнъ да изтрае до край въ своето сѣтивно влѣчение. Една пѣсень си изказва любовьта така:

Гиздаво момиче.
Бѣло Иваниче!
Вчера тя видѣхъ:
На чардакъ сѣдеше,
Бѣлъ памукъ прѣдеше.
Вѣрвай изгоръхъ!

Тжй да знаешъ душице,
Че за твойто-лице
День и нощь горѣж;
И за твой-тѣ вѣжды
Вѣрвай, отъ прѣмежди,
Самъ щж ся уморѣж!

Пѣснитѣ отъ „Пѣснопойката“ скоро проникнаха далечъ въ обществото; тѣ извършиха и една национална работа, като замѣниха напълно гръцкитѣ пѣсни, съ които се весе-лѣше това общество въ дружнитѣ си събрания. Въ тоя смисълъ тѣ се прѣпечатваха и разпространяваха въ сбирки отъ пѣсни като „народни“. Сж сжщата национална цѣль се издаде подиръ „Пѣснопойка“ на Славейкова „Българска гжсля“ отъ С. Зафировъ и Ц. Желевъ (Цариградъ, 1857). Първиятъ събралъ свои идилически и бахусовски стихотворения, въ голѣма часть съставени по гръцки пѣсни и нагодени къмъ западни оперни мелодии, послѣ пѣсни отъ Герова, Славейкова, чисто народни и турски; а вториятъ нагласилъ нѣколко отъ тѣхъ на ноти. Характеръ̀тъ на стихотворенията отъ Зафирова съ псевдокласически образи и романтиченъ надъхъ може да се види отъ тоя примѣръ:

Ведиѫжь въ една градинкѫ
по ясиѫ мѣсячинкѫ
и тихъ единъ вѣтрецъ
Влѣзохме съ еднѫ младѫ,
гыздава като Ладѫ [= Венера],
да поемемъ хладецъ.
И тамъ, гдѣ си седяхме
и сладко хоратяхме,
Любичякъ [= Аморъ] богъ влѣзнѫ,

Къмъ насъ ся той управи,
пріятно ны поздрави,
чтомъ като ны познѫ
И съ просто-то срьдченце
като что е дѣтенце
по между насъ сѣднѫ
И безъ друго да струва,
отъ редъ да ны цѣлува
малкый богъ дрьзнѫ . . . .

Епосътъ, толкова необходимъ за избистрянье на народния и човѣшки характеръ, доби начало съ малко знайната поема на Найдена Геровъ „Стоянъ и Рада“ (Одеса, 1845). Потеклото на това творевие е свързано съ въпроса за способностьта на българския езикъ за стихове. Задъ маската на нѣкой си приятель авторъ Геровъ поднесълъ ржкописа на „Стоянъ и Рада“ на едно събрание отъ българи въ Одеса, което се убѣдило, че стихътъ съвсѣмъ добрѣ се поддава на езика ни. За поемата послужилъ Герову из-

вѣстниятъ въ народната поезия прѣдметъ за момъкъ, когото майка силомъ жени за друга мома, а той на сватбата си издиша надъ носилото на своята оставена любовница. Геровъ посветява художествено обработения народенъ прѣдметъ на своята избраница:

Не съмъ увилъ азъ китка цвѣте
Да дамъ на твоя хубость даръ,
Та да ти влѣзѫ у сърдце-то
Съ народенъ нащъ обычай старъ;

А вдохновенъ съ любовь азъ живѫ,
Въ душѫ си вдигнѫхъ тебѣ тронъ,
И нѧ отъ сърдце безъ противѫ
Тебь жалнѫ пѣсень за поклонъ.

Широка извѣстность постигна патриотичната поема на Георги Стойковъ Раковски „Горскій пѫтникъ, повѣствительнъ спѣвъ“ (Новисадъ, 1857; писана въ 1854). То е кржгъ отъ разкази на момци отъ една чета, които войводата е поканилъ да обяснятъ, защо сѫ напуснали домоветѣ си и тръгнали хайдути по Балкана. Причинитѣ на момцитѣ сѫ турски и фанариотски звѣрства и насилия, освѣтлени въ края на книгата съ коментари. „Горски пѫтникъ“ е писанъ на своеобразенъ славѣнобългарски езикъ, въ досадни четверостишни строфи и безъ всѣко художество; обаче по идеята си, да напомни на българитѣ робията имъ и да оправдае въ тѣхни очи всѣкой протестъ за нѣйното прѣмахванье, тая поема се ползувала съ голѣма приязнь у школаритѣ на българското възражданье. Тя отвъди отъ тѣхъ мнозина борци за врѣмето, което настана подиръ възражданьето. Въ прѣдговоръ къмъ поемата Раковски кани българския народъ, да се възползува отъ размирията въ турция, за да си отвоюва изгубенитѣ правдини.

Храбри в'старость ты народе
Тяшко носишъ дньсъ иго!
Свобода т' изчезн' отиде
Турско та налѣгна зло!
. . . . . .

Пъкленъ врагъ всезлодѣй
Горко теб' озлобилъ
Гръкъ духовникъ чародѣй
С' татолъ тя напоилъ!
. . . . . .

Время иди, время бѣжи
Вѣкове сѫ крилати!
Ползѫ има кой можи
С' разумъ да ся захвати!
. . . . . .

Благое не губи время
Правдѫ твоѭ си ищи!
Друго да не доди бремя
И надежд' усуети!

Другитѣ видове поезия влизатъ у насъ полека съсъ случайни прѣводи. Между нѣколкото прѣводни сценични творения завзе редъ една българска комедия „Михаль“ отъ Сава Доброплодни (Земунъ 1853), вѣроятно обработена по нѣкой гръцки образецъ. Особно биде обикната по

нашитѣ първобитни сцени, които се импровизуватъ по училищата отъ 1856 г. насамъ, нѣмската трагедия „Многострадална Геновева“. Срѣдовѣката повѣсть „Александрия“ въ новъ български прѣводъ отъ гръцки се яви между наивнитѣ наши читатели, за да ги учи на умъ и въображение. Отъ именити европейски поети се прѣведоха разкази и повѣсти отъ Ксавие де-Местръ, Бернарденъ де-Сенпьеръ и Байронъ; Елена Мутева († 1857) даде хубавъ прѣводъ на „Райна царкиня“ отъ А. Вельтманъ (Петербургъ 1852), а Ј. Груевъ „побългари“ отъ Карамзина „Сирота Цвѣтана“ (= Бѣдная Лиза), която въ свое врѣме бѣ произвела въ Русия толкова въздишки.

Основание на повремененъ печатъ.

Интересътъ, да се поддържатъ въ обшеството редовни читатели, на които да се подаватъ вѣсти изъ непосрѣдната имъ околность и различни познания, даде начало и у насъ ва **повремення** периодичния печатъ. Неговъ основатоль е Константинъ Фотиновъ (* въ Самоковъ ок. 1800, † 1849 въ Цариградъ), който почна въ Смирна, дѣто се намираше като учитель въ гръцкото училище, въ 1844 г. „Любословіе или повсемѣсячно списаніе“. То е споредъ самия си редакторъ „отъ различны полезны книги и благосовѣтни умове списаніе за понятіе благихъ полезныхъ дѣлъ Божіихъ“. Въ 1845 г. К. Огняновичъ, който живѣеше съ частни уроци въ Цариградъ, прѣдприе да издава по сръбски образецъ единъ видъ годишенъ алманахъ „Забавникъ“ (излизалъ двѣ години въ Парижъ). Той съдържа календарь, исторически и домакински вѣсти, па въ края и стихотворения, види се отъ автора, и нѣкои народни пѣсни. Слѣдъ двѣ години животъ „Любословіе“ спрѣ и се появи въ Липиска отъ Богорова листъ „Българскиорелъ“ за граждански, търговски и книжовни вѣсти (1846), който на третия си брой прѣстана (1847), па въ 1848 г. прѣмина съ автора си въ Цариградъ подъ името „Цареградски Вѣстникъ“. На тоя вѣстникъ се дължи голѣма заслуга, че ускори да се образува въ Цариградъ български духовенъ центъръ. Отъ 1850 г. пое вѣстника Александъръ Стоиловъ Бойоглу Екзархъ (* 1812 въ Стара-Загора, †

1891 въ София); при него се напечатаха много черковни и учебни книги, па се прѣведоха и нѣколко разказа. Прѣзъ 1857 г. се настани въ Нови-Садъ Раковски за да издава „Българска Дневница“, въ която да „открива пороцы и прѣстжпленія на управителы было духовны или свѣтскы“, но безъ да напада приятелското съ Австрия султаново правителство. Тогава Цариградскитѣ българи намислиха да образуватъ постоянно книжовно дружество, което да има свой органъ, за да разпространява съ него полезна наука и забава, па да дава обйективни оцѣнки за нашитѣ обществени и книжовни стремежи. Доклѣ се натъкми за работа това дружество, наречено „Община на българската книжнина“, издаде се отъ негова страна единъ алманахъ „Мѣсяцословъ“ съ литетатурно-обществено съдържание, който слѣдва само три години (2 книги).

2. Врѣме на национални борби.

Чувството за народность, което само свѣткаше подъ огнището на българското обучение, вънъ отъ училището имаше причини да се разгаря въ силенъ пламъкъ. Стремежътъ къмъ просвѣта, върху която българитѣ възлагаха всичкитѣ си надежди, се срѣщаше въ първитѣ си стжпки съ една коварна прѣчка. Понеже народното образование въ турската държава е прѣдметъ вѣрски, то е оставено на грижитѣ на духовното началство на всѣка вѣра. Гръцката патриаршия въ Цариградъ, която по султанова воля се броеше глава и на българскитѣ християни, бѣше длъжна да се грижи и за образуването на българитѣ. Въ силата на тая длъжность тя усърдно прибираше отъ тѣхъ училищенъ данъкъ, обаче умѣеше да го употрѣби тъй, че за смѣтка на българското население растѣше и тържествуваше само враждебниятъ нему елинизъмъ. Владицитѣ гърци, които патриаршията пращаше по българскитѣ епархии, оправдаваха своето назначение толкова пòблѣскаво, колкото пòвече успѣваха да поддържатъ гръцкото образование и да унищожаватъ всѣкои опити да се замѣни то съ българско. Поради това бѣше естествено, че българитѣ съ умраза гледаха на патриаршитѣ пратеници между себе, съ негодуванье имъ плащаха безчетнитѣ данъци и съ жалъ си мис-

лѣха, какъ нѣматъ свое „народно“ духовенство на своитѣ нѣкога владишки тронове. Съ такива чувства тѣ се забориха противъ гръцкото духовенство, чиито прѣдставители даваха доста поводи за оплакванье. Единичнитѣ и мѣстни случаи на тая борба намираха законна опора въ политическитѣ обрати, които изпитваше турската държава; постъпенно тѣ се обърнаха въ широко национално движение, наречено български черковенъ въпросъ.

Ала чувствата за успѣшна просвѣта при свое духовно началство не можеха да не събуждатъ въ сѫщото врѣме и тѫга, че тая просвѣта не ще бѫде никога пълна и народътъ никога не ще бѫде честитъ да се радва заслужено на плодоветѣ ѝ, ако неотмѣнно владѣе надъ него турскиятъ фанатизъмъ и произволъ. Тѫгата за свое държавно началство винаги стѣгаше душата на българина, колчимъ той видѣше, какъ живѣятъ и напрѣдватъ свободнитѣ народи около него и сравнѣше съ тѣхъ своето положение. Недостатъкътъ отъ заведения за пòвисоко образование у дома извождаше отъ 1840. г. насамъ все пòвече български ученици по чужбина. Отъ тамъ тѣ донесоха познания и впечатления изъ политическия животъ на народитѣ, изъ борбитѣ на обществото съ абсолутната власть и ги правѣха на свои пламенни желания, когато си завзимаха мѣстата въ редоветѣ на народа. У нашитѣ родолюбци зрѣеше мисъльта за освобождение отъ турцитѣ, съ което изеднѫжъ се туряше край на прѣчкитѣ за уредба на живота ни споредъ исканията на равенството и свободата. Доклѣ се водѣше вѫтрѣ въ държавата систематична борба за черковна свобода, български синове извънъ държавата залѣгаха да изкарватъ постѫпки и за политическа свобода, която можеше да зависи отъ нѣкоя дипломатическа заплитня. Различнитѣ изкушения, които Турция допусна да се упражнятъ върху вѫтрѣшнитѣ българи, само за да се отклоняватъ отъ избрания пѫть и да се протака до неизвѣстность разрѣшението на черковния въпросъ, отхранихa у вънкашнитѣ българи окончателно убѣждение, че ако иска българскиятъ народъ да живѣе човѣшки, той трѣбва съ орѫжие да свали отъ шията си позорното турско иго. Така редомъ съ борбата за национално духовенство се роди у насъ борба за национално правителство.

Въ служба на тия национални борби тръгна и българската книжнина. Малкиятъ брой лица, подготвени за полезна дѣйность, като се дваде въ борбитѣ, посвети своитѣ способности главно на творения, които поддържаха тия борби и доказваха тѣхната правота и необходимость. Просвѣщението вървѣше по дадената нему изначало посока и си набавяше потрѣбнитѣ книги, повечето отъ други езици. Отъ врѣме до врѣме се вѣстяваха издания за педагогична поука, за практична потрѣба и поетична забава; научната работа нѣмаше привлѣкателность и поклонници. Всички видове книжнина замѣстяха за обществото вѣстницитѣ, които обсѫждаха политическитѣ събития, донасяха мѣстни и домашни съобщения, особито нагодени да дразнятъ самолюбието, вмѣстяха всѣкакви статии, дѣто се упражняваха млади автори и печатаха бѣдни оригинални стихове и прѣводи. Българскитѣ вѣстници прѣзъ това врѣме и списанията до тѣхъ изобразяватъ истинската работилня на българския духъ; тѣ бѣха явнитѣ водачи въ националнитѣ борби, които се оглеждатъ въ съдържанието имъ съсъ всичкитѣ си перипетии.

Извънъ Турция вѣстницитѣ, списанията и други национално-политически издания развиваха мисли и кроежи за прѣмахванье на робството; а вѫтрѣ въ Турция тѣ противъ съвѣстьта си ласкаеха отеческата мѫдрость на султана за да могатъ да се отвървѫтъ отъ гърцитѣ. Първитѣ бѣха забранени въ Турция, и твърдѣ късно и съ голѣмъ рискъ се прокарваха нѣкога тайно, за да пораздвижатъ малко инакъ душата на читателя робъ; а вторитѣ бѣха вардени отъ такава цензура, че за великата истина, която имъ тежеше на сърцето, трѣбваше да избиратъ хиляди забикалки, за да избѣгватъ отъ туня пропасть. Това имаше за българитѣ много лоши сетници, защото дѣйцитѣ отъ вѫтрѣ и отъ външъ не можеха да се разбиратъ направо и често си подмѣтаха ненужни подозрѣния, отъ което чувствително страдаше общото дѣло.

Прозаична книжнина.

Повръменниятъ печатъ, който ржководѣше националнитѣ борби и доставяше на обществото главното четиво, наброи прѣзъ врѣмето отъ 1858. до 1877. г. подъ особни

имена до 70 издания, пòвече отъ половината само политически и сатирически, а осталитѣ духовни, педагогически, стопански и книжовно-научни. Отъ изданията, що участвуваха прѣко въ борбитѣ, добра половина излизаше вжтрѣ въ Турция, токо-речи безъ изятие въ Цариградъ, а другитѣ вънъ отъ Турция, въ Бѣлградъ, Букурещъ, Браила, Гюргево и Болградъ. По борбата за черковни правдини първи се отличиха съсъ защита на становището за цѣлокупность на българитѣ въ православната вѣра „Български книжици“, органъ на Цариградската „Община на българската книжнина.“ Тѣ се почнаха въ 1858. г. подъ редакцията на Димитра Мутевъ, докторъ на философията и магистъръ на свободнитѣ изкуства (* ок. 1812 въ Калоферъ, † 1864 въ Болградъ), и вѣщо се продължиха отъ И. Богоровъ, Гаврилъ Кръстьовичъ, юристъ отъ Парижкия факултетъ (* 1820 въ Котелъ, † 1898 въ Цариградъ), опитенъ и влиятеленъ съвѣтникъ по черковния въпросъ прѣдъ правителството и патриаршията, и Теодоръ С. Брумовъ, магистъръ отъ Киевската духовна академия (* 1834 въ Габровско, който успѣшно се борѣше противъ походитѣ на Драгана Цанковъ (* 1828 въ Свищовъ) за унията на българитѣ съ западната католишка черква, уния, на която бѣ глашатай вѣстникътъ му „България“. Противъ унията боюваше отъ Бѣлградъ и „Дунавски Лебедъ“ (отъ 1860.) на Г. Раковски. който печаташе въ тоя вѣстникъ и на френски езикъ статии за положението и стремежитѣ на българитѣ.

Георги Стойковъ **Раковски** (* 1818 въ Котелъ, † 1867 въ Букурещъ) е първодучитель на борцитѣ за политическата свобода. На разноски на своя роднина Стефанъ Богориди, съвѣтникъ на Османската империя и Самоски князь (* 1770 въ Котелъ, 1859 въ Цариградъ) той свърши въ 1838. г. гимназия въ Атина и слѣдвà двѣ години по право въ Парижъ. Въ 1841. г. се услови учитель въ едно гръцко училище въ Браила. Една случка тукъ го научи да съчуствува и подражава на нашитѣ хайдути: влашката полиция гърмѣла върху една лодка съ български доброволци, които минавали Дунава, вѣроятно поради буната въ Нишко и Пиротско; Раковски се възмотилъ и стрѣлялъ върху началника на полицията, за което го изгонили изъ Ромжния.

До началото на кримската война той бѣ търговецъ при баща си въ Котелъ и въ Цариградъ. Като секретарь на турския военни съвѣтъ въ Видинъ бѣ подозрѣнъ въ 1854. г. въ тайни сношения съ руситѣ и закаранъ въ затворъ въ Шуменъ, отъ дѣто го поведоха окованъ за Цариградъ; но по пѫтя Раковски се избави съ убийство на нѣкои отъ стражата, па у сестра си въ Котелъ образува малка чета и до есеньта бѣше хайдутинъ въ Балкана; послѣ избѣга прѣзъ Влашко въ Австрия. Тоя епизодъ отъ живота му ще е далъ прѣдмета на „Горски пѫтникъ“ и повода за прѣдсмъртното му съчинение „Българскитѣ хайдути, тѣхното начало и тѣхната постоянна борба съ турцы тѣ отъ паданія Българіи до днешны тѣ времена“ (единъ свитъкъ, Букурещъ 1876); а прѣзъ врѣмето, прѣкарано до тогава въ България, Раковски ще е изпиталъ и записвалъ ония исторични, етнографични и езикословни материяли, съ които борави въ сетнѣшнитѣ свои научни трудове. Прѣди да напечата „Горски пѫтникъ“, чиято втора половина състои отъ такива цѣнни материяли като коментаръ къмъ поемата, Раковски издаде на 1856. г. въ Нови Садъ „Прѣдьвѣстникъ горскаго пѫтника“: то сѫ двѣ статии — първата мисли на автора върху събитията въ България прѣзъ кримската война, а втората прѣводъ на нѣмска пародия съ карикатури за цивилизуваньето на турчина. Поради грознитѣ разкрития, които правѣше „Българска Дневница“ въ управата на турцитѣ, правителството поиска отъ Австрия да спре вѣстника и да прѣдаде рѣдактора; Раковски избѣга въ Одеса, дѣто го отредиха за наставникъ на българскитѣ възпитаници отъ Ришелевската гимназия. Тукъ излѣзе въ 1859. г. неговата примѣрна сбирка отъ фолклорни материали „Показалецъ“.

Българскитѣ работи мамѣха безпокойния и необикновенъ мѫжъ Раковски пòблизу къмъ Дунава. Въ 1860. г. той захвана въ Бѣлградъ „Дунавски Лебедъ“, па издаде и двѣ исторически разсѫждения: въ „Нѣколко рѣчи о Асѣню първому“ обнародва важни наши исторически записи и образи на стари монети, а въ „Кратко разсѫжденіе върху тъмныя и льжовныя начяла, на коихъ е основана стара повѣстность всѣхъ европейскихъ народовъ“, се стреми да докаже, че славата на еленското племе е достояние на други народи, що сѫ живѣли на Балканския полуостровъ прѣди него, и

етимологията на гръцкия езикъ трѣба да се дири въ българския народенъ и писменъ езикъ. Прѣзъ 1862. г. турскиятъ гарнизонъ отъ Бѣлградската крѣпость отвори огънь срѣщу града; Сърбия се повдигна на оржжие; Раковски побърза да се възползува отъ това и отъ вълненията въ България, за да повдигне въ своето отечество възстание. Надъ Габрово бѣха се събрали хайдушки чети подъ войводата Панайотъ Хитовъ (*1830 въ Сливенъ), а Раковски образуваше въ Бѣлградъ български легионъ. Слѣдъ 3 мѣсеца Сърбия и Турция се спогодиха, обѣщанията къмъ Раковски извѣтрѣха и той напусна сръбската столица, та се настани въ Букурещъ, за да прѣдприима отъ тамъ дѣйствия, каквито можеха да изискуватъ събитията. Въ 1864. г. издава вѣстникъ „Бжджщность“ и написа по български и влашки „Бьлгарскый вѣроисповѣденъ въпросъ съ фанариотитѣ и голѣмая мечтайна идея панелинизма“ (Букурещъ); въ 1865. г. прѣдприе поврѣменно списание „Българска старина“ (излѣзе само първа книга): въ нея се излагатъ пòобширно основитѣ на фантастичната теория на страстния родолюбивъ издирвачъ, че старитѣ пелазги, отъ които си водятъ потеклото елинитѣ, сж славѣни, именно българи, и сж първи прѣми изселенци отъ Индия, както се види отъ близкото родство на българския езикъ съсъ санскритския!

Вълненията въвъ Влашко пакъ отклониха Раковски отъ книжовното поле. Подиръ сваляньето на влашкия князъ Куза въ 1866. имаше опасность да навлѣзатъ въ Ромжния турски войски. Като се готвѣха власитѣ за отпоръ, Раковски подклаждаше въ България възстание и събираше доброволци, но скоро трѣбаше да бѣга отъ ромжнското правителство заедно съ Хитова въ Русия. Работитѣ се уталожиха, Раковски пакъ се върна въ Букурещъ и се залови да организува революционенъ „таенъ български централенъ комитетъ“, който самостойно да подготви народа за всеобщо и правилно възстание, понеже опититѣ съ Сърбия и Ромжния докарваха полза само тѣмъ, а намъ врѣдѣха. Срѣди тия приготвянья го застигна близката смърть. Отъ Букурещъ коститѣ му бидоха прѣнесени въ 1885. г. въ София. Твърди се, че името на Раковски било „Сава“; но всичко, що е излѣзло изъ неговата ржка, е подписвано неизмѣнно съ „Г. (Георги) С. Раковскій“. Негови роднини издадоха слѣдъ

смъртьта му още двѣ сѫчинения: „Ключъ българскаго язика“ (Одеса 1880), дѣто цѣлото развитие на езика ни се свожда къмъ единъ звукъ „ь“, и „Изтупленний дървишъ“ (Пловдивъ 1884), дѣто единъ дервишъ прѣдава на френцитѣ задгробния разговоръ на Султана Махмуда съ неговитѣ министри за слѣдствията отъ прѣдприетитѣ реформи въ турската държава.

Усилията на българитѣ въ борбата имъ за национално духовенство бѣха, да се постигне и за тѣхъ справедливо ползуванье съ черковната власть подъ една управа съ гърцитѣ; ала упорството и поносъта на гръцката патриаршия докараха българитѣ да прозрѫтъ, че тѣхниятъ черковенъ въпросъ ще се свърши, само ако се отдѣлятъ съвсѣмъ отъ патриаршията. И на великдень, 3. априлъ 1860. г., тѣ тържествено прогласиха раздѣлата на българскитѣ православни християни отъ гръцкитѣ. Тая постѫпка освѣти положението ни като отдѣлна народность въ държвата. Основани върху това положение и насърчани отъ крайната нужда на Турция отъ вѫтрѣшенъ миръ, българитѣ се бориха още десетъ години, доклѣ добиха найсетнѣ, на 28. февруария 1870. г., султански ферманъ, който създаде въ държавата отдѣлна българска черковна область подъ име български екзархатъ. Прѣзъ това врѣме на люти разпри съ патриаршията и вѣрноподдански ходатайства прѣдъ правителство въ българския повърмененъ печатъ и въ специални брошури се поставяха и защищаваха разни възгледи и мнѣния за разрѣшение на черковния въпросъ. „Дунавски Лебедъ“ съ недоволство посрѣщна склонностьта на българскитѣ прѣдставители за нѣкакви отстѫпки на гръцкия патриархъ. „Турція“ (1862, Цариградъ) на Никола Геновичъ (* 1835 въ Свищовъ) съвѣтваше довѣрие въ правителството; сатирическата „Гайда“ (1863, Цариградъ) на Славейкова, комуто за една статия въ „България“ отъ 1859. г. бѣха взели подписъ, да не пише вече нищо, солено подиграваше смѣшнитѣ и порочни страсти на обществото и особно на духовницитѣ и чорбаджийтѣ; срѣщу това „Съвѣтникъ“ (1863, Цариградъ) на Никола Михаиловски и послѣ на Т. Бурмовъ осѫждаше прѣбързанитѣ и безпѫтни излазки на „Гайда“. Въ 1866. г. Славейковъ почна въ Цариградъ своята прѣзаслужила въ борбата „Македония“; за да прѣслѣдва гърцизма между македонскитѣ бъл-

гари, тя печаташе статии дори на гръцки, па и на български съ гръцки букви.

Сѫщата 1866. г. се явиха въ Букурещъ „Народность“ на И. Богоровъ и „Дунавска Зора“ на Добре Войниковъ, за да даватъ посока на участието на българската емиграция въ политическитѣ движения противъ Турция. Тѣ клонѣха къмъ единъ видъ съюзъ между народноститѣ на Балканския полуостровъ. Турското правителство обърна по̀сериозно внимание върху исканьята на вѫтрѣшнитѣ българи. Въ Цариградъ Ив. Найденовъ (* 1824 въ Казанлъкъ) взе да издава въ 1869. г. „Право“; а въ Букурещъ Пантелей Кисимовъ (* 1832 въ Търново) се постави съ „Отечество“ да ржководи емиграцията въ духъ на умѣреность и дипломация. Това бѣ възгледитѣ на „старитѣ“, съ които не можеха да се съгласятъ „младитѣ“. Водачъ на подирнитѣ стана Любенъ Каравеловъ, който тръгна по стѫпкитѣ на Раковски за комитети и революция. Той основа въ 1870. г. найпопулярния емигрантски вѣстникъ „Свобода“ (отъ 1873. г. прѣименуванъ въ „Независимость“), а до него Хр. Ботевъ заяви въ „Дума на българскитѣ емигранти“ (1871) своето първоначално мнѣние за народна революция въ името на „славѣнщината“ на българитѣ.

Създаденията въ 1870. г. съсъ султански ферманъ български екзархатъ почва да дѣйствува само подиръ избора на български екзархъ, което стана едвамъ прѣзъ 1872. г. Гръцката патриаршия, изумена отъ тоя успѣхъ на българитѣ, свика „велихъ мѣстенъ съборъ“ въ Цариградъ; той осѫди българското дѣло като филетизъмъ и прогласи българитѣ схизматици, за което изпослѣ патриаршията имаше много да се окайва. Подиръ прогласението на схизмата нашитѣ дѣйци въ Цариградъ се раздѣлиха на двѣ партии: „бѣлата“ или „чорбаджийска“ съ в. „Право“ само отбиваше гръцкитѣ удари противъ българската черкова, а „червената“ съ в. „Македония“ прѣдлагаше да ги осуети, като се обявя нашета черква особна православна. Прѣзъ 1873. г. се уловиха нѣкои дѣла и дѣйци на разклоненитѣ въ Българско революционни комитети; правителството спрѣ „Македония“ и „Право“. Въ 1874. г. излѣзе да брани българскитѣ интереси „Вѣкъ“ (Цариградъ) на Марко Балабановъ (* 1837 въ Клисура), а Ив. Найденовъ про-

дължи „Право„ подъ ново име „Напрѣдъкъ“. Вънъ отъ Турция, въ Букурещъ „Независимость“ спрѣ съ наранено самолюбие, че проповѣдитѣ за революция не се отглашаха съ очакваната сетнина; Хр. Ботевъ излѣзе да я замѣсти съсъ „Знаме“, но само за половина година. Въ 1876. г. избухна въ Срѣдна гора достопаметното априлско възстание. Българскитѣ вѣстници въ Цариградъ прѣстанаха. Новиятъ и послѣденъ комитетъ на емигрантитѣ въ Букурещъ подхвана срѣди новитѣ политически обстоятелства вѣстникъ „Нова България“ (1876, Гюргево), а партията на „старитѣ“ излѣзе съсъ „Стара-Планина“ (Букурещъ).

На чело на повръмеммнитѣ издания, що се занимаваха съ **образование** и **възпитание,** трѣба пакъ да споменемъ „Български книжници“, дѣто се обнародваха научни разсѫждения отъ Г. Кръстьовичъ, Спиридонъ Палаузовъ († 1872) и Т. Бурмовъ. Съ това издание първото българско книжовно дружество въ Цариградъ искаше да помага за уредбата на българскитѣ училища и на българския книжовенъ езикъ и правописъ. Млади български студенти въ Москва дадоха пѫть на свои патриочни статии и стихове въ „Братски Трудъ“ (1860), издаванъ кѫсо врѣме на тѣхни сиромашки срѣдства. Въ 1864 г. се явиха „Духовни книжки за поучение на всяки християнинъ“ (Болградъ) на Рашко И. Блъсковъ (* 1819 въ Клисура, † 1885 въ Русе); той издаваше въ 1871 г. въ Букурещъ, па и въ Русе педагогично списание „Училище“. Сатирическата „Гайда“ на Славейкова бѣ станала отъ втората си годишнина вѣсникъ „за наука и забавка“. Много бѣха разпространени поради своята евтиния и разнобразно поучно съдържание мѣсечната „Зорница“ (1865, Цариградъ) и седмичната „Зорница“ (1876, Цариградъ) на Американското евангелско дружество. „Българска старина“ на Раковски не правѣше вече никакво впечатление, нито съ филологичнитѣ блѣнове, нито съ своеобразния старокроенъ езикъ на редактора си. Учителитѣ отъ Болградското централно училище (гимназия) прѣдприеха въ 1868 г. хубаво списание „Общъ Трудъ“, посветено на историята, езика, устната словесность и възпитанието на българитѣ. „Лѣтоструй или кѫщенъ календаръ“ (1869, Виена) на Хр. Г. Дановъ прѣзъ осемъ години донася полезно четмо за широкото българско общество и прѣпоржчи на синоветѣ на

българскитѣ бащи славѣнскитѣ училища въ Австрия. Задачата на покойната „Община на българската книжнина въ Цариградъ, разширена споредъ напрѣднали условия, подйе основаното прѣзъ 1869 г. въ Браила съ парични помощи отъ всички българи „Българско книжовно дружество"; по програмата на спрѣлия „Общъ Трудъ" това дружество почна да издава „Периодическо Списание", дѣто обнародваха найвѣщи тогава статии и критики Василь Стояновъ (* 1841. въ Жеравна), Маринъ Дриновъ, професоръ отъ Харковския университетъ (* 1838 въ Панагюрище), Василь Друмевъ (послѣ митрополитъ Климентъ, * 1838 въ Шуменъ, † 1901 въ София), Нешо Бончевъ (* 1839 въ Панагюрище, учитель въ Московския лицей, † 1878) и Василь Поповичъ (* 1832 въ Браила, † 1896). Основателитѣ на на „Българското читалище" въ Цариградъ наумиха въ 1870. г. да продължѫтъ прѣсѣченитѣ на четвърта годишнина „Български книжници" и взеха да издаватъ полумѣсечно списание „Читалище"; редакторитѣ по редъ М. Балабановъ, Лазаръ Йовчевъ (послѣ екзархъ български Йосифъ, * 1840 въ Калоферъ), Т. Икономовъ (* ок. 1835 въ Жеравна, † 1892 въ Шуменъ), П. Славейковъ и др. употрѣбиха похваленъ трудъ, но за врѣмето си не достигнаха „Книжницитѣ". Въ притурка къмъ четвърта годишнина отъ „Читалище" уреждаше Д. Цанковъ „Ржководитель на основното учение", драгъ и цѣненъ съвѣтникъ на българскитѣ учители; той пръвъ прѣпоржчваше да се уведѫтъ у насъ бавачници. На дѣтската младежь бѣ посветена „Пчелица" (1871, Цариградъ) на П. Славейковъ, а на женското образование „Ружица" 1871, Цариградъ) на сѫщия. Вѣщо и популярно списванъ листъ „Стопанъ" (1874, Букурещъ) за земледѣлие и стопанство, издаваше Димо Храновъ отъ Лѣсковецъ. Съ него заедно състави въ 1875. г. Л. Каравеловъ „Дружество за разпространение полезни знания" въ Букурещъ; издание на това дружество бѣше — покрай нѣколко популярни книжки — списанието „Знание" на Каравелова. Оригиналнитѣ и прѣводни разкази, книжовнитѣ оцѣнки и маниерния слогъ на това списание бѣха найбѣлѣжитото дѣло на редактора Каравеловъ и на българската книжнина въ послѣднитѣ дни на турското робство.

Училища и просвѣщение сѫ два прѣдмета, които не липсуватъ въ прогамата речи на ниедно българско повръменно издание или дружество. Благодѣйни дружества (въ Букурещъ, Одеса, Виена) помагатъ да се отварятъ дома училища и да се образуватъ въ чужбина млади български дѣйци. Българскитѣ градове се надварятъ да си създаватъ „читалища“ (библиотеки) и „женски дружества“ съ просвѣтителна цѣль. За учебнитѣ потрѣби се издаватъ постъпенно книги, които съставятъ главното вещество на книжнината. — За достѫпно и полезно за всѣкого четмо Хр. Дановъ основа „Книжарница за народа“ (1870, Виена), дѣто влѣзоха умѣло избрани прѣводи на Йоакима Груевъ (* 1828 въ Копривщица). Съ такава цѣлъ и сполука водѣше Л. Каравеловъ своята „Дѣтска библиотека“ (1871, Букурещъ); Андрей С. Цановъ (* 1842 въ Видраре) прѣдаде на български нѣколко книжки „Напрѣдъкъ за онѣзи, които желаятъ наука и успѣхъ“ (1873, Виена) — Въ това врѣме расте съ популярни издания българска протестанска книжнина.

Езикътъ на книжнината се освобождава отъ оковитѣ на прѣдишната „славѣнобългарска“ теория и изъ година въ година приима въ своето съкровище все повече думи и обрати изъ народнитѣ говори, като произвожда и свои собствени творения. Съ трудоветѣ на Славейкова на неуморния прѣводачъ Груевъ, на Данова, Бурмова, Михаиловски и Каравелова въ книжнината се завдиха думи и развиха изрази, които прилѣгатъ безукорно къмъ духа на българския езикъ. Обаче колкото повече образованието на младежьта се отнасяше къмъ Русия, толкова повече и книжовниятъ езикъ очевидно подпадаше подъ руски влияния. У насъ не бѣ доста позната истината, че найсроденъ намъ по духъ е сръбско-хърватскиятъ езикъ, отъ който благотворно сѫ се ползували Славейковъ и Груевъ. Тъкмо поради леката игра съ русизми въ нашата книжнина излѣзе Богоровъ съ ревность, но безъ наука да „чисти“ отъ езика чуждицата. Русизми тежѫтъ и надъ строитвата на такъвъ популяренъ разказувачъ, какъвто бѣ Каравеловъ. На писателитѣ все още липсува **рѣчникъ**, който да имъ прѣдлага български думи и да ги упѫтва въ строежа на българската рѣчь; въ „Българско-френския рѣчникъ“

на Богорова (Виена, 1871) има гъмжелъ „ковани“ думи и измислени изречения, които прѣчатъ да се виждатъ между тѣхъ и ония, що сѫ истински български.

Формитѣ на езика изложи въ 1859. г. Йоакимъ Груевъ въ „Основа за блъгарскѫ грамматикѫ“ (Бѣлградъ) по възгледитѣ на учителя си Н. Геровъ; а по възгледитѣ на Н. Михаиловски изработи въ 1868. г. Иванъ Момчиловъ (* 1819 въ Елена, † 1869 въ Горна-Орѣховица) „Грамматика за новобългарския езикъ“ (Русчукъ). Тия двѣ граматики опрѣдѣляха правописа на отдѣлнитѣ писатели; той имаше за обща основа правописа на старобългарскитѣ книги, за чието приложение върху новобългарския езикъ прибѣгваше къмъ контролата на руския езикъ. Ала въ първата граматика се пазеше строго етимологията на думитѣ и на формитѣ, а въвъ втората се правѣха отстѫпки на фонетиката. Съ правописъ фонетиченъ, съгласенъ съсъ звуковетѣ на новобългарската рѣчь излѣзе въ малъкъ „Извод из българската граматика“ (Русчукъ, 1870) Никола Първановъ (* 1837 въ Ломско, † 1872 въ Варна), ученикъ на сръбския филологъ Даничичъ. За доброто на книжнината трѣбаше да се вкара между писателитѣ, разкѫсани по мнѣния и наклонности, единъ приемливъ общъ **правописъ,** отъ който послѣ да може безъ голѣми скокове да се мине къмъ правописа, що се налага отъ самото естество на новобългарския езикъ. Съ тая трудна задача се нае Маринъ Дриновъ, познатъ съ учени исторически трудове; той сполучно я извърши въ 1870. г. чрѣзъ „Периодическо Списание“ на Българското книжовно дружество, дѣто написа важна статия „За новобългарското азбуке“.

Историята на българитѣ, езикътъ имъ, животътъ и отечеството занимаваха непрѣстайно ума на Раковски, който мечтаеше едничко за слава на своето племе — слава въ миналото, слава въ бѫдещето. Научната цѣль и метода на тоя бунтовникъ, вѣстникарь и ученецъ бѣше, да вижда вредъ останки отъ българско величие и да вкарва цѣлата вселена въ тъмната българска история. Затуй всичкитѣ научни изводи на Раковски сѫ величави образи на патриотична фантазия. Отъ 1845. г. събира историческо градиво Г. Кръстьовичъ и съставя обширна „Јсторія

блъгарска подъ имя Унновъ", отъ най-далечното ни потекло до паданьето на България подъ византийцитѣ; отъ нея излѣзе само първата часть (Цариградъ 1869), та прѣсѣче пѫтя и на другитѣ двѣ, защото е сгрѣшена въ своята Венелиновска теория, която бѣ отколѣ съборена. Неславѣнскиятъ произходъ както на хунитѣ, така и на волжскитѣ блъгари доказа у насъ М. **Дриновъ,** въ съчинението „Погледъ врьхъ произхожденье-то на блъгарскій народъ и начало-то на блъгарска-та исторія" (Виена (1869); отъ него имаме още „Исторически прѣгледъ на блъгарската църква отъ самото ѝ начало до днесь" (Виена 1869). Дриновъ е слѣдвалъ въ Московския университетъ; слѣдъ научни пѫтуванья въ славѣнскитѣ земи и въ Италия той доби докторско академическо звание и стана професоръ въ Харковския университетъ. Издалъ е цѣнни съчинения върху историята на южнитѣ славѣни на руски езикъ. Изводитѣ на пѡновитѣ историци е използувалъ Т. Шишковъ (* 1833 въ Търново, † 1897 въ Варна) за пълна учебна „Исторія на блъгарскыя народъ" (Цариградъ 1873). Трудъ съсъ заслуга е книгата „Географико-историко-статистическо списаніе на Татаръ-Пазарджишкѫ-тѫ каазѫ" отъ Стефана Захариевъ (Виена 1870). Прѣпирнитѣ съ гърцитѣ за правото, да имаме свое независно духовно началство, извикаха доста дребни брошури и двѣ пѡголѣми разсѫждения: „За Юстиниановы права на Охридскѫ Архіепископіѭ или за църковнѫ независимость и самостоятелность на Охридско-Блъгарско свящественноначаліе" отъ архимандрита Натанаилъ Стояновичъ († митрополитъ Пловдивски, Цариградъ 1873) и „Историческы изслѣдованія за Охридската и Ипекска архіепископій" (Цариградъ 1869, прѣовдъ). Явиха се прѣзанимателни записки (мемуари) по движенията на блъгаритѣ за политическа свобода. Подъ редакцията на Л. Каравеловъ издаде войводата Пѧнайотъ Хитовъ „Моето пѫтуване по Стара-Планина и животописанието на нѣкои блъгарски стари и нови войводи" (Букурещъ 1872); А. Черневъ описа „Русчушки-тѣ тъмници или блъгарската революция въ 1867 година" (Букурещъ 1876); Ф. Симидовъ състави двѣ книжки „Покрита храбрость, съврѣменни записки за блъгарскитѣ четы въ Сърбія въ 1876. г." (Гюргево, 1877).

Поетична книжнина.

Поезията отразява въ себе напълно образователнитѣ и национални стремежи на врѣмето. Нейнитѣ творения сѫ сега плодъ на едно желание, не просто да се отвръщатъ българитѣ отъ еленизма, но да се отдаватъ безусловно съ любовь на всичко българско, да залѣгатъ непрѣстайно за просвета, да мразятъ и гонятъ гърцитѣ, да се борятъ противния ония, които държѫтъ честниятъ работникъ въ страхъ и неволя. Поводътъ и прѣдметитѣ се взиматъ изъ тѫжни, гнѣвни или мъстни рефлексии надъ нашето положение, изъ дѣйствителностьта, намѣрена въ българската история, устна словесность или съврѣмнни животъ, и нѣкоги изъ любовьта или алегорията на чужди образци. Всичко е устръмено къмъ единъ съвѣтъ въ злочестината; върху всичко е пролѣна жалба на огорчението; весела страсть, типъ на характеръ, постѫпка на волята, въ които да избие разнообразието на човѣшката душа, отгледана въ мрѣжата на животнитѣ условия, се срѣщатъ като въ пустиня много рѣдко или никога. Материялътъ на творенията е изобщо отъ бѣденъ изборъ; а извършаньето повечето лѫкатуши нестройно между части, дѣто липсува и правилна връзка. Живецътъ на поезията, фигурата е обикновено или замѣстенъ съ повлѣчени и наивни сентенции, или пъкъ създадена отъ епитети и сравнения, съ каквито една селска майка може да гали хрисимитѣ дѣца и да хока непослушнитѣ уличари. Дълбочина на чувството, сила на увлечението, величавость на мислитѣ сѫ едвамъ далечни и прѣдалечни познайници на тая поезия, дѣтински бъблива или грубо стръвна.

Покрай другитѣ политически и книжовни фактори поезията отъ врѣмето на националнитѣ борби упражни своето влияние върху народа: тя му вдъхна страстьта да прѣзира изѣдника, да убива врага. Тя постигна своята непосрѣдна цѣлъ; ала когато лу́чата (нишанътъ) на страстьта изчезна и народътъ прѣстана прѣдъ новъ животъ, душата му се оказа пакъ тъй гола отъ трайни идеали и невъзпитана въ обществени добродѣтели, каквато бѣ и прѣди тая поезия. За добрата, ако и едностранчива тенденция на подирната не се избираха винаги форми, достойни за неизмѣнно при-

знание. Подобно на периодичния печатъ и поезията е раздѣлена на домашна и емигрантска, една отъ друга различни по свободата въ избора на прѣдмета и въ неговото изпълнение: емигрантската или „прѣстжпна“ поезия достига до домашнитѣ читатели скритомъ и бавно, ала дѣйствува пòефективно, отколкото „легалната“ домашна поезия. Поетически творения съ „легално“ съдържание сж внасяни и отъ писатели емигранти, както наопаки и домашни дѣйци сж пръскали „прѣстжпни“ творения безъ авторско име.

Писателитѣ опитватъ своята поетическа творба обикновено въ **лирически** творения, и въ тѣхъ особно държжтъ дидактична посока. Прѣдишнитѣ пѣсни „за веселба и разтуха“ прѣминуватъ и въ новото врѣме, но се размѣсватъ съ нови патриотически пѣсни, които скоро изливатъ отгорѣ. Младежьта пѣе на улицата безврѣдната имитация „Дѣ й родътъ ми, а у дома си нагласява бунтовната „Кждѣ си вѣрна ти любовь народна?“; първата е скърпена отъ Теодосиъ Икономовъ (* въ Свищовъ, † 1871 въ Болградъ) по чешката пѣсень „Kde domov muj“, а втората е пòумѣло съставена отъ Добрѣ **Чинтуловъ** (* 1822, † 1866 въ Сливенъ) по гръцки оригиналъ. Чинтуловъ е изпѣлъ пѣсеньта „Стани, стани юнакъ балкански. | Отъ сънь се дълбокъ събуди: | Срѣщу народа отомански | Ти българитѣ поведи!“ и други още лични по живость и патриотическо въодушевение; той ги писалъ като учитель въ Сливенъ и Ямболъ (отъ 1858. г. нататъкъ), разпространявалъ ги между познати въ ржкописъ, но никому не изповѣдалъ, че сж негови. Сбирки отъ такива свободни и забранени „народни“ пѣсни заедно съ любовни отъ разни автори сж: „Пѣснопойче“ отъ Н. Г. Бѣлчевъ (Цариградъ (1860) и „Цигулка“ отъ Х. Мавридовъ Болградъ (1869).

Далечъ отъ отечество и народъ пѣе Райко (Ксенофонтъ) **Жинзифовъ** (* 1839 може би въ Велесъ, † 1877 въ Москва) въ „Братски трудъ“ тжжни пѣсни за баладиченъ характеръ: „Гусляръ въ соборъ“ прѣдизвиква момци и моми на клетва, да си пазятъ славѣнския родъ и вѣра, и да пиятъ три здравици — за братство, за живъ езикъ и за народность; „Сонъ“ прѣнася автора въ Прѣславъ, дѣто на храмовъ звонъ се събира народътъ да чуе прѣдсмърт-

ния завѣтъ на Симеона: или ние гърцитѣ, или тѣ насъ — инакъ ше дойде трети, та насъ и двойцата! „Охридъ“ слушалъ нѣкога въ храма си славѣнско слово отъ Климента; ще ли му прати богъ и сега славѣнски пастиръ? — Жинзифовъ се намиралъ отъ 1858. г. въ Москва като стипендиятъ на славѣнското благотворително дружество. Прѣди това, подготвенъ въ Битоля отъ баща си, възпитаникъ на Атинския универиситетъ, той билъ отъ 1855 г. учитель въ Прилѣпъ и помощникъ на Димитра Миладиновъ (* 1810 въ Струга, † 1861 въ Цариградъ), който въ Кукушъ дѣйствуваше за народенъ езикъ въ училището и славѣнска служба въ черквата. На чужбина, въвъ влажна стая и съ гладенъ стомахъ Жинзифовъ изказва въ стихове своето тегло, споменитѣ за милата родина, жалбитѣ за прокудени народни дѣйци и за изгубени приятели. Въ 1863. г. обнародва въ Москва „Новобългарска сбирка“ съ прѣводи отъ староруското „Слово о полку Игоревѣ“, на старочешкия „Краледворски ржкописъ“, на кжсове изъ малоруския „Кобзарь“ на Тараса Шевченко и съ нѣколко свои стихотворения. Слѣдъ университетския курсъ Жинзифовъ стана прѣподавателъ по елински езикъ въ лицея на цесаревича Николай и пишеше статии, за да освѣтлява руското общество по българския черковенъ въпросъ. Прѣзъ 1870. г. слазя до Браила, дѣто издаде „Кървава кошуля, приказка изъ съврѣменнийтъ българскій животъ“. Стихотворнитѣ трудове на Жинзифова сж писани съ езикъ, набранъ отъ думи и сглобенъ отъ форми, които се срѣщатъ въ говора на цѣлия „славѣнобългарски“ народъ; то е изкуственъ езикъ на писатель който не оцѣнилъ правилно досѣгътъ на езика, почнатъ вече въ българската книжнина.

„Разни стихотворения“ отъ Д. Войниковъ (Браила 1868) сж единъ видъ сбирка отъ всички видове лирически творения, които издателтъ съчинилъ въ учителска нужда безъ всѣкакви претенции, вѣроятно за прилежни ученици. — Безъ духъ и лика сж и разнитѣ „морални“ стихове на дългогодишния Ломски учитель Кръстьо С. Пишурка (* 1823 въ Враца, † 1873 въ Ломъ) въ неговата сбирка отъ поезия и проза, наречена „Куткудячка“ (Виена 1871). — Какво-годѣ признание добиха „Стихотворенията на Петра Ивановъ отъ Стара-Загора (Цариградъ 1875); той

учи своитѣ съграждани на сговоръ, радва се на идиличната природа и би живѣлъ едничко за народа, но има и либе; вчерашното лесно забравя, днеска съ пѣсень се забавя, а утрѣшното скромно Богу оставя! — Съ охота да надмине Иванова и всички събратия по перо и да порази свѣта съ поетска самомнивость А. Франгя ови „Вѣнецъ на българската муса“ (Виена 1875): въ своитѣ сънища, философски разсѫждения и етикетни послания той жедува за слава, която срамно се продавала на богаташи, а отбѣгвала отъ искрени поклонници.

Между рояка стихотворни приноси въ „Читалище“ се четѫтъ двѣтѣ найзначителни елегии отъ Славейкова „Не пѣй ми се“ и „Жестокостьта ми се сломи“, които показватъ, какъ се промѣнило нѣкогашното безгрижно настроение на обикнатия тоя пѣснопоецъ и какъ той причаква отдѣлния случай, за да улови нѣкоя форма за течния си възгледъ. Не пѣе се Славойкову, защото народътъ отжпѣлъ за пѣсни славни, будилни; поетътъ окача лирата си въ пущиняка до врѣме за пѣсни пòвнимаво. Обаче той не може да изтрае въ тая жестокость, щомъ народътъ гине подъ натискъ и вика за помощь. — Въ „Периодическо Списание“ обръща върху себе внимание по величавата си концепция и художествена стройность баладата „Боръ̀тъ“, първиче на Ивана Вазовъ, чието име даде всичката свѣтлина на поезията отъ врѣмето на свободния нашъ животъ. Столѣтниятъ клонатъ и шумавъ боръ надъ Сопотския манастиръ, въ една нощь изкорененъ отъ халовита буря, се разбралъ отъ обществото като алегория за пропаденьето на турската дръжава! — Споредъ духа на тогашнитѣ наши отношения къмъ властьта на турцитѣ бѣ взета за алегория и дивната елегия „Майци си“ отъ Хр. Петковъ (пòсетнѣ Ботевъ) въ „Гайда“ 1867. — Най-обиленъ и съ посоката си найхарактеристиченъ лирически материялъ се набра въ изданията „Свобода“, „Независимость“ и „Знание“, въ „Дума на българскитѣ емигранти“ и „Знаме“, и то отъ самитѣ редактори на тия издания Каравеловъ и Ботевъ. Стихотворенията на Каравелова бидоха прибрани наедно и издадени едвамъ слѣдъ смъртьта му въ първия томъ на „Сжчинения на Любена Каравеловъ“ (Русчукъ 1886 — 1891, стигнаха до 8. томъ); а стихотворенията на Ботева се из-

дадоха въ пòголѣма часть отъ него самия въ „Пѣсни и стихотворения отъ Хр. Ботйовъ и С. Стамболовъ“ (Букурещь 1875.), а слѣдъ смъртьта му напълно въ „Сѫчинения на Христо Ботйовъ“ (София, 1889).

Любенъ (Личо) **Каравеловъ** (* 1837 въ Коприщица † 1879 въ Русе) и Христо **Ботевъ** (* 1847 въ Калоферъ, † 1876 на Милинъ Камъкъ при Враца) сѫ двата именити прѣдставителя на оная емигрантска поезия, която смѣло острѣше чувствата за борба на роба и сиромаха противъ тиранина и богаташа; въ нея тѣ тълкуватъ възгледитѣ за политическа свобода на българския народъ, които тъй върло и безогледно проповѣдваха въ своитѣ страстно четени повръменни издания. Каравеловъ наслѣди отъ Раковски послѣдното негово убѣждение, че българитѣ трѣба сами да се организуватъ отвѫтрѣ за всеобщо повдиганье, та щомъ се яви благоприята минута, да си извоюватъ свободата съсъ собствени мишци и жертви; споредъ това той найгорѣщо залѣгаше, да се образуватъ повсѫдѣ въ България клонове отъ „Балканския централенъ революционенъ комотетъ“ въ Букурещъ, на който самъ бѣ прѣдни дѣецъ, и развиваше учение, че народа ще изведѫтъ изъ тинята на робството и позора само бѣднитѣ, безкористни и самоотвържени чеда на нещастието, които умѣятъ да си пазятъ човѣшката честь съсъ ножъ и пушка. Учението на Каравелова за надежднитѣ сили на българския народъ се сподѣля напълно и отъ Ботева; и той вѣрва само въ правитѣ удари на българския „хайдутинъ“ и „бунтовникъ“, ала иска да се води борба не токо противъ турската тирания, но противъ всѣкаква власть, понеже властьта гнете и смучи страдния народъ и човѣкъ. Съ тая отлика отъ Каравелова Ботевъ държи въ ржка факлята на една обществена революция, въ която българскиятъ робъ се поставя рамо до рамо съсъ всички роби на земното кълбо. Додѣто се засѣга въ поезията на Каравелова и на Ботева правото на бунтовния „хъшъ“ за мъсть, тѣ вървятъ задружно; ала щомъ се понесе настроението имъ къмъ обйекта на мъстьта, Каравеловъ захваща да лжкатуши, а Ботевъ се изказва въ найвисоки тонове на огорченъ поклонникъ на правдата и на разума, на свободата безъ власть. Така се отнасяха помежду си — ту като братя до гробъ, ту като неуморими врагове — и прѣзъ

всичкото свое емигранство въвъ Влашко тия два революционера и писателя.

Каравеловъ до 18.-та си година расълъ и се училъ все въ Коприщица; тукъ познала и залюбила неговата впечатлителна, бодра и отзивлива душа всичко онова, което въ твореният му съставя привързаность на автора къмъ своето отечество, уважение на народнитѣ нърави и обичаи и състрадание къмъ човѣшкитѣ бѣди. Наймалко въ петь отъ повѣститѣ на Каравелова мѣстото на дйствието е Коприщица; отъ Коприщира произтичатъ главно българскитѣ материяли на издадената отъ него руска книга „Памятники народнаго быта болгаръ“ (Москва, 1861); къмъ Коприщица се носятъ тѫгитѣ на „Бѣглеца“ и „Емигрантинъ“ Каравеловъ въ Ромѫния, който въ родния си крайималъ и мила майка, и всичко друго, само не найскѫпото за човѣка — свобода! Прѣзъ 1854. г. Каравелова изпращатъ за цивилизувания по елински Пловдивъ. Дѣда му желаелъ да изучи тамъ „божитѣ работи“ и турския езикъ, а баща му го тъкмилъ да стане „тежъкъ търговецъ“; но Личо не случи нито въ едното, нито въ другото. Гръцкиятъ езикъ на елинеката гимназия и латинскиятъ на единъ маджаринъ у павликянитѣ скоро му обръгнали и го излѣнили; досадило му се и отъ грижитѣ на коконата и дъщеритѣ ѝ въ киръ Янковата кѫща, дѣто билъ даденъ да се одѣла българскиятъ горянинъ на гръцки „човѣкъ“. Личо боловито замечталъ за благословенитѣ планини на родното си мѣсто, дѣто волно би пасълъ овци, правилъ сиренье и стригалъ вълна; той би избѣгалъ изъ душния Пловдивъ, но чернитѣ очи на Янковата мизинка го отбили отъ тоя пѫть. Може би тоя епизодъ отъ живота на Каравелова е послужилъ за подкладъ на любовното отношение между Никола и Ралу, щерка на гъркоманина Яковаки, въ повѣстьта му „Дѣцата не приличатъ на бащитѣ си“. Прѣкаранитѣ въ Пловдивъ двѣ години му доставиха мотивитѣ за гръцки развратъ и коварство въ нѣколко негови повѣсти и стихотворения съ дѣйствия въ Пловдивъ.

Доклѣ се люшка въ Пловдивъ между досадитѣ и любовьта, единъ отъ другаритѣ му донася за прочитъ нѣколко руски книги; тогава се сключва и кримската война. Двѣтѣ тия обстоятелства и съвѣтитѣ на Найдена Геровъ

отвърнаха за винаги Каравелова отъ копнежа за мирно блаженство въ България. Него не можа вече да отвлѣче и задържи нито абаджийството въ Одринъ и въ Цариградъ, нито обиколкитѣ съ баща му по панаиритѣ въ цѣло Българско и Босна; въ половината на 1857. г. той излѣзе изъ турската столица и се упѫти прѣзъ Бургазъ, Шипка, Свищовъ и Букурещъ за Москва, за да влѣзе въ военно училище. Приготовката за изпитъ не понесе на Каравелова; а по него врѣме той захващаше вече да се упражнява и кали въ реалистичния и свободолюбивъ духъ на новитѣ руски писатели съ Бѣлински на чело. Затуй Каравеловъ се отказа отъ всѣко програмно учение, та се прѣдаде на свободни занятия съ историята и литературата: съ тая цѣль се записа да слуша волно и нѣкои лекции въ университета. Като се готвѣше за български писатель и публицистъ, Каравеловъ отдѣляше особни грижи и за политическитѣ и национални въпроси за южнитѣ славѣни. Той се кръсти въ литературното поприще съ участието въ „Братски трудъ“ като сътрудникъ. Слѣдъ споменатитѣ пѫтгорѣ „Памятники“ почватъ да се явяватъ негови статии и повѣсти въ нѣколко видни руски списания и вѣстници; тѣ бидоха събрани сетнѣ и издадени въ единъ томъ подъ общо и неясно име „Страницы изъ книги страданій болгарскаго племени“ (Москва 1878).

Така минуваше Каравеловъ живота си и изкарваше прѣхраната си въ Русия десеть години. Напоконъ вѣститѣ изъ Ромѫния и Сърбия за прѣдвиждани сериозни спрѣчки съ Турция го помамиха на 1867. г. въ Бѣлградъ. Тукъ Каравеловъ тѣсно се сдружи съ либералната сръбска „омладина“, довърши изучванъето на сръбския езикъ и написа двѣ повѣсти изъ сръбския животъ, въ които удряше по такива струни, каквито обичаха и неговитѣ другари, противници на официялния абсолютизъмъ; той лично ще да застѫпя съ „новитѣ си мисли“ Любимира въ повѣстьта „Је ли крива судбина“. Убийството на сръбския князъ Михаилъ на Топчидере въ 1868. г. отъ партията на Александра Карагьоргевичъ накара и близкия съ нея Каравеловъ да избѣга прѣзъ Дунава въ Нови Садъ; но маджарскитѣ власти го изпратиха за изпитванье въ Пеща, отъ дѣто се освободи едвамъ слѣдъ шесть мѣсеца и замина да се посели съвършено въ Букурещъ.

Празното мѣсто, що бѣ оставилъ подиръ смъртьта си Раковски въ българската емиграция, дирѣше своя човѣкъ. Той се намѣри въ лицето на Каравелова. Въ 1869. г. Каравеловъ основа свой органъ „Свобода“. Тоя вѣстникъ, спрѣнъ въ 1872. г. отъ влашкото правителство по протестъ отъ турското, и неговътъ наслѣдникъ „Независимостъ“ еднакво уличава звѣрствата на турцитѣ върху българитѣ, раздухва негодуванъето на народа и на външния свѣтъ, гонѣха бездѣйнитѣ народни пастири и мждрословци и особно се вовираха въ частния животъ на познати лица, за да вадятъ отъ тамъ вещни користи за сѣтивната маса. Съ това подирното Каравеловъ найлесно ловѣше въ ржцѣ българското множество за непосрѣдната цѣль на организуванитѣ подъ неговъ надзоръ тайни комитети въ България, но въ сжщото врѣме го разваляше безвъзвратно за задачитѣ на бждащето, което се очакваше веднага слѣдъ нашето измъкванье изъ турския хумотъ. Упоенъ отъ грамадния успѣхъ на всѣка своя дума, той бѣше се забравилъ: който имаше мнѣние противно на неговото за жъданото отъ всинца политическо освобождение на българитѣ, или за българското образование и литература, той найлекомислено се туряше подъ петата на пасквилния ботушъ. Къмъ края на 1874. г. добри приятели ще сж му забѣлѣзали, че не съ такъвъ способъ се оправя кривото и се добива правото; и той пише едно стихотворение, дѣто въ задѣната гордость иска да спаси цѣлото си държанье подъ едностранния мотивъ за народната свобода.

Ти мой брате, ме накарвашъ
Весело да пѣя
И сърцата на старцитѣ
Съ „их-ху“ да посгрѣя;

Ти ма молишъ да загукамъ
Ясно, гласвито,
Да наслада, да ублажа,
Онуй, що е сито;

Ти са сърдишъ на моето
Перо ядовито
И казвашъ ми, че азъ бжлскамъ
Твърдѣ опорито . . .

Не сърди са. Ти самъ знаешъ,
Че са тежко пѣе
Въ това врѣме, когато вечъ
Сѣки ни са смѣе . . .

Смѣятъ ни са циганитѣ,
Смѣятъ ни са сички;
А ние спимъ и не хаемъ,
Сбираме жълтички.

Обаче добрата и права дума пробива подълбоко отъ жегливата хула. Дали разочаруванъ отъ това, което самъ сѣеше, или отъ онова, което почвата раждаше — слѣдъ

петь години трескава слѣдовита и яростна политическа борба Каравеловъ възло прѣкрати „Независимость“ и отъ началото на 1875. г. се прибра да издава „Знание“, дѣто новото му убѣждение за повдиганьето на българския народъ е укрито въ думитѣ „знанието е сила; човѣкъ може само тогава, когато знае“.

Тоя прѣломъ у Каравелова зачуди не малко и привърженици, и противници; но и еднитѣ, и другитѣ уважиха въ него доблестна постжпка на ратникъ, който съ единъ махъ повече би осрамилъ своето орѫжие. Новото орѫжие на Каравеловавъ „Знание“ заввъни въ такива дидактични стихове:

Учете са, мои момчици,
Четете, мислете,
И бързайте по-раничко
Да са просвѣтете!

Днеска умътъ и разумътъ
Свѣтътъ управляватъ,
А думите „дано,“ „ако“
Гладни лѣгатъ, ставатъ.

„Знание“ излиза тъкмо до априлското възстание въ 1876. г.; покрай него излѣзоха още: некритичната разправица „Кирилъ и Методий, български просвѣтители“ (1875) и първа книга отъ единъ видъ христоматия „Соколъ“ (1875), както бѣха излѣзли попрѣди и прѣводнитѣ книжки отъ „Дѣтска библиотека“ (1872—1873) и „Разкази за староврѣмените хора“ (1873—1874). Събитията не можеха вече да търпятъ въ срѣдата си отъ бившия революционеръ Каравеловъ такава миролюбива работа, каквато прѣдставяше неговото списание; тогава той се почувствува наистина покрусенъ и забравенъ; „въ животътъ всѣко муле стариятъ левъ рита“. Отъ душевни мжки и непризнателни погледи той се отнесе въ Бѣлградъ и безвѣстно прѣкара до свършъка на сръбско-турската война. Руското навлизанье въ Ромжния му отвори пжть да се покаже изново въ Букурещъ, да прѣдложи скромнитѣ си услуги за прѣводачъ при войскитѣ и да мине съ тѣхъ въ България. Той споходи драгата си Копривщица, навѣсти и шарения Пловдивъ; и когато въ 1878. г. всѣкой чиракъ на буквара си налагаше чиновнишка шапка, Каравеловъ съ далечни планове за напрѣдъ се разположи съ своята печатница въ Търново и продължи „Знание“. Прѣзъ зимата се прѣнесе съ печатницата въ Русе, но вече слѣдъ новата 1879. година днитѣ му за животъ легнаха откосъ на усилена гръдна болесть. Цѣлиятъ градъ и рускитѣ окупационни

власти съ войската изпратиха до гроба чутния покойникъ, който прѣзъ цѣлата си дѣйностъ не позна доволство, почивка и радость.

Стихотворенията на Каравеловъ почватъ тепърва отъ 1869. г., и то твърдѣ несръчно, въ мекушеви разсѫждения и повечето въ дълги редици безъ правиленъ ритъмъ и рима; между тѣхъ често се мѣркатъ заеми изъ Шевченко, Хайне и Крилова. Едвамъ въ 1872. г. той се спира върху коловоза на кѫситѣ 7 и 8 срични стихове, градени по лексиченъ назвукъ и на строфи отъ кръстосани два стиха бѣли и два римувани. Въ тоя градежъ личи несъмнѣно влияние на Шевченко и на българскитѣ народни пѣсни; отъ тия подирнитѣ Каравеловъ си натъкмява и фигуритѣ за изказа. Идеитѣ въ неговитѣ стихотворения се дължѫтъ изключително на моменталнитѣ впечатления, що сѫ произвождали у застрастения въ учението си публицистъ бавежътъ на народното освобождение, муднитѣ дѣла на черковния въпросъ и на екзархията, постѫпкитѣ и мнѣнията на разни домашни лица и вѣстникари, ограбенията трудъ на сиромаха и погазена честь на дѣвойката, призванието на хайдути и войводи и напоконъ неговото собствено положение на чужда земя срѣди безчувствени лакомци и лъжливи родолюбци; а тия впечатления не сѫ подлагани на никакъвъ разборъ и обработка, та да съставятъ творения съ духъ и стройность. Найголѣмата часть отъ стихотворенията на Каравелова сѫ политически сатири, но въ които палаво шатри едно перо на памфлетистъ. Нѣкои сѫ сѫщи епиграми: „Нашъ киръ Пройчо си купилъ | Висока капела, | За да кажатъ хората, | Главата му хела. | Но единъ лошъ пакостникъ | Дяволско колѣно, | Свалилъ Пройчу цилиндъръ | И намѣрилъ сѣно“. Въ подобнитѣ стихотворения, които сѫ малко, не се задѣватъ съврѣменни лица и конкретни случаи. Отъ одитѣ може би едната „Пѣсенъ на Раковски“ ни тегли къмъ завѣтния идеалъ „свобода“ на тоя дѣецъ. „Нова пѣсень“ е крѣхка идилия съ тѫжна развезка по похватитѣ на народната поезия. Въ „Знание“ се чете найхубавото лирическо творение на Каравелова — пѣсеньта „Хубава си, моя горо“ съ вѣчно подновявания животъ на природата. Поезията на Каравелова не знае за вѫтрѣшна форма на творенията: всичко е стоварено въ нея

върху сравнението и поговорката, прѣчесто лихи, дебели и дори мазни. Ако има участие тая поезия въ общата популярность на автора, то е извършено съ лекото движение на народната ѝ рѣчь, па и съ грубитѣ удари, които въ свое врѣме трѣбваше материяльно да поразяватъ.

Ботевъ е сроденъ съ Каравелова по слогъ и аргументации — ала само въ своята проза; въ стиховнитѣ си творения той стои надъ него твърдѣ високо, и то не токо отъ външна страна, но особно и отъ вѫтрѣшна: у него има обработени мисли и поетическа форма, блѣска устрѫмна фантазия, и изъ пламъка на страстьта се лѣе ухватно настроение. Идеитѣ на Ботева сѫ ясни и концетрувани: тѣ обичатъ да се обявяватъ подъ рухото на безмилостенъ сарказъмъ. Ботевъ е поетъ съ значителна дарба, която остана безъ възможность и безъ врѣме да плоди и се усъвършава; той е записанъ пѣвецъ на социялния робъ. По естество буенъ, незастоянъ, стрѫвенъ за величавото и извънредното, въ краткия си животъ отъ 29 години Ботевъ мина прѣзъ толкова дивни частни и обществени положения, че създаде отъ себе истински типъ на романтиченъ бездѣлникъ. До 1863. г. учи се въ Калоферъ при баща си, извѣстния строгъ учитель Ботьо Петковъ, и въ класъ повече възпроизвождаше въ своето въображение комичнитѣ случки изъ калоферскитѣ дневници, отколкото разумнитѣ прѣдаванья на даскала. Грижовниятъ баща се потруди да настани необуздания синъ въ класическата гимназия въ Одеса, дѣто му измоли отъ българското настоятелство подрѫжка и у единъ български пѫрвенецъ домашенъ приемъ; но Христо се водеше така, че слѣдъ двѣ години трѣбваше да напусне и училището, и дори самия градъ.

Скритомъ стигна недрагиятъ Ботевъ въ българското село Знаменка въ Бесарабия и се услови учитель. Каквото бѣ челъ въ Одеса у рускитѣ писатели отъ реалната и социялка школа и каквото бѣ изпиталъ тамъ въ разни забранени кржгове, той почна да го провѣрява и прилага върху мирнитѣ традиционални условия на жителитѣ отъ това затънтено село. Обаче нѣкои блѣнове за юнашки походби го завлѣкоха за три мѣсеца въ редоветѣ на единъ казашки полкъ. Отъ тукъ Ботевъ се спуща прѣзъ 1866. г. за Калоферъ; ала пѫтемъ налита върху турскитѣ казаци въ

Сливенъ, става ординарецъ при началника имъ Садъкъ-паша, па като се насища и на тая юнашка походба, стига у дома си и поима работа да помага на баща си въ училището. Пòкъсно Ботевъ прѣважда повѣстьта на Садъкъ-паша (М. Чайковски) „Кжрджали", издадена въ 1884 г. въ Пловдивъ. Помагачътъ синъ скоро докаралъ до отчаяние своя честолюбивъ баща, който го прѣдумва да иде въ Москва за да слѣдва въ университета. Тия шесть мѣсеца стоянье въ Калоферъ, прѣкарани съ народни хайдути отъ една чета, Ботевъ нарича „най-свѣтли дни въ живота си"; „въ Калоферъ познахъ — каже — азъ чорбаджията и сиромаха, турчина и народа"; тукъ се завърза и неговата първа любовь. Вдъхновение отъ това врѣме е първиятъ поетически опитъ на Ботева, поемата „Хайдути", недовършена както у всичкитѣ му прѣдприятия; съчувствието къкъ онеправданитѣ се издѣлва у него въ върховенъ идеалъ, зарадъ който въ 1871. г. тъй смѣло и съ прѣзрѣние отбива отъ себе първата си любовь въ стихотворението „До либето ми".

Остави тазъ пѣсень любовна,
Не вливай ми въ сърдце отрова . . .
. . . . . .
Ти имашъ гласъ чуденъ, млада си,—
Но чуйщъ ли какъ пѣе гората?
Чуйшъ ли какъ плачатъ сиромаси?
За тосъ гласъ ми копнѣй душата
И тамъ тѣгли сърдце ранено, —
Тамъ, дѣ е се съ кръви облѣно!
. . . . . .
Запѣй и ти пѣсень такава,
Запѣй ми, изгоро, на жалость.
. . . . . .
Запѣй, или млжкни, махни са!

Ботевъ трѣбваше да прѣфърли пòрата на юношеството, да се срѣщне очи съ очи съ теглото на роднитѣ си братя отъ силнитѣ съ пари и власть, да се срѣщне и съ благословената длъжность на българския хайдутинъ, та тогава да открие лучата, кждѣто да мери неспокойниятъ излишъкъ на неговата енергия, пръсканъ за лудо по юнашки и ергенски походби; но доклѣ влѣзе въ положението на това откритие, той още на нѣколко пжти изпада въ бързея на бездѣлнишки поразии. Вмѣсто да стигне отъ Калоферъ прѣзъ Русе въ Москва, кждѣто го пращаше баща му, Ботевъ се придружава къмъ „свободнитѣ" хъшове въ гюргевскитѣ кръчми. Може би изъ тия въртопи е пратилъ „Майци си" за сбогомъ стихотворението, което излѣзе въ 1867. г. въ „Гайда"; той не знае отъ какви клетви е осжденъ да ходи скитникъ и да срѣща онова, що душата му мрази; другари го гледатъ веселъ, но никому отъ тѣхъ не е повѣрилъ, каква слана е попарила младостьта му.

Освѣнъ тебъ, мале, никого нѣмамъ:
Ти си за мене любовь и вѣра;
На нищо вече не са надѣвамъ, —
Сърдце е пълно съ жлъчка безъ мѣра.

Много азъ, мале, сладко мечтаяхъ
Щастие, слава да видимъ двама;
Но не сполучихъ, щото желаяхъ;
Сждбата моя ископа яма . . .

Едничка утѣха му остая, да падне въ прѣгржднкитѣ на майка си, да цѣлуне „баща и сестри и братя мили“, па да издъхне. Отъ Гюргево Ботевъ пѣшки отива въ Букурещъ, дѣто се вижда съ болния на смъртъ Раковски, а отъ тамъ въ Браила, тогавашенъ центъръ на нашитѣ емигранти. „Народната печатница“ на Паничкова го приима за словослагатель, „народната трупа“ на Войникова за актьоръ, войводата Желью за ординарецъ, а нощниятъ мракъ за злодѣецъ. Доходътъ отъ всички тия занятия се дѣли съ хъшоветѣ, вѣчно гладни и голи. Найсетнѣ Хаджи Димитъръ (* 1840 въ Сливенъ) ги повежда въ 1868. г. отъ Петрушанъ прѣзъ Дунава, за да падне и самъ на Бузлуджа. Ботевъ изпраща четата, и подъ прѣсно въодушевение пише пакъ за майка си въ една кръчма „На прощаванье въ 1868 г.“:

Не плачи майко не тѫжи,
Че станахъ азе хайдутинъ,
Хайдутинъ, майко бунтовникъ,
Та тебе клета оставихъ
За първо чедо да жалишъ;
Но кѫлни, майко, проклинай
Тазъ турска черна прокуда,
Дѣто насъ млади пропѫди,
По тѫзи тежка чужбина
Да ходимъ да са скитаме
Немили, клѣти, недраги!

Азъ зная, майко, милъ съмъ ти,
Че може младъ да загина —
Ахъ, утрѣ като прѣмина
Прѣзъ тиха бѣла Дунава;
Но кажи, какво да права
Катъ ма си, майко, родила
Съсъ сърдце мѫжко, юнашко,
Та сьрдце, майко, не трае
Да гледа, турчинъ, че бѣснѣй
Надъ бащино ми огнище?
. . . . . .

Чуешъ ли куршумъ надъ село и момци вече наскочатъ, излѣзъ да питашъ за мене: ако бѫда падналъ убитъ, не слушай людски думи „нехрани-майка излѣзе“, но разкажи на моитѣ братя невръстни, та да ми найдатъ оржжьето, за да отвърнатъ на душманинъ; ако отъ милость не можешъ стори това, а ти ги изведи на хорото, дѣто ще бѫде и моето либе съ другарки, та да чуете „моята пѣсень юнашка: Защо и какъ съмъ загиналъ | И какви думи издумалъ | Прѣдъ смъртьта и прѣдъ дружина. Ако пъкъ, майко, стигна здравъ и читавъ подъ байракъ и съ лични юнаци, „напети въ дрѣхи войнишки | Съ левове златни на чело, | Съ иглянки пушки на рамо | И съ саби-змии на кржстътъ, | О тогазъ, майко юнашка, | О, либе мило хубаво“, китѣте вѣнци и китки! . . Ала дружината тръгва: прощавай, може младъ да загина! . . .

Но, стига ми тая награда,
Да каже нѣвга народътъ:
Умрѣ сиромаха за правда,
За правда и за свобода . . .

Надъ никого отъ нашитѣ поети не сѫ се изпълняли тъй точно собственитѣ думи и завѣти, както на Ботева.

Съ трупата на Войникова неспокойниятъ скитникъ заминува пакъ за Букурещъ, влиза библиотекарь на читалището „Братска любовь", записва се студентъ по медицината, става български учитель въ Александрия (Влашко), и всичко това за день до пладне. Прѣзъ пролѣтьта на 1870. г. Ботевъ отиде въ Измаилъ при благодѣтеля си отъ Александрия д-ръ Чобановъ: Единъ отъ тайнитѣ познайници въ Одеса и Знаменка го издиря тукъ, па го отвежда на единъ пусти Дунавски островъ, за да се наредятъ тамъ въ независно комунистично общество. Като воленъ членъ на това общество, но все пакъ българинъ по родъ, Ботевъ създаде стихотворенията „Къмъ брата си", „Елегия" и „Дѣлба".

Комунистичното царство се свършва съ хубавитѣ лѣтни дни, и въ септември Ботевъ се уславя народенъ учитель въ Измаилъ. На слѣдната 1871. година се настанява отново въ Браила да издава „Дума на българскитѣ емигранти". Поради болесть на редактора „Дума" спира на 6. брой, слѣдъ което гладниятъ Ботевъ съ единъ колъ другари упражнява нощниятъ занаятъ на парижкитѣ комунари. Отъ тия тъмни дни е знаменитата негова „Борба", чудесна изповѣдь на озлобения противъ неправдата гладникъ, който нѣма „въ гѫрди ни любовь, ни капка вѣра", и който само чака часътъ, за да викне „хлѣбъ, или свинецъ!" Отъ тогава е и „Моята молитва", омайна химна къмъ „бога на разума", когото строгиятъ поклонникъ убѣдително моли, да подкрѣпи и нему ржката, та кога възстане робътъ, въ редоветѣ на борбата да си найде и той гробътъ! . . . Инакъвъ тонъ звучи въ блѣскатата злодѣйска романца „Ней" и въ саркастичната пѣсень „Странникъ", който отива кротко да изтърпи подъ турцитѣ всѣка покруса.

Край на комунарскитѣ походби туря затворътъ въвъ Фокшани. Ботевъ избѣга, укри се у Каравелова и въ 1873. г. изпъкна помощникъ при „Независимость" и редакторъ на сатирическия „Будилникъ". Въ „Независимость" излѣзоха негови писма — „Послания отъ небето", дѣто прѣзъ глава меле безвкусни загатки и безъ уважение къмъ обществения

читатель рови въ вонещата каль на дворове и улици; само въ „Будилникъ“ свѣтнаха нѣкои умщини за подсмивъ. Неговата творча фантазия се показа още въ разкошната ода „Хаджи Димитъръ“, накичена съ бисери отъ мисъль и чувства, и въ недостижната по своята хармонична смѣсь между алегория и дѣйствителность сатира „Гергйовъ день“. Увлѣчението въ хайдушкия животъ му вдъхна прѣлестната пѣснена идея за двама братя войводи, които се каратъ и погубятъ, кой да води бащината си дружина; а съчувствието къмъ поробения народъ излива своята обида въ сатиритѣ „Патриотъ“ и „Въ механата“. Съ това се изчерпя въ 1873. г. поетическиятъ запасъ на Ботева; той се опита още въ 1876. г. да възпѣе „Обѣсването на Василя Левски„, но тукъ ясно личи, че и словото, и фантазията сж му отказали вече своята вѣрна служба.

„Постоянната“ работа при Каравелова и негли дребни недоразумѣния съ него пакъ тласнаха Ботева навънъ. Той стана учитель при българското училище въ Букурещъ. Новата любовь, що завърза отъ това мѣсто съ послѣшната своя съпруга, докара обратъ въ неговия неприбранъ и безцѣленъ животъ; прѣдъ безузднитѣ му пориви се изпрѣчи настоятелно народътъ съ нуждата си отъ бързо избавянье. Ботевъ почна да се интересува съ „Централния български революционенъ комитетъ“; направи да се острани Каравеловъ, па замѣсти и вѣстника му съсъ своето „Знаме“. Шомъ избухна въ 1876. г. възстанието въ Панагюрище, революционни апостоли натъкмиха отъ хъшоветѣ въвъ Влашко чета, която да навлѣзе въ западна България и да я двигне на орѫжие. Войводството бѣ прѣдложено Ботеву. Той прие, рицарски завладѣ на Дунава австрийския пароплувъ „Радецки“ и на 18. май съ четата изскочи на български брѣгъ при селото Козлодуй надъ Орѣхово. Обаче походътъ навѫтрѣ бѣ страшно злополученъ: населението не даде отзивъ, а черкезкитѣ потери заклопиха юнашката чета въ скалитѣ при Враца, дѣто чудниятъ воивода храбро пожертвува душата си, за да изкупи свѣтло своитѣ лекомислени грѣхове. Въ малко години озрѣ и капна тоя разсѣянъ своеглавецъ и направи много да се говори за него. Шумътъ на тая мълва ще отнесе подирѣ му обидитѣ, които е хвърлилъ върху чуждата честь и право, но не ще покътне

славата на духа му, която е заключена въ дѣлото съ „Радецки“, възпѣто вече отъ поезията на потомството, и въ мощнитѣ образи и звукове на неговата бунтовно-социялистична пѣсень и сатира.

Заедно съсъ стихотворенията на Ботета обнародва въ сѫщата сбирка свои стихотворни опити и Стефанъ Стамболовъ (* 1853 въ Търново, † 1895 въ София); той ги умножи послѣ още съ нѣколко кѫса, та събра всичко въ особна книжка „Пѣсни и стихотворения“ (Гюргево 1877). Тия опити Стамболовъ е писалъ като семинаристъ въ Одеса (1873), революционенъ апостолъ въ България и слѣдъ смъртьта на Левски участникъ въ Централния български революционенъ комитетъ въ Букурещъ и Гюргево (1873—1877). По външна форма тѣ припомнятъ стихотворенията на Каравелова, а въ съдържанието си издаватъ наслонки върху подирния и замахъ за подражание на Ботева, съ когото Стамболовъ тѣсно е другарувалъ.—Варияции на теми, що сѫ обработвали въ стихове донѣйдѣ Каравеловъ, а особно изразито Ботевъ, има и въ първата издадена сбирка на И. Вазовъ, укритъ подъ името Пѣйчинъ, „Прѣпорецъ и Гусла“ (Букурещъ 1875). Въ убѣжището на българската емиграция, Ромѫния, Вазовъ почувствува силния дъхъ на тѫгитѣ за народна свобода и прѣстана да въспѣва, както дотогава, любичавитѣ тревоги на охоленъ стихотворецъ, но настрои гусла, въ която да се отглашатъ исканьята на българина прѣдъ събитията на врѣмето; той излѣзе съ единъ видъ национално-политически пѣсни да брани светостьта на нашитѣ жертви и движения за избавление отъ варварския гнетъ. Такива пѣсни съставиха и втора, пòсъвършена сбирка „Тѫгитѣ на България“ (Букурещъ 1877).

Епосътъ не бѣ область изгодна за оная лекость и бързина съ която се възбуждаха у насъ чувствата, твърдѣ общи и неясни, и се взимаха за мотиви на постѫпки, повечето несъразмѣрни съ тѣхъ; за епическата композиция липсува спокойно и траино наблюдение, тънко разлечение на човѣшкитѣ отношения и нарежданье споредъ това елементитѣ на прѣдмета. Едвамъ съ простото и таинствено събитие на баладата и романцата се засѣгва издалечъ и епосътъ. Народната словесность съ епическитѣ свои пѣсни

и приказки вдъхва извѣстна смѣлость за опити въ книжовенъ епосъ; обаче силата на книжовнитѣ творци, ако напусне подражението, се мори неувѣрено въ глухи кривини и безполѣзни повратки, та не успѣва да изтъче ядровито дѣйствие. Изобщо обемътъ на поемата сплашва българския писатель отъ мжчния за него везъ на стиховетѣ; при все това и за невезаната повѣсть се намиратъ твърдѣ малко охотници, и които се завзиматъ за нея, сполучватъ не толкова съ обработката, колкото съ печалния характеръ на разказваното събитие.

Прѣзъ 1868. г. списпнието „Общъ Трудъ“ донесе два стихотворни епизода, обработени по мѣстно прѣдание отъ Лѣсковецъ и по духа на народнитѣ пѣсни отъ Никола **Козлевъ** (*1824 въ Лѣсковецъ): единътъ разправя за орача „Хайдутъ Сидерь“, който около края на миналия вѣкъ юначно избавилъ населението въ Свищовско отъ страшния яничаринъ „черенъ арапъ“; а другиятъ описва борбата между Сидерева „биволъ Гольо“ и „мечка стръвница“, която вързлувала въ гората Рибаревъ. Крайна простота на прѣдмета, прйказна сбивка между двѣ чудесни сили, живо изобразение на външни моменти въ равни стихове, дѣто елементарното съзвучие избива въ ненадѣйни пълни рими — това всичко въ епизодитѣ на Козлева ги направи яко популярни; въ него едничко състои и дарбата на автора, прѣскромна да свладѣва поетически дѣлата на човѣшкитѣ страсти. Тия епизоди, написани въ 1866. г. въ Бесарабия, дѣто бѣ забѣгналъ Козлевъ отъ подозрѣния на турскитѣ власти, той прѣиздаде въ книжата „История на хайдутъ Сидеря и неговътъ биволъ Голя“ (Одеса 1876), като вметна между тѣхъ още единъ — „борба на геранскийтъ бей бикътъ съ хайдутъ Сидерева биволъ Голя“. Прѣдъ всѣкой епизодъ се пояснява въ метафраза неговото съдържание, което послѣ въ стиховетѣ губи вече отъ своята прѣлесть. Трети пжть излѣзоха епизодитѣ безъ ония злополучни пояснения, но срѣди нѣколко лирически кжса, въ стихотворения „Старъ помянъ“ (Търново 1883) Отъ еднообразния разказенъ планъ и повтаряни образи въ ония „стихотворения“ се види, че творбата на Козлева е изказана цѣла въ двата първи Сидеревски епизода.

(1824—1901 г.)

Едно отъ безбройнитѣ туни убийства въ Турция е прѣдметъ на поемата „Кървава кошуля“ отъ Райко Жинзифовъ (Браила 1870, писана въ 1865). Случката е отъ 1857. г. въ Прилѣпъ. На черковния дворъ, прѣзъ дѣто минуватъ моми да наливатъ вода, а момци ги задирятъ, сѣда баба и сваля отъ рамо торба съ кървава риза; надъ тоя споменъ за жаль бабата стене и нарежда:

Сыне, ты іединъ у мама,
Сыне, чедо Божинъ,
Мило, писано ты чедо,
Нема тебе, нема! . .
Олово, желѣзо, сыне,
Теб' животъ ти скина;
Турчинъ махна, Турчинъ удри,
Тебе разполови.

Божинова майка учила сина на покорство прѣдъ турци, крила го отъ тѣхъ въ плѣвнята, но веднажъ той отишълъ да продава жито за данъкъ, а билъ донесенъ посѣченъ трупъ; на майката остала само тая кървава кошуля. Тѫжбитѣ на бабата невѣроятно я правятъ свидѣтель на убийството. За да посъживи тоя бѣденъ разказъ за безличния Божинъ, авторътъ се отбива въ спомени за своитѣ младини и въ укори за модитѣ на българскитѣ дѣвойки! Това подирното иде отъ една особна негова сатира „Европаизмъ въ Шуменъ“ въ „Братски трудъ“.

Съотечественикътъ на Козлева Цане Гинчевъ (Шкипърневъ * 1832, † 1894 въ София) се възползува отъ друго лѣсковско прѣдание, за да напише „Двѣ тополи или неожидана срѣща“ (Цариградъ 1872), наречена „балада“. Прѣзъ рѣката Пѣсчанъ е прѣфърленъ каменъ мостъ, за чиито основи увеналъ и капналъ Ненчо, а съ него и годеницата му Дешка, заровени и двамата тѫдѣва; „Отъ гроби имъ еднѫ пролѣть | Изниквѫтъ двѣ тополи, | Растѫтъ равно като свѣщи, | Тънки, та високи: | Колко еднѫ клѡни клуни, | И другата толко.“ Прѣди да положи въ поема тоя разпространенъ у народа баладенъ мотивъ за човѣшка жертва въ основитѣ на нѣкой градежъ, Гинчевъ измисля разказъ за единъ пѫтникъ, който слѣдъ кримската война, въ 1858 г. ходи да търси третия отъ своитѣ пропаднали безъ вѣсть братя. Като наближава двѣтѣ тополи, вѣсти му се непозната баба и му нарежда цѣлата поема. На свършъка пѫтникътъ се озърта за коня си, и бабата изчезва въ сумрака на падналата нощь. Той тръгва къмъ моста. Чуе се тропотъ насрѣща. Злодѣецъ? Ржцѣтѣ неволно пипатъ оржжието. Отъ двѣтѣ страни се подаватъ

съ гласъ знакове, въ които се познаватъ два родни брата и се прѣгръщатъ. Тукъ е едничкото напрежение на това чудновато по композиция творение. То е подѣйствувало безъ съмнѣние, да съчини и Козлевъ паразитнитѣ разкази прѣдъ епизодитѣ въ своя „Хайдутъ Сидерь“.

По Гинчева реди Петъръ Ивановъ поемката „Павле кьопрюсю на Марица споредъ народното вѣрование“ въ своитѣ „Стихотворения“: „Рѣшило да се прави | на Марица моста, | И за това се събрали | Масторетѣ доста“. На майстора Павле жената е затрупана съ камънье за таласъмъ. — Така и Славейковъ обработва въ идилията „Изворътъ на Бѣлоногата“ (Читалище, III.) прѣданието на Акъ-балдъръ-чешмеси на пѫтя между Хебибчево и Харманлии. — Въ тоя кръгъ отъ прѣдмети, свои на българската душа, непривѣтливо влиза Кр. С. Пишурка съ една мистерия „Рахилинъ плачъ или избиваніето на 14-тѣ хиляди дѣца по повѣленіе на Ирода царя Юдейскыи, което ся случи въ Витлеемъ“ (Бѣлградъ 1872); тя е „изплетена“ по нѣкой чуждъ оригиналъ, както и пѫранната му идилия „Аделаида“ (Бѣглрадъ 1857, отъ Мармонтеля).

Животинска поема въ широка и стройна рѣчь и съ типичнитѣ похвати на приказката изработи Д. Великсинъ въ „Общъ Трудъ“ подъ насловъ „Sutor nec ultra crepidam“ („ботушарьтъ при калъпа си“). Все тамъ излѣзе отъ него и сатирата „Мысли върху женитбѫтѫ“, която съ чувство, но трезво и рѣчовито гади въ плавни стихове бащитѣ, дѣто за пари насилятъ у дъщеритѣ си избора на другарь съпругъ:

Гарванъ съ гълѫбица,
Адъ ужасенъ съ рай,
Свѣтлость съсъ тъмница,
Ягне съсъ лисица,
Декемврия съ Май:
Всичко спогодяватъ
Добритѣ бащи;
На всичко склоняватъ
И всичко рѣшаватъ
За пусти пари! . . . —

Дидактичната поезия изобщо прияе, да се изказва чрѣзъ нея непосрѣдно недоволството отъ кривитѣ страни на живота и да се прѣдлага въ нагледни образи тънка поука. Славейковъ е майсторътъ на поетическата шега, на благата сатира; той прѣработва на български извѣстни вече въ чуждитѣ литератури басни, дава имъ домашни бои съ оргиналнитѣ си обрати и фигури на рѣчьта, но не спазва съразмѣрностьта и връзката между частитѣ

на формата. — Тоя недостатъкъ, усиленъ още отъ единъ видъ пѣснено схващанье на прѣдмета, владѣе въ „Български басни“ отъ Ц. Гинчевъ (Русе 1870). — Въ стихотворенията на Жинзифова, Каравелова, Ботева елегичното настроение токо-речи всѣкога избива въ сатира, повече или помалко ядлива.

Първата оригинална българска **повѣсть** принадлежи на Василя Друмевъ; тя е „Нещастната фамилия“ (издадена въ Русе на 1873, а обнародвана вече въ 1850. г. въ „Български книжици“). Особноститѣ въ езика (по Раковски) на първото издание на повѣстьта и нейниятъ прѣдметъ и цѣль сѫ опрѣдѣлени въ самитѣ думи на автора: „тѫзи повѣсть съдьржава ужасны нещастія, кои е прѣтьрпѣла цѣлая Българска фамилія . . . Произшествія на тѫзи повѣсть сѫ ся случили въ то врѣмя, кога Яничери и Кѫрджалѫи веки клонили къмъ паданіе . . . Тя е написана не отъ нѣкое чувство тщеславіе, нъ отъ непреодолимо желаніе, да принесѫ и азъ нѣщичко Майцѣ си.“ Кога я писалъ, авторътъ едвамъ билъ на 22 години. При второто издание, при всичко че виждатъ нейнитѣ слабости, той не я прѣработилъ. А тия слабости сѫ: отсѫтствие на характеризувани лица при обилие отъ безлични жертви и злодѣйци. Яничарскиятъ главатарь въ Шуменъ Джемалъ бей мъсти до корень на една българска челядь отъ Прѣславъ (около 1815. г.) затуй, че единъ неинъ членъ взелъ за съпруга залюбена отъ него българска дѣвойка. Огънь и ножъ на Джемалови слуги изтрѣбятъ всички мѫжки и женски членове на челядьта, освѣнъ едного, когото мълвата смѣта за „самодивъ“ и който въ края на повѣстьта се губи въ подпаленото си „самодивско жилище“. Около самодива Владе и баща му Петъръ сѫ теглени доста романтични чърти. Повѣстьта на Друмева въдила читатели тъкмо съ таинственостьта на Владе и съ разказанитѣ злочестини.

Случка изъ татарския плѣнъ и пожаръ прѣзъ кримската война съставя съдържанието на повѣстьта „Изгубена Станка“ отъ Р. И. Блъсковъ (Болградъ, 1866). Татари прѣдаватъ на огънь въ 1854. г. селото Ташъ-авлѫ и откарватъ хубавицата Станка, дъщеря дѣдо Иванова, и снаха му Василица. Станкинътъ годеникъ Петъръ издебя кервана, гледа си жедно отдалечъ годеницата между татаркинитѣ,

ама нѣма сила да я избави. Тогава намира брата ѝ Василя въ Силистра, па се примолятъ на тайнитѣ народни хайдути въ Шуменъ Жельо и Никола, съ които избавятъ на Чалъкавакъ Станка и Васильовата невѣста. Станкината злочестина и увѣнчаниятъ трудъ на Петра разплакваха въ свое врѣме отъ жалъ и радость читателитѣ и на тая безъ външни хубости и вѫтрѣшно напрѣжение повѣсть. Тя биде обърната отъ Богдана Манчевъ въ драма (Болградъ 1870), и въ тоя видъ женѣше богати похвали отъ обществото, защото на сцѣната българскитѣ хайдути люто сѣкѫтъ черни татари. Еднакво съ „Изгубена Станка“, но съ пòвече право намѣри горешъ приемъ „Злочеста Кръстинка“ (Русчукъ 1870) отъ Илия Р. Блъсковъ (* 1839 въ Старо-Загортко). Разсипникътъ на бащено иманье Лулчо, даскалъ въ Кортенъ, се прѣселя въ Черковна и придобива уважението на селянитѣ. Гости отъ Бесарабия навѣстяватъ селото, и единъ отъ тѣхъ оставя портрета си на Лулчова Кръстинка. На Лулча е дасоденъ вече ограниченията селски животъ. Като го избиратъ да ходи по милостиня за нова селска черква, той се озовава въ Букурещъ; изпраща другаритѣ си съ часть отъ събраното назадъ, а самъ пропада безъ вѣсть. Жена му съ петь дѣца тегли мѫки за прѣхрана. Дѣцата, освѣнъ Кръстинка, сѫ по чужди врати: едно умира отъ чорбаджийско бездушие, друго безъ да знае убива брата си; па и самò е погубено отъ злодѣйци; само Милчо подиръ безуспѣшно диренье баща си се прибира при Кръстинка, останала безъ майка; ала мъсть на съперникъ любовникъ сваля и него въ гроба. Рилски монахъ Константинъ се смисля за своитѣ роднини и завожда Кръстинка въ Болградъ; тя се жени за оногова, който нѣкога бѣ ѝ далъ своя портретъ. Константинъ намира Лулча, и той се посвѣтява за неговъ манастирски братъ. Важни сѫ у Блъскова не злочестинитѣ Кръстинкини, но картинитѣ на селския сговоръ, на врѣдата отъ непосилни прѣдприятия, на злоупотрѣбата съ черковни милостини и на други подобни явления отъ коренния български животъ, който е тъй добрѣ познатъ на автора. Съ тоя животъ той пристѫпи пòблизу къмъ народа и въ други свои оригинални и „побългарени“ разкази.

Повѣсти съ особна, бунтовна тенденция и съ пòвисока обработка внесе въ българската книжнина Л. Каравеловъ. За литературния дѣлъ на „Свобода“ и „Независимость“ той разработи своитѣ руски издадени повѣсти, съчини и други нови, па извади послѣ нѣкои отъ тѣхъ въ отдѣлни книжки; въ „събранитѣ му съчинения“ се прѣведи отъ руски „Бошко“ и отъ сръбски „Крива ли е сждбата“. Въвъ всички тия повѣсти мотивитѣ сж: злодѣйства, мъстителна надменность и безусловно насилие надъ българската челядь отъ страна на турцитѣ („Неда“, „Нено“; „Сирото семейство“; „Войвода“, „Дончо“, „Турски паша“, „Що е грѣхъ“), експлоатация на българина въ трудъ и честь отъ български чорбаджии, гърци и цинцари („На чуждъ гробъ безъ сжлзи плачатъ“, „Мжченикъ“, „Горчива сждба“) и развратъ и коварства на гърцитѣ (въ историческата трилогия: „Отмжщение“, „Послѣ отмжщението“ и „Тука му е крайятъ“); за ужаситѣ на турскитѣ звѣрства англичани и австрийци изкарватъ криви пакъ българитѣ („Ще ли имъ се върне“); животътъ на нашитѣ дѣди прѣдставя любопитни страни отъ своенравие и нѣжность („Българе отъ старо врѣме“), а приказаната злоба на мащихата погуби невинностьта („Бошко“); лоша отхрана е причина на домашни злочестини („Слава“), на безсъвѣстна подигравка съ любовьта („Стана“) и на нравствено паданье („Маминото дѣтенце)“); „Стоянъ“ пропада поради леконравието на жена си гъркиня, умниятъ „Главчо“ е изложенъ на несправедливи удари отъ безумното авторитетство на баща си. Каравеловъ е рисувалъ още разликата между идеалитѣ на „младитѣ“ и пороцитѣ на „старитѣ“ („Богатиятъ сиромахъ“, „Дѣцата не приличатъ на бащитѣ си“, недовършена) и подлоститѣ на български ренегатъ („Извънреденъ родолюбецъ“, „Прогресисъ“ — заедно съ „Маминото дѣтенце“ онасловени като „Три картини изъ българския животъ“) и на алченъ патриотъ („Хаджи Ничо“). „Крива ли е сждбата“ разкрива подлости на бѣлградското общество.

По тия мотиви, които повѣсти на Каравелова се движатъ срѣди естественитѣ отношения на българския животъ и на поникналитѣ отъ него човѣшки осѣщанья и постжпки, тѣ се отличаватъ съ увлѣкателность на прѣдмета, съ оправ-

дани дѣйствия на лицата и съ приятно изложение; срѣщу това повѣститѣ, дѣто авторътъ иска безъ друго да възвеличи нѣкоя субйективно нему угодна страна отъ характера, или революционна мисъль, и да унижи нѣкое съсловие, или лице, тамъ владѣе безформена грамада отъ случки и обстоятелста, между които характеритѣ се разкриватъ, ставатъ неестествени, въ дѣйствията пада напрежението, като се крѣпи съсъ специфични балзами на авторския слогъ, и цѣлиятъ прѣдметъ се обръща на потокъ, въ който единъ би приелъ да се кжпе до насита, а другъ само да си омие нозѣтѣ. Тзя двоякость въ извършаньето на повѣститѣ може да се прослѣди отъ „Стана“ и „Слава“ на единия край чакъ до памфлетнитѣ „Прогресисто“ и „Хаджи Ничо“ на другия. Дивна е картината на хрджи Генча и дѣда Либена въ „Бжлгаре отъ старо врѣме“, когато двоицата се гощаватъ съ ракия, развикатъ се, разсърдятъ се, послѣ единътъ, пòоткровенъ, отива да се мири, другиятъ, пòопърничавъ, не иска, па се разкайва, връща се при първия, и пакъ се почне ракията и мезето.

Истински поетически е сключенъ „Тука му е крайятъ“ съ Ивана Голия, който избѣгва въ планината отъ мѣстото, дѣто турцитѣ ще посѣкжтъ плѣнения царь Иванъ Шишманъ съ боляритѣ, и отъ тамъ ще мъсти; но бъбрицата Добра въ „Дончо“ е грапаво точило за бабешкитѣ характери на неговитѣ хайдути, и ако не е сжщинско точило, а то поне не е дѣйствителенъ човѣкъ. Въ „Богатиятъ сиромахъ“ Караveловъ се одумува на края, че ако е глупава повѣстьта му, глупава била цѣлата нова българска история, глупави били самитѣ обстоятелства, които я създаватъ! Като описва въ „Горчива сждба“ народнитѣ обичаи, готовъ е да нарече издайникъ оногова, който не ги държи тъкмо: а въ „Богатиятъ сиромахъ“ говори, че всѣкой народенъ обичай намира съчувствие между човѣцитѣ само тогава, до когато отговаря на човѣшкитѣ наклонности. Анастасия, царь Шишманова дъщеря, не може да склони да бжде жена на гръцкия наслѣдникъ; за да я придума, царицата ѝ казва: магаре да стои на прѣстола, пакъ трѣба човѣкъ да го вземе, прасета да роди царица, пакъ сж „величество“! Отъ тоя видъ досущъ несъгласни съсъ ситуацията, па дори и безсмислени убѣждаванья има въ повѣститѣ навсждѣ. Сжщото се съг-

лежда и въвъ фигуритѣ на Каравелова: когато цѣни високо хубостьта на момитѣ, нарича ги „чернооки животинчета“; ранната гълчава въ село се описва: „кучета, крави, свини, цигани съставили концертъ по нотитѣ на Моцарта, а говедарьтъ, бикътъ, момчета съставили концертъ по нотитѣ на Бетховена?“ Изобщо Каравеловъ не умѣе да описва природата безъ умалителнитѣ „пиленца“ и „агънца“ и безъ крави и кокошки; въ характеристикитѣ трѣба да има шутливи подмѣтанья и материялни сравнения съ прѣдмети, които вседневниятъ езикъ е направилъ прѣзрѣни сѫдове на простотията. Образътъ на гъркинята българска царица е изписанъ така: жѫлта като папунекъ, носата като калвочъ, мурга като циганско бедро, мѫршава като ахтапотъ, крѣхка като стара коприва, гиздава като крива върба, честна като котка, хрисима като селскиятъ бикъ, а работна като кѫрлешъ“. Въ руското издание повѣститѣ на Каравелова се държѫтъ винаги съ достоинство. Като ги обработвалъ на български, авторътъ ги прѣправялъ и разширявалъ, види се за да ги доближи пòвече къмъ обиходното схващанье и вкусъ на българина; обаче „Стана“, „Слава“ и др. показватъ, че сѫщото можеше се постигна и безъ заплеснати отбивки и съсѣдски дразнила. Народнитѣ и живи прѣдмети на Каравелова, разказни тъй непринудено и просто, си спечелиха между българитѣ наймного симпатии. Въ своитѣ повѣсти той сѣе любовь къмъ всичко българско, уговаря да се надѣемъ сами на себе и полага бѫдещето на народа въ рѫцѣтѣ на младитѣ. Съ тия мисли и съ урбулешкитѣ накити на несдържания слогъ Каравеловъ създаде школа.

Драмата има доста изравненъ пѫть да проникне въ обществото и да извърши голѣми прѣврати: учителитѣ по градоветѣ съчиняватъ за свършъка на учебната година диялози, съ които развличатъ и поучаватъ гоститѣ; при училища и читалища се импровизуватъ сцени, отъ дѣто съ найелементарно изкуство се подлагатъ зрителитѣ да изпитватъ върху себе силнитѣ и дълбоки чувства на човѣщината. Прѣдставления като „Многострадална Геновева“ и „Изгубена Станка“ владѣятъ душитѣ прѣзъ цѣли седмици; ала за добра, художествено съставена драма за това тъй любознайно и възприимливо общество нѣма образувани писатели; а пъкъ за изкусно изпълнение на драматичния кѫсъ не

сѫществува ни уредено театро, ни постоянни актьори. Върху нашата случайна сцена наймалко можеха да се прѣнасятъ чужди драматични творения.

Около 1866. г. се завзима съ мисъльта да уреди българско театро и да го снабди съ български театрални кѫсове Добре **Войниковъ** (* 1838 въ Шуменъ, † 1878 въ Търново). Възпитаникъ на шуменскитѣ училища, Войниковъ слѣдувалъ отъ 1855. г. съ роднински издръжки въвъ френското пòвисоко училище на Бебекъ. Слѣдъ три години завзима въ Шуменъ мѣсто на учитель въ „полугимназията", наредена пòпрѣди и възвеличена съ това име отъ Сава Доброплодни. Скудость отъ учебни рѫководства задължава пъргавия Войниковъ да състави пълни записки по всички прѣподавани отъ него прѣдмети, отъ което постъпенно излѣзоха отдѣлни книги по словесность, български езикъ и българска история. Училището и ученицитѣ бѣха за Войникова срѣдината, прѣзъ която можеше да осѫществява своитѣ ревностни кроежи за повдиганье интереса на сѫгражданитѣ къмъ знанието и художествата: той сѫчинява творения за декламация и пѣние, които се извършуватъ прѣдъ бащи и майки, та имъ обаждатъ да уважаватъ училишнитѣ блага, да тачатъ своята вѣра и история и да не се мамятъ по чужди пороци и развала; тайно образува отъ ученици оркестъръ, и на единъ училищенъ празникъ прѣзъ 1863. г. изненажда поканенитѣ гости съ пръвъ негли въ България концертъ. Войниковъ си заслужи инстинско уважение и признателность у всички просвѣтени шуменци; ама и завистьта не спѣше въ сърцата на ограниченитѣ честолюбци. Между тѣхъ се намѣриха патриарси, които да завардятъ чедата си отъ позора, като имъ забранятъ да се учатъ като цигани да свирятъ на цигулка!

Обиденията учитель се принуди да напусне въ 1864. г. Шуменъ и да подири пòсвободна атмосфера между българитѣ въ Браила. Тукъ покрай своитѣ учителски работи той се положи да образува любителска трупа за български театрални прѣдставления, защото изповѣдаше убѣждение, че театрото е найдобро училище за обществото. А за да бѫдатъ тия прѣдставления български не токо по езикъ, но особно по съдържание, напрѣгна всичкитѣ си способности да обработи въ драматични творения събития изъ старата

наша история и да изкара на сцена чърти изъ нашитѣ нрави. Браилскитѣ българи и тъй вече държаха като родолюбци първото мѣсто между всички свои съотечественици въвъ Влашко; а сега съ прѣдприятието на Войникова тѣхната национална гордость ги повишаваше и прѣдъ самитѣ власи. Прѣзъ 1866. г. Войниковъ даде съ трупата си прѣдставление въ Букурещъ, на което присѫтствувалъ и ромънскиятъ князъ. Отъ 1867. той бѣ почналъ да издава „Дунавска Зора", вѣстникъ „за волны-тѣ българы"; ала покрай него продължаваше учителството, редѣше трупата и прѣдставленията и пишеше драми, които една слѣдъ друга намираха любители и сцени повсѫдѣ между българитѣ въ Ромѫния и дори прѣзъ Дунава. Подиръ двѣ години учителство въ Гюргево Войниковъ прие въ 1873. г. руско подданство за да се върне пакъ въ България; но въ 1875. г. трѣбаше пакъ да се отклони въ Влашко, дѣто вече причака рускитѣ войски. Назначенъ управитель на сиротницата въ Търново, той наскоро се помина отъ тифусъ.

До Войникова бѣше се явила прѣзъ това врѣме само комедията въ три дѣйствия „Ловчанскый владика, или бела на ловчанскый-тъ сахатчіѫ" отъ Теодосия Икономовъ (Болградъ 1863) и трагедията въ три дѣйствия „Стоянъ войвода" отъ Х. [Даскаловъ?], (Букурещъ 1866). Първата е таково изобличение на развратa на единъ гръцки владика въ България, каквото въ сѫдилищата се разглежда при затворени врата, и не ще да е виждала сцена; а втората извожда веднага слѣдъ паданьето на българското царство подъ турцитѣ воиводата Стояна съ другаря му Младена въ гората, за да избавятъ изъ турски рѫцѣ княза Владислава, Шишмановъ синъ, и княгиня Мария, дъщеря на Георгия Страшимиръ, плѣнена отъ турския военачалникъ Зинанъ-паша. Двата тия кѫса (пиеси) отговарятъ на съврѣменнитѣ тенденции, да се отървемъ отъ гръцкитѣ владици и да ославимъ дѣлото на нашитѣ войводи. Кѫсоветѣ на Войникова засѣгатъ наши подалечни исторически събития, които могатъ да служатъ само за обща почва на националното съзнание. Първата му драма „Райна княгыня" въ 5 д. (Браила 1866) е заета намѣстѣ дори буквално изъ романа на Вельтмана, тъй хубаво прѣведенъ отъ Е. Мутева. Главното лице въ нея е комисътъ и шурей на царь Петра

Георги Сурсовулъ, или синъ му Самуилъ. „Покрьщеніе на прѣславскый дворъ“ въ 4 д. съ пѣния (Букурещъ 1868) се върти около подвига на Методия, който съ помощьта на Борисовата сестра Ирина обръща въ християнство езическия княжески дворъ. Твърдѣ бързо е работена „Велислава, българска княгиня“, въ 5 д. (Браила 1870); обаче това никакъ не ѝ побъркало да бѫде не пѡлоша отъ другитѣ драми. Къмъ нейния прѣдметъ, който е изъ врѣмето на Георгия Тертеръ, Войниковъ ималъ особна слабость, та за второ издание го обработилъ въ стихове подъ видъ на нова драма „Фросина“ [=Велислава], печатана слѣдъ смъртьта му (София 1883). Съединението на двѣтѣ български държави край Тиса и край Дунава подъ Крума е за Войникова тъкмо сгоденъ исторически примѣръ, какъ „съединението прави силата“, и той го възпроизвожда въ драма „Въцаряванѣто на Крума Страшній“ въ 3 д. (Букурещъ 1871); тя е по плана си, па до извѣстна мѣра и по извършаньето найдобра отъ всичко, що е писалъ Войниковъ за сцена. Комедията „Криворазбраната цивилизация“ въ 5 д. (Букурещъ 1861) се мѫчи да прѣнесе въ българска градска челядь явления изъ Молиеровитѣ „Le bourgeois gentilhomme“ и „Les femmes savantes“. Измамата за вѣнчавка въ село и дуелътъ сѫ тамъ толкова неестествени, колкото и докторството на селянина въ посмъртната на Войникова комедия „По неволя докторъ“ въ 2 д. (Русе 1884), „побългарена“ отъ Молиеровата „Le Medicin malgré lui“. Всичко лошо за себе има комедията „Поевропейчване на турчена“ въ 1 д., (Свищовъ 1880), чиято идея е черпана изъ „Предьвѣстникъ горскаго пѫтника“ на Раковски.

Дѣйствието въ историческитѣ драми на Войникова се върши все отъ една дружина лица, които въ зависимость отъ прѣдмета на всѣка драма си мѣнятъ само думитѣ на разговора; а постѫпкитѣ имъ сѫ постоянно безъ принудителни причини и безъ страсть. Дружината се нарежда така: български царь, който има послѣдна дума надъ всички; до него жена му и другъ нѣкой своякъ, сестра или братъ; единъ придворенъ съвѣтникъ мами царя, или му помага, а вѫтрѣшенъ царевъ слуга е готовъ въвъ всѣка минута да каже нѣкоя глупость, или да се издаде въ неспретни и дребнави подлости, за което често приима неумѣстни пле-

сници; послѣ идатъ боляри, войводи и царева войска, срѣщу които се изпрѣчатъ държавни и народни вънкашни непріятели за да имъ даджтъ работа. Веднага слѣдъ първото вдиганье на завѣсата Войниковъ разкрива тайнитѣ на своята дружина, и послѣ гледа да ни дотътре до края на творението си безвкусни слугарски залъгалки и съ пѣсни. За краенъ ефектъ на три дѣйствия отъ „Криворазбраната цивилизация“ е натъкменъ бой; осталитѣ двѣ дѣйствия сж завършени съ полка и хоръ. И съ това художество Войниковъ е изгодно поддръжалъ на сцената българската национална свѣсть.

Съгледачъ на Войникова и промишленикъ съ драматизувани слабости на деня е Тодоръ Х. Станчевъ отъ Русе, богословъ отъ Карловецъ, учитель въ Русе и Никополъ, редакторъ на духовното списание „Слава“ (1871, Русе) и послѣ на политическия вѣстникъ „Славянинъ“ (1879, Русе). Драмата му „Юстина“ (3 д., Русе 1871), за да покаже, „какво произлиза отъ пиянството“, нагласява прологъ и братска интрига тъкмо по образцитѣ въвъ „Въцаряваньето на Крума Страшній“, отъ дѣто взима и всичкитѣ пѣсни; „Кардамъ Страшній“ (драма, 4 д., Русе 1872), който има да се бие съ гърцитѣ, е изложенъ на сжщитѣ заговори отъ убийци, както и „Крумъ“ на Войникова, само че къмъ края умира отъ ужасна обида — гръцкиятъ царь му пратилъ даръ конски сметъ въ кърпа! „Правата цивилизация“, „Нова мода“, „Драндавела“, „Анатема“ сж „смѣшни позорищни игри“, всѣка въ едно дѣйствие, написани за доказателство, че едно зарѣзано отъ правия смисълъ и благородство на живота общество може прѣкрасно да се бави дори съ неумѣнието на автора да извади на сцена поне едно лице, което да каже двѣ думи свѣстни. — „Новата“ комедия на Т. Н. Шишковъ „Не-ше-може или глезенъ Мирчо“ (3 д., Цариградъ 1873), съставена по руската „Недоросолъ“ отъ Фонъ-Визина, съдържа сжщитѣ произволни появи на лицата и поразителни несъобразности въ мисълта на дѣйствието, въ срѣщитѣ на интереситѣ, въ израза на отдѣлнитѣ характери, както творенията на Войникова и на Станчева. Подъ тоя укоръ пада между други и бунтовната драма „Хаджи Димитъръ Ясѣновъ“ отъ Л. Каравеловъ (5 д., Букурещъ 1871). — Изобщо напре-

жение, криза — дори въ найскромната степень — сѫ нѣща неизвѣстни на нашитѣ драми и комедии. Едвамъ въ „Малакова“ на Славейкова (Гайда, I.) осѣщаме поне малко здравъ хуморъ.

Като освѣжително изворче въ безводна равнина стои въ нашата книжнина драмата „Иванку, убиецътъ на Асѣня I“ отъ В. Друмевъ (5 д., Браила 1872). Наистина и тука лицата пòвече говорятъ, а пòмалко вършатъ, ала говоритъ имъ съставя такава противa спрѣмо езика на всички драматични кѫсове, че и само съ него авторътъ печели нашето разположение. Гръцкиятъ севастократоръ Исакъ, заробенъ отъ Иванка въ бой съ гърцитѣ при Сѣръ, крои да произведе въ Асеньова дворъ размирица, та да навлѣзатъ въ България гръцки войски. Той подрича на Иванка, че е пòдостоенъ за български царь; а дърщеря му Тодорка, въ която е залюбенъ Иванко, подклажда у подирния любовь къмъ Асеньова Мария, понеже съ нейна помощь би се прѣмахналъ пòлесно Асень. Властолюбивиятъ Иванко се съгласява съ Исака, да си послужи съ гръцкитѣ легиони доклѣ стане царь, ама слѣдъ това мисли да прогони и самитѣ гърци; между туй лукавиятъ Исакъ ще знае да отритне Мария, да направи Тодорка царица и чрѣзъ нея да подведе Иванка подъ византийския скиптъръ. Съ подложни обвинения Иванко сполучва да отстрани отъ Търново въ заточение обичния Асеню братъ Петъръ и така ще има върху кого да свали прѣдъ народа убийството на Асѣня и да прѣпоржча себе като достоенъ за Асеньовъ прѣемникъ. Тия кроежи улавя въ Цариградъ отецъ Иванъ и бърза за Търново. Слѣдъ убийството той заедно съ Петра възбужда въ народа недоволство противъ сѫщинскитѣ убийци на Асеня. Петъръ окржжава съ българска войска столицата и я прѣвзима; отецъ Иванъ го прогласява за царь. Интересно заплетениятъ прѣдметъ е майсторски разпрѣдѣленъ между дѣйствията, отъ които второто има поетически напрегнати и възвишено трогателни сцени; четвъртото и петото сѫ доста слаби. Асень — мѫдриятъ Асень — е очъртанъ невѣроятно лековѣренъ, а Петъръ кротъкъ до безличие; Мария сѫди твърдѣ дѣтинесто. Въ края на драмата заговорницитѣ по убийството се оказватъ страхливци. „Иванку“ на Друмева и до сега си пази прѣдното мѣсто въ реда на оригиналнитѣ български творения за сцена.

Къмъ „Иванку“ се насланя по прѣдмета си „Невѣнка и Свѣтославъ“, драма въ 5 д., отъ Константина Величковъ (Цариградъ 1874). Коварни съвѣтници на Асеньова братъ царь Петъръ фърлили въ тъмница вѣрния болярinъ и войвода Владимиръ, когото прѣдани човѣци избавили и завели прѣзъ Дунава, дѣто слѣдъ четири години умира. Младиятъ му синъ Светославъ става войвода надъ бащинитѣ си избавители и се навърта въ горитѣ около Търново за мъсть. На българския прѣстолъ царува Иваница, комуто е найскѫпъ съвѣтникъ стариятъ болярinъ Тихомиръ. Светославъ ходи тайно въ града и често вижда хубавицата Невѣнка, Тихомирова дъщеря. Двѣтѣ сърца се залюбятъ безъ да се знаятъ, и всѣкой копнѣе за незнайния другарь! Една нощь Светославъ прѣоблеченъ влиза у Невѣнка; тя познава нарѣчения си любовникъ по гласа, научва „сладкото“ му име, прощава се съ бащина си домъ и бѣга съ приетия съпругъ въ гората. Тая романтична двойка намира слѣдъ година случай — непозната никому — да спаси българската войска въ боя ѝ противъ Митра, Иванковъ братъ, който налита върху царството съ помощьта на печенезитѣ. Иваница благодари на побѣдителитѣ; Светославъ се открива нему и на Тихомира, па имъ прѣдставя и „младия юнакъ“ въ войнишка прѣмѣна — Невѣнка. И така Светославъ си „отмъсти“, а пъкъ Невѣнка отъ невидѣно добива мъжъ и става героиня. Митра е едничката поизпъкнала фигура, когато го гложде злодѣйската му съвѣсть; а тая съвѣсть е съ ефектъ разбудена отъ сѣнкитѣ на Асеня, Петра и Владимира — както го има въ извѣстни чужди драми. Драмата на Величкова е градена върху разказа на С. Зафировъ „Невѣнка, болярска дъщеря“ (Цариградъ, 1872).

Изъ поетичната книжнина на другитѣ народи сѫ прѣведени прѣзъ врѣмето на националнитѣ борби повечко и по̀добри творения, отколкото прѣзъ миналото врѣме; ама съ огледъ къмъ нашитѣ условия и книжовно образование изборътъ имъ не е могълъ да бѫде всѣкога правиленъ. Стихотворни кѫсове не сѫ по силитѣ на прѣводачитѣ, а и прозаичнитѣ ги мѫчатъ много съ угладения свой езикъ. Въ повърѣменнитѣ издания почнаха да се явяватъ прѣводи на прочути творения отъ Бичеръ-Стоу, Милтонъ, Евгени Сю и др., ала не стигаха никога до края

си. Отдѣлно бидоха издадени романи и повѣсти отъ Т. Йежъ („Ясень I, приказка изъ българскѫтѫ исторія“), Гоголь („Тарасъ Булба“), Пушкинъ („Капетанската дѫщеря“), Фенелонъ („Приключенията на Телемаха“), Шатобриянъ („Приключенія на послѣдній Абенсеражъ“), Жоржъ Сандъ („Дяволското блато“), Ле-Сажъ („Хромия дяволъ“), Булверъ („Послѣднитѣ дни на Помпея“). Силвио Пеллико („Тъмницитѣ ми“). Славейковъ обнародва дребни прѣводи приказки и повѣститѣ „Лодоиска“ и „Отечество и любовь“ отъ полски езикъ. Изъ ориенталната поезия се внесе „Халима“ (изводъ изъ „1001 нощь“), „Исторія на Ферхадъ и Ширинъ (изъ „Шахъ-наме“). Драми се прѣведоха отъ Волтера („Меропа“), Молиера (комедиитѣ „Георги Данденъ“, „Скѫперникътъ“), Хюго („Лукреция Боржия“), Шилера („Разбойници“), Лесинга („Емилия Галоти“). Ботевъ прѣведе „Кремуцій Кордъ“ отъ Костомарова; Душановъ прѣработи „Зла жена“ отъ J. Поповичъ.

3. Врѣме на свободенъ животъ.

Жертвитѣ и покрусата на българския народъ прѣзъ петь вѣка робство изкупиха напълно неговото освобождение отъ фанатичния и грубъ завоеватель; то се извърши съ побѣдитѣ на руското оржжие, но бѣ вкарано въ своя пѫть отъ собственитѣ наши национални борби. Постѫпкитѣ, що се прѣдприимаха за освобождението, зовѣха къмъ участие българитѣ отъ всички наши краини; и тѣ го очакваха поне за оня обемъ на цѣлокупния народъ, за който бѣ признато вече правото за черковна свобода подъ българския екзархатъ. Обаче руско-турската война отъ 1877—1878. г. разрѣши тоя въпросъ върху почвата на почувствителна сбивка между интереситѣ на европейскитѣ държави, и българитѣ добиха едно васално княжество въ дунавска България и една самоуправна турска область въ Тракия. Части отъ присѫденитѣ на българската черква съ фермана отъ 1870. г. епархии Силистренска и Пиротска и цѣлата Нишка минаха подъ Ромѫния и Сърбия; а части отъ епархиитѣ Самоковска и Кюстендилска и всички други въ Тракия и Македония останаха да робуватъ още за неопрѣдѣлено врѣме.

Освободенитѣ българи бѣха длъжни веднага да се заловятъ съ управата на земитѣ, които отсега се повѣряваха на тѣхни ржцѣ. Подъ ржководството на рускитѣ окупационни власти се стъкмиха необходимитѣ врѣменни учрѣждения и наредби; а откакъ се оттеглиха руситѣ, закипѣ самостойна организаторска и законодателна работа. Въ нея влѣзоха всички сили, съ които разполагаше дотогава народътъ за своята просвѣта и окопитянье. Всѣкой, що знаеше нѣщо повече да чете и да пише, намѣри просторно и почетно мѣсто въ реда на държавнитѣ уредници; всѣка способность биде поканена да упражни своето умѣние и знание. Тукъ се срѣщнаха върху съвсѣмъ дѣвствено поле разнообразнитѣ нрави и възгледи на прѣдишни възпитаници отъ учебни заведения въ Турско, Гърция, Франция, Сърбия, Русия, Австрия, Нѣмско и Влашко, на бивши вѣстникари, учители и търговци домашни и емигрантски, на нѣкогашни турски службаши, на народни поборници и на оная нова младежь, която тепърва напжпяваше подъ животворния топликъ на свободата. И старъ, и младъ, и училъ, и неучилъ почваха да прѣдлагатъ свои мнѣния, да кроятъ форми и да прѣдприиматъ постжпки за уредбата на нашия държавенъ и граждански животъ. Тия мнѣния, форми и постжпки се противѣха взаимно вече по своето неизгледно разнообразие; и понеже на тѣхнитѣ виновници еднакво не достигаше опитъ въ миналото и авторитетъ въ сегашното, тѣ станаха изворъ на безкрайни крамоли и неприятелства. Въ разискваньята по тѣхъ мѣсгото на вещнитѣ доводи се заплѣнява твърдѣ често отъ стари и нови лични смѣтки. Прѣдъ идеалния образъ на една свободна и доброчестна държава се отваря партизански търгъ съ обѣщания за привърженици и гонения за противници. Цѣлото общество се раздробява на партии, върло настроени една противъ друга спроти своитѣ мѣстни и поминъчни интереси.

На такива партизански борби и интереси, въ които се увлѣкоха българскитѣ умове и страсти, се посвети главно и печатното слово, улеснено съ настанени повсждѣ въ градоветѣ печатници. За сериозната и пòобща книжнина нѣма нито свободни писатели, нито охотни читатели. Трѣбаше да се мине поне единъ школски периодъ, да излѣзе въ обществото поне единъ нижелъ млади, които да не сж

бивали непосрѣдно забъркани съ душа и тѣло въ кипежа на явното партизанство, та да се почувствува пагубната пустота въ книжнината и да се почнатъ какви-годѣ занятия съ прѣдмети възпитателни, научнн и художествени. Обаче длъжностьта на тия млади, що излизаха постъпенно изъ домашнитѣ училища, па минуваха и прѣзъ чужди повисоки заведения, се оказа твърдѣ тежка, защото отъ една страна силно разпламененията партизански животъ непрѣстайно фърля своя жупелъ върху неучастнитѣ въ него мирни книжовни размишления, а отъ друга страна новитѣ книжовници иматъ да създаватъ за своитѣ творения ново общество, ако не и да подновяватъ още старото.

Спроти както се улѣгатъ постъпенно формитѣ на свободния държавенъ и общественъ животъ, въ него все пòвече се уясняватъ и задачитѣ на отдѣлнитѣ лица. Разумътъ и вкусътъ захващатъ да изказватъ своитѣ прѣдпочитанья и полека да прѣдявяватъ дори настоятелни исканья. Държавата подава своята щедра помощь за пòголѣми и скѫпи духовни прѣдприятия, а частниятъ починъ залѣга да осѫществява пòмалки и отъ различни видове. Книжнината се засиля съ необикновена пружность и създава или прѣнася у себе всѣкакви творения съ самодоволството на единъ новакъ, който се издига надъ собствената си ограниченость. Въ избора и извършаньето на творенията се съзиратъ още доста рѣдко бистъръ погледъ, здрава оцѣнка и умѣла работа; ала бѣлѣзитѣ, що се подаватъ намѣстѣ за такива качества, сѫ надежни и никога не остаятъ безъ влияние. Естествено е, че кѫсото досега врѣме на свободния животъ не може да се изтъкне съ книжнина въ голѣмъ дѣлъ самобитна и съ бѣлѣжити достоинства откъмъ съдържание и форма; обаче при несравнено пòдобритѣ условия за книжовна творба и производство, това врѣме изкара въ сравнение съ прѣдходното работа пòвече промислена, пòстройна и сръчна, а особно богата по количество и видове.

Прозаична книжнина.

Необикновениятъ разгаръ на мнѣнията у насъ прѣди всичко за уредба на държавния и общественъ животъ се изрази въ необикновено голѣмъ брой политически и

сатирически вѣстници: вѫтрѣ въ 20 години се изредиха повече отъ 300 такива издания, та не оставиха име, което да не направятъ щитъ на особни интереси и тенденции. На чело на всѣкой речи вѣстникъ стои, че той е създаденъ за политика и за книжнина; на всички въ програмата влиза все доброто на народа и безпристрастно освѣтление на неговитѣ жйвотни въпроси. Обаче „политиката“ увлича тия явни органи дотолкова, че постѫпенно или веднага съвсѣмъ забравятъ книжнината; а личната или партизанската користь ги вкарва въ кривитѣ улици на прѣувеличенията и дори на измислицитѣ. Въ своята стрѣвность да повдигатъ „приятели“ и да събарятъ „неприятели“, тѣ рисуватъ постѫпкитѣ на гражданина достойни или само за рай, или само за пъкълъ; и когато е работата да се изкаже една неугода, или да се посрѣщне насоченъ ударъ употрѣбяватъ се думи, които прѣнасятъ въпроса отъ сѫда за право и истина въ сѫда за съвѣсть и възпитание. Животътъ на тия вѣстници е обикновено кратъкъ; и колкото пòгръмливи сѫ бивали обѣщанията имъ въ начало, толкова пòпустали сѫ достигали тѣ до своя край. Доклѣ се основѫтъ специални издания за разни книжовни, научни и технически приноси, дневнитѣ вѣстници служатъ за едникчи, или поне главни наставници на обществото по всички клонове на човѣшката дѣйность.

Веригата на **вѣстницитѣ** се почва веднага слѣдъ навлизанъето на рускитѣ войски въвъ Влашко: въ Букурещъ се основа прѣзъ априлъ 1877 г. дребенъ листецъ „Сѣки-дневенъ новинарь — Le nouvelliste quotidien“, за да държи българскитѣ читатели въ течението на важнитѣ събития по войната за освобождение и да прѣдава на чуждия свѣтъ участието на българитѣ къмъ нея. Когато се спрѣха военитѣ дѣйствия на руситѣ въ 1878 г. и се чакаше рѣшението на Берлинския конгресъ, по желанието на централната руска управа въ Пловдивъ биде основанъ първиятъ голѣмъ вѣстникъ на българската земя „Марица“. Той излизà до румелийския прѣвратъ отъ 1885 г., и прѣзъ тия 7 години застѫпяше отъ всички найревностно книжовнитѣ и други поучни интереси на читателитѣ. Слѣдъ раздѣлата на „Източна Румелия“ отъ „Българското княжество“ въ столицата на подирното се създаде въ 1879 г. по образеца

на „Марица“ вѣстникъ „Витоша“ и се явяваше вече органъ на тъй наречената „консервативна“ партия, що състави първато българско правителство. Стариятъ Славейковъ излѣзе въ София съ „Цѣлокупна България“, която да крѣпи и отглежда „тежненията на народа къмъ обединение“. Съ подобни стремежи се яви въ Пловдивъ „Народний Гласъ“ и слѣдвà до съединението на сѣверна и южна България.

Другата партия въ княжеството, наречена „либерална“, се обърна къмъ идеитѣ, проповѣдани отъ Любена Каравеловъ, и подъ ржководството на Петка Каравеловъ (* 1845) продължи въ 1880. г. Любеновата „Независимость“. Безогледнитѣ гонения между партиитѣ въ сѣверна България прѣдизвикаха въ 1881. г. единъ прѣвратъ, който отмѣни дѣйствието на изработената въ Търново конституция. Консерваторитѣ поддържаха прѣврата съ органа си „Българси Гласъ“ (София 1880), а либералитѣ го борѣха съ „Независимость“, прѣнесена въ Пловдивъ, и съсъ „Свѣтлина“ (София 1882). На 1883. г. отново биде възстановена конституцията, съ което се прѣкжсна рускиятъ органъ „Балканъ“ (1883, София). Понеже една часть отъ либералитѣ бѣ приела да се ограничи търновската конституция съ нѣкои измѣнения, тя се отцѣпи подъ Д. Цанковъ въ особна партия. Противъ нея и противъ консерваторитѣ излизаше съсъ смѣли, и нѣкога дързки подигравки „Свирка“ (1882, София) на Д. Петковъ (* 1848 въ Башкьой). Прѣзъ 1884. г. консерваторитѣ дѣйствуватъ съ „Отечество“, либералитѣ съсъ „Търновска Конституция“, а „цанковисти“ съсъ „Срѣдецъ“. Срѣщу това въ южна България се борѣха други двѣ партии: „съединисти“, които въ края на 1882. г. излѣзоха съ вѣстникъ „Съединение“, за да подготвятъ една пò яка за отпоръ на чужди нападн съединена България; и „казьонни„ (сир. привърженици на хазната), които въ началото на 1883 г. излѣзоха съ „Южна България“ и осжждаха дѣлото на прѣврата отъ 1881 г.

Въ княжеството либералитѣ нѣмаха вече страхъ за търновския текстъ на конституцията и захванаха съ „Македонский Гласъ“ (1885, София) да подготвятъ въпроса за свободата на българитѣ въ Македония. За истинска

свобода на българина въ свободни и несвободни негови земи се обяви „Борба“ (1885, Пловдивъ) на Захария Стояновъ (* 1850. въ Медвенъ, † 1889. въ Парижъ). Подъ тия проповѣди се извърши въ Пловдивъ на 6. септемврия 1885. прѣвратъ и се прогласи съединението на България отъ двѣтѣ страни на Балкана. Това събитие имà да се защищава не само отъ турци и сърби, но и отъ вжтрѣшни недоволници, които поради него направиха другъ прѣвратъ въ София на 9. августъ 1886. г. Князъ Александъръ биде сваленъ отъ прѣстола; отечеството се изложи на опасни чужди пощѣвки и граждански размирици.

На 2. августъ 1887. се избра за празния български прѣстолъ князъ Фердинандъ. Тепърва съ признанието на тоя изборъ въ 1896. г. отъ всички поржителни сили се поуталожиха въ страната размиренитѣ духове. Прѣзъ бурливото врѣме дотогава отъ прѣдишната либерална партия се образува подъ главатарство на С. Стамболовъ една нова, наречена „народно-либерална“; неинъ органъ бѣ „Свобода“ (София 1886), съ който тя, бидейки на власть, зарадъ свободата на България отвънъ държеше подъ юзда свободата ѝ отвжтрѣ. Отъ несговоръ съ такива нàгледи на партията се отцѣпи отъ нея подъ д-ра В. Радославовъ (* 1854. въ Ловечъ) часть привърженици, която запази за себе си името „либерална партия“ и основа свой органъ „Народни Права“ (София, 1888). Борбата между тия двѣ партии се разрѣши въ 1894. г. съ прѣкжсванье дългогодишната власть на първата, което възбуди въ страната нови политически нагледи. Нѣкогашни консерватори, цанковисти, либерали и окръшки отъ народно-либерали се прибраха въ нова партия „народна“, та съ „Миръ“ (София, 1894) заискаха да останатъ трайни прѣемници на властьта. Обаче до тѣхъ се оборавиха съ не пòслаби желания и успѣхъ изконнитѣ либерали съ Каравелова на чело, прѣименувани „демократи“, съ органъ „Знаме“ (София, 1894. отъ 1897. „Прѣпорецъ“) и цанковиститѣ, наречени пòсетнѣ „прогресивно-либерали“, съ органъ „България“ (София, 1897); за своя смѣтка имъ се противупоставиха либералитѣ и народно-либералитѣ, съ „Народни Права“ и „Свобода“ (отъ 1899. „Новъ Вѣкъ“).

Списанията за обща или специална поука и образование, смѣнявайки едно друго, надминаха броя на 100 имена; и тѣ, подобно на вѣстницитѣ, се отличатъ съсъ сѫщата бърза поява и кѫсъ животъ. Празнотата у насъ въвъ всички области на книжовния трудъ кара първия смѣлецъ да захване едно или дрго повремѣнно издание; ала не слѣдъ много се оказва, че дѣлото на издателя или не е захванато отъ своя човѣкъ, или пъкъ се прѣпъва о недостатъка отъ работници и прѣдупрѣдителни читатели. Често сѫдбата на изданието зависи отъ злорадството на партизански гълчави. Съдържанието на списанията въ найголѣмъ дѣлъ е заето отъ чужди книжнини, при което владѣе значителна слабость въ избора и въ прѣдаваньето. Оригиналнитѣ приноси носятъ изобщо бѣлѣзи на кретави опити съ тѣхния непроученъ прѣдметъ размѣтанъ планъ и необработенъ изказъ; ала редомъ съ такива се срѣщатъ вече и трудове съ книжовни и научни качества за похвално признание.

Въ 1879 г. Илия Р. Блъсковъ нагласи да извади въ Варна редъ „Съврѣменни книжки за прочитане на сѣкого", дѣто да вмѣстя и малки разкази изъ нашия животъ, общодостѫпни разсѫждения съ поученъ характеръ и материяли изъ народната словесность и живѣячка. Съ повисокъ помисълъ и вече за образувано общество прѣдприе Я. Ковачевъ разкошна „Българска Иллюстрация" (1880, София). Обаче пòздрава откъмъ сътрудници и пòредовна откъмъ излизанье бѣ едвамъ „Наука" (1881, Пловдивъ); тамъ се явиха първитѣ разкази на И. Вазовъ, нови драматични опити и разкази на К. Величковъ, книжовно-исторически очърти отъ С. Бобчевъ. Откакъ прѣстана „Наука" на третята си годишнина, Вазовъ почна съ Величкова „Зора" (1885, Пловдивъ), спрѣна отъ румелийския прѣвратъ. „Трудъ", основанъ въ Търново на 1887. г., взе да обнародува оригинални повѣсти на Ц. Гинчевъ, прѣводи отъ нѣкои нѣмски разказувачи и различни статии по науката; ала надъ всичко бѣ прострѣнъ тежкиятъ пръстъ на мудностьта. По починъ отъ П. Каравеловъ се образува прѣзъ 1885. г. въ София дружество „Свети Климентъ", за да издава своя „Библиотека" изключително съ кратки разкази и стихове на домашни и извѣстни чужди писатели; това списание трая около 4 години и обнародва между друго

първи цѣли прѣводи на поеми отъ Пушкина и Лерлонтова въ стихове отъ Алеко Константиновъ и отъ Пенчо Славейковъ. Сѫщата година въ Шуменъ се яви „научно-литературно“ списание „Искра“ на В. Юрдановъ, което постъпенно дотъкми прѣвода на два романа отъ Достоевски. За издаванье на български голѣми романи на прочути европейски писатели Х. Генадиевъ основа въ Пловдивъ „Зимни Нощи“ (1892); такава цѣлъ си урече и „Библиотека за прочитъ“ на В. Велчевъ (София, 1898). Между българитѣ въ Македония се пуснаха „Книжици за прочитъ“ (1889, Солунъ) съ научно, забавно и поучително съдържание, замѣстени послѣ съ „Библиотека“ (Пловдивъ, 1895) И. Вазовъ още еднѫжъ пое да издава списание за поезия и книжовни приноси „Денница“ (1890). Съ литературна критика се завзе д-ръ Кръстьо Кръстевъ найнапрѣдъ въ „Литературно-научно списание“ (1890, Казанлъкъ), послѣ въ „Критика“ (1891, Пловдивъ) и напоконъ въ „Мисъль“ (1892, София), отворена да запълни мѣстото, упразнено отъ „Денница“. Илустрованата „Свѣтлина“ (1891, София) на Ю. Михаиловъ обръща особно внимание върху живота и дѣлата на познати български обществени и книжовни дѣйци. „Български прѣгледъ (1893, София) се завзе да прокара покрай обратно литературно-научно съдържание реформа въ българския правописъ. За пѡситни книжовни приноси основа „Българска Сбирка“ С. Бобчевъ (Пловдивъ, 1894), а покрай това и съ общественъ дѣлъ сѫ снабдени „Лѣтописи“ на К. Величковъ, (София). На обществени и социално научни въпроси бидоха посвѣтели „Напрѣдъ“ (1885, София) на Г. А. Кѫрджиевъ и „День“ (1891, Шуменъ) на Янко Сакѫзовъ. Тоя издава отъ 1900. г. „Общо дѣло“; а отъ 1897 г. се бори за свои социално-демократски нагледи Д. Благоевъ въ „Ново Врѣме“ (Пловдивъ).

Развитието на специални интереси за разни клонове въ възпитанието, науката и техническитѣ знания ражда различни списания за тия клонове; въ 1879. г. Софийското свещенишко братство основа духовенъ органъ „Християнско братско слово“, комуто помага между пѡширокъ кръгъ читатели вѣстникътъ „Селянинъ“ (1879, София). пѡсетнѣ „Съвѣтникъ“ (1886) на Игнатия Рил-

ски (* 1848 въ Костенецъ); прѣзъ 1881. г. софийското издание биде замѣнено съ търновското „Духовенъ прочитъ“, а вмѣсто това дойдоха „Български църковенъ прѣгледъ“ (Самоковъ, 1895) и „Вѣра и Разумъ“ (Пловдивъ, 1895). Протестанската пропаганда въ България излѣзе съ „Домашенъ приятель“ (1889, Самоковъ), срѣщу който се постави „Православенъ проповѣдникъ“ (1893, Самоковъ). — Педагогическо списание „Наставникъ“ почна Р. Блъсковъ (1881, Варна) покрай което дойде „Здравецъ“ (1881, София) на Т. Мариновъ за дѣца. Доста дълго излиза „Народенъ учитель“ (1883, Русе), доклѣ пристжпи къмъ „Нашето училище“ (1887, София) М. Пундевъ и дойде „Учитель“ (1893, Пловдивъ) на Х. Максимовъ. Двѣтѣ върховни учрѣждения на просвѣщението въ София и въ Пловдивъ основаха въ 1883. г. „Учебенъ вѣстникъ“ и „Училищенъ дневникъ“; отъ 1894 г. създаденията въ София постояненъ учебенъ комитетъ почна да реди „Училищенъ прѣгледъ“. — Българскиятъ езикъ и история пакъ намѣриха мѣсто за отгледа въ подновеното „Периодическо списание“ (1882) на „Българското книжовно дружество“, прѣнесено отъ Браила въ София; покрай тѣхъ си отвори мѣсто и науката за Българската държава и природа. Особно почетенъ изразъ доби домашната наука изобщо въ основания при министерството на просвѣщението „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина“ (1889, София), дѣто се отличиха съ важни научни трудове В. Златарски, Д. Матовъ († 1895), д-ръ Л. Милетичъ, д-ръ Б. Цоневъ, д-ръ И. Шишмановъ. Художествата се порадваха за кжсо врѣме на своето списание „Изкуство“ (София, 1897). Архитектурата съ инженерството се разработватъ въ „Списание на българското инжинерно-архитектурно дружество“ (София, 1895). „Древная и новая България“ (1879, Русе) на П. В. Оджаковъ съсъ своя „правовий отдѣлъ“ даде поводъ за самостойни правни списания. Въ Пловдивъ излѣзе „Законовѣдецъ“ (1880), пòсетнѣ замѣстенъ съ „Сждебенъ вѣстникъ“ (1885), а въ София се основа „Юридическо Списание“ (1888), до което се постави и го прѣживѣ „Юридически Прѣгледъ“ (1892, Пловдивъ).

Благотворно работи върху своето поприще „Землѣдѣлецъ“ (1883, Стара-Загора); него наслѣди „Домакинъ“ (1884, София), послѣ „Цѣлина“ (1892, Пловдивъ). Отъ 1894. слѣдва въ София „Орало“, а отъ 1899 „Лѣсовъдска Сбирка“ При търговското училище въ Свищовъ възникна „Промишленость“ (1888); избраната отъ нея область въпроси завзе съ пòосновни трудове „Списание на българското икономическо дружество“ (София, 1896). — Нѣколко списания се изредиха за хигиена и медицина. Първо бѣ „Медицинска сбирка“ (1883, София); слѣдъ нея се яви пòпрактичното „Здравие“ (1884, Варна); „Медицинско списание“ (1885, Варна) прѣдизвика появата на Медицински Прѣгледъ“ (1888, София); подиръ него тръгнаха успоредно популярната „Медицинска Бесѣда“ (Видинъ, 1894) и научният „Медицински сборникъ“ (София, 1895). Отъ 1882. се почна въ София „Ветеринарна сбирка“, а отъ 1899. „Фармацевтически прѣгледъ“.—Редъ за природни науки дойде въ „Природа“ (1893, София). Несгодниятъ за военни въпроси вѣстникъ „Народна защита“ (1886, Търново) стана причина да се създаде отъ 1888. г. „Военний журналъ“ въ София.

Дѣятелното умножение на основнитѣ училища въ държавата и откриванье на заведения за срѣдньо, специално и висше образование поведе подирѣ си извънреденъ брой **учебни ржководства** по езика, наукитѣ и техническитѣ прѣдмети. Бързината, съ която се посрѣща всѣка потрѣба отъ учебникъ или друго учебно помагало, фърля своитѣ бѣлѣзи върху качеството на тия творения. Въ учебна книжнина отива цѣлиятъ оня запасъ отъ знания и умѣние, който не прилѣга на повремѣнния печатъ. Рѣдки сж случаитѣ, да се прѣдприеме разглежданье на какъвъ да били прѣдметъ въ особно издание за научно общество, което наистина още не сжществува; по тая причина и всички пòважни **научни приноси** сж вмѣстени все въ едни или други отъ споменатитѣ списания.

По **историята** на българитѣ веднага слѣдъ освобождението влѣзе между насъ рускиятъ допълненъ прѣводъ на отличното съчинение отъ д-ра К. Иречекъ „Исторія българъ“ (Одеса, 1878), отъ което се направиха нѣколко кра-

тки и пространни български обработки, доклѣ се прѣведе напълно въ 1889 г. Отъ сжщия познавачъ на нашата земя и народъ се прѣведоха още двѣ съчинения, събрани подъ едното име „Княжество България“ (2 части, Пловдивъ 1899). Сжщото име „Княжество България“ (2 части, 1894—96) носятъ и материялитѣ на Г. Димитровъ за робията и възражданьето на българитѣ; въ особна книга сж изложени отъ него „Страданията на българитѣ и освобождението на България прѣзъ 1877—78 год.“ (София 1899). Изобщо българското тегло отъ гърци и турци, а найвече българскитѣ политически движения за освобождение, както и участието на българитѣ въ освободителната война даватъ найдрагъ и найпознатъ прѣдметъ за градежни съчинения изъ домашната история. Въ „Сбирка отъ статии“ (София, 1898) достовѣрно е прѣдставилъ П. Карапетровъ като съврѣменникъ изложение на редъ епизоди изъ националнитѣ ни борби. Между многобройнитѣ спомени и бѣлѣжки за послѣдното българско възстание отъ 1876 г. и за прѣходнитѣ нему бунтовни проповѣди и опити държжтъ прѣдно мѣсто „Записки по бжлгарските вжзстания“ отъ З. Стояновъ (3 тома, 1884—92) и „Миналото“ отъ С. Заимовъ (4 книги, 1884—88; 2. издание 2 книги, 1898); отъ първия авторъ е описано и дѣлото на „Четите въ България на Филипъ Тотя, Хаджи Димитръ и Ст. Караджа“ (Пловдивъ 1885), а вториятъ изработи пòпълна биография на дивния апостолъ на възстанието „Василъ Левски“ (София, 1895). С. Кисовъ написа съ поетически похватъ книга за подвизитѣ на една дружина отъ „Българското опълчение въ освободителната руско-турска война“ (София, 1897). Нашето положение въ историята на Европа се опита да освѣтли А. Цановъ въ „Българія въ источній въпросъ“ (Пловдивъ 1879); той очърта и седемгодишния животъ на България отъ освобождението до прѣврата отъ 9. августъ въ книгата „Първий български князъ Александръ I.“ (Пловдивъ, 1895). Къмъ историята на сръбско-българската война се отнасятъ „Военно-исторически очеркъ“ (София 1885) и „Горгулята, Брѣзникъ, Трънъ и Пиротъ“ (Шуменъ 1889). „Македония, етнография и статистика“ отъ В. Кжнчовъ (София 1900) излага народностнитѣ отношения въ тая страна, която съ невѣрни учения себятъ въ наша щета гърци и сърби. Па-

метницитѣ, открити въ Търново подиръ освобождението, и документи по българскитѣ възстания прѣдстави д-ръ В. Беронъ въ „Археологически и исторически изслѣдвания (Търново 1887); други археологични находки описаха братя К. и Х. Шкорпилъ въ „Нѣкои бѣлѣжки върху археологическитѣ и исторически изслѣдвания въ Тракия“ (Пловдивъ 1895) и въ „Паметници въ Българско“ (София, 1888 и Пловдивъ 1898). Сѫщитѣ автори съставиха за учебникъ „География и статистика на княжество България“ (Пловдивъ 1892).

И по **литературна история** книжнината слѣдъ освобождението почва съ прѣсадъ на готовия прѣгледъ на българската литература отъ А. Пипинъ изъ пълната му „Исторія славянскихъ литературъ“ (2. издание). Върху свой планъ изгради „История на българската литература“ Д. Маринovъ (Пловдивъ 1887), като вмъкна въ нея и небългарски материялъ; съ учебна цѣль издаде пѡкѫса „История на българската литература“ М. Московъ (Търново 1895). Работата по книжовно исторически въпроси е още слаба. Нѣколко книжовника и тѣхни трудове е оцѣнилъ отъ естетико-философско становище д-ръ К. Кръстевъ; оцѣнкитѣ му сѫ прибрани въ „Етюди и критики“ (София 1894) и „Литературни и философски студии“ (Пловдивъ 1898). Животописни бѣлѣжки на новобългарски книжовници и редактори събра Ю. Ивановъ въ „Български периодически печатъ“ (София 1893). Обширни биографии се посветиха на Х. Ботевъ отъ З. Стояновъ („Христо Ботевъ“, Русе 1889) д-ръ Д. Страшимировъ („Христо Ботевъ“ Пловдивъ 1897).

Езикътъ на книжнината прѣтърпѣ силно влияние отъ оня езикъ на българската администрация, който израсна възъ основитѣ на руския езикъ на окупационнитѣ власти. Твърдѣ много думи и изрази, що бѣ сполучило да нагоди миналото врѣме, сега се тласнаха настрана и дори се забравиха; а вмѣсто тѣхъ бързиятъ говоръ на вѣстникарството, като разправя все за работи на властьта, нанесе единъ пластъ, тежъкъ и противенъ за сѫщинския български слухъ и разумъ. Справедливи бѣха затуй натякванията на Богорова; ала единъ повратъ отъ кривия пѫть можеше се постигна само съ основателна теоретична поука и съ добри

книжовни примѣри, каквито вече има въ приноситѣ на пòлични нови книжовници. Съ тѣхна помощь книжовниятъ езикъ е стѫпилъ доста напрѣдъ въ пѫтя на своята българщина, като напуща съзнателно доскорошнитѣ съвсѣмъ непотрѣбни русизми. При това състояние още повече се чувствува нуждата отъ единъ български рѣчникъ, съставенъ съ широкъ огледъ въ извѣстнитѣ вече извори и съ дълбоко знание на прѣдмета и дѣлото. Отъ такъвъ рѣчникъ ще извади нови нагледи и българската граматика, още робиня на чужди образци. Тая усилна нужда не биде задоволена и съ „Рѣчника“ на Н. Геровъ.

Правописътъ, пуснатъ по водата на учението на Дринова, справедливо затвори всички изгледи на правописа, поддържанъ отъ довѣреници на прѣдишни школи; отъ него може да се върви само напрѣдъ, къмъ изравнение на останалитѣ още разногласици между книжовния изговоръ и форми и писмото.

Поетична книжнина.

Слѣдъ нашето освобождение поезията добива и нови извори за въодушевение, нови мотиви за обработка, и досущъ неограничено отношение на личния възгледъ къмъ поетическия материялъ. За нея се откриватъ условия, чието отсѫтствие за поезията отъ миналото врѣме се взима като оправдание на важни нейни недостатъци въ прѣдмета и вѫтрѣшната форма. Обаче и при тия блатоприятни вънкашни условия найновата наша поезия показва въ сравнение съ непосрѣдната своя прѣходница още доста скромна творба. Буйнитѣ практически цѣли на държавата и на обществото наистина завличатъ въ своя вѣртопъ токоречи всички умствени сили на народа, за което не малко спомага и безцѣницата на книжовния трудъ; при все това ония, които се държатъ още или се вѣстяватъ върху книжовното поприще, не твърдѣ личѫтъ съ явна дарба за индивидуално схващанье смисъла на живота и особно за изнамиранье художествени форми, въ които да се отпечатва самиятъ изработенъ у тѣхъ идеалъ и посока.

Доклѣ се готвятъ още новитѣ форми на свободното положение на българина и на неговитѣ отношения къмъ себе и къмъ другитѣ, той съ въображението си продължава да диша въздуха на завършения свой животъ прѣди войната. Отъ това се раждатъ поетически творения, които въ единъ видъ дȍзвукъ се стремятъ да славятъ — по прѣдимство на сцена — националнитѣ наши борби за свобода. Впечатленията отъ съврѣменнитѣ събития и тревоги, като почнешъ отъ похода на рускитѣ войски прѣзъ Дунава, та прѣзъ партизанствата и животнитѣ стремежи на първитѣ години стигнешъ до послѣднитѣ настроения въ обществото, бидоха прѣдметъ на извънредно плодовита лирика; ала колкото до чувствата, които иматъ поводъ само въ идеитѣ на автора, тая лирика е въ добра мѣра неджгава, като се възхищава или тжжи за нѣщо, неоснователно оцѣнено, неясно прѣдставено и главно недостатъчно изложено. Побѣдата ни въ сръбско-българската война изпълни душитѣ съ патриотиченъ възторгъ, който подири изказъ въ поезията съ везана и невезана рѣчь. Тая побѣда се отрази върху съдържанието на творенията сжщо тъй, както и рускитѣ побѣди за нашата свбоода; само че тя пробуди у насъ пȍголѣма вѣра въ себе и сключи единъ периодъ отъ самостоенъ животъ, въз чиято основа писателитѣ можеха вече поетически да установяватъ фактове и да формулуватъ мисли. Подъ дѣйствието на това освѣжение и при разтежа на познанството съ чужди книжовни творения се повдига достоинството и на домашната поезия чрѣзъ млади сили.

Българската поезия отъ врѣмето на свободния животъ е прѣмного ограничена върху лекитѣ вседневни впечатления, върху обикновеното, сѣкашъ самоволно развитие и смисълъ на постжпкитѣ и е подчинена на една безмилостна съврѣменность. И въ нея, както и пȍпрѣди, рѣдко се опитва обработка на пȍдълбоки и трайни въпроси за човѣшкото битие и миръ, за борбата на идеала съ дѣйствителностьта, па найсетнѣ и просто за чиста критика на тая дѣйствителность. Стихътъ е въ състояние вече да се похвали съ образци отъ правилна и пȍразнообразна ритмика, отъ висока музикалность и изразитость на думитѣ; рѣчьта става пȍгъвка и добива пȍопрѣдѣлена боя на книжовность; ала поетическата форма, ако и да издържа блѣскаво нѣ-

кои пòголѣми композиции съ незначителни контрасти и сбивки между частитѣ, все пакъ е много слаба за пòсложна поема, за романъ и особито за драма. Въвъ всички тия отношения упражниха мощно благотворно влияние върху писателитѣ поетическитѣ творения на Ивана Вазовъ.

Иванъ Минчовъ **Вазовъ** усрѣдява въ себе всичката художествена висота и значение на българската найнова поезия. Той произхожда отъ сопотския родъ Вазоолу (* 1850), и се образувалъ въ нашитѣ мѣстни училища въ Сопотъ, Карлово и Пловдивъ, дѣто изкара четвъртия класъ отъ семинарията, па се върна домà, тъкменъ отъ баща си за търговецъ. Съ лично прилежание и ржководенъ отъ своитѣ мечти и вкусъ Вазовъ си допълняше постъпенно образованието, като намѣри въ Карлово, дѣто стоя една година и учитель (1866), богата руска библиотека, а въ Пловдивъ се прѣдаде да изучва френския езикъ и литература. Вече отъ това врѣме се захваща у него влиянието на извѣстни руски и френски писатели върху мотивитѣ и формата на собственитѣ творения, въ които опитваше полека своята дарба. Въ Пловдивъ Вазовъ прѣваждаше Фенелонова „Телемахъ“ и пѣснитѣ на Беранже въ български стихове; ала самостойни стихотворни опити създаде въ бащина си дюкянъ въ Сопотъ. Това занятие яко загрижвало пòпрактичния баща, и той праща въ 1870. г. дораслия вече синъ въвъ Влашко при сродници, за да се настани на работа. Вазовъ обиколи нѣколко града, при което се запозна въ Букурещъ съ Каравелова, а въ Браила съ Ботева, ала не спрѣ въ никоя търговска кжща, ами поиска приемъ за стихове въ страницитѣ на „Периодическо списание“ въ Браила и на „Читалище“ въ Цариградъ. Съ една плавность и книжовенъ строи на стиха, необикновени за българския читатель, той възбуди радостни очаквания, въ полза на които говорѣше и ухватната идея на първичето му „Борътъ“.

Прѣзъ 1872. г. Вазовъ пакъ се върна въ Сопотъ, дѣто прѣкара до априлското възстание въ 1876. г., завзетъ съ младежки мечти за любовь и упоение, фиксирани въ цѣли тетради лирически пѣсни. Подиренъ отъ властьта тъкмо въ навечерието на възстанието, той избѣга прѣзъ Цариградъ въвъ Влашко, влѣзе членъ въ послѣдния бъл-

гарски революционенъ комитетъ въ Букурещъ и наравно съ другитѣ емигранти дочака обявението на руско-турската война. Въ Букурещъ издаде сбиркитѣ си „Прѣпорецъ и гусла“ и „Тѫгитѣ на България“ — найрѣчовитъ и доблестенъ възгласъ на измѫчения български народъ къмъ образуваното човѣчество; тѣ свѣдочатъ вече за свѣтлия поетически талантъ, който изгрѣваше на българската книжнина. Откакъ се проникна отъ всичкото величие, що готвѣше за насъ несъмнѣниятъ успѣхъ на руското оржжие, Вазовъ мина съ войскитѣ въ България и волно слѣдува нататъкъ исканьята на врѣмето и потрѣбитѣ на своитѣ поетически наклонности. До раздѣлата на освободена България на независно княжество и автономна область той служи въ Свищовъ, Русе и Берковица, а слѣдъ това се настани въ Пловдивъ, та работи като депутатъ, високъ чиновникъ и писатель до съединението на двѣтѣ Българии.

Буритѣ отъ 9. Августъ 1889. г. заповѣдаха Вазову да се отдалечи за врѣме отъ България, въ която пакъ се върна прѣзъ 1889. г. и свършено се посели въ София. На всѣко мѣсто, дѣто е билъ, и прѣзъ всички събития отъ живота ни, съ които се е срѣщалъ, Вазовъ е отварялъ своята душа и отглеждалъ въ нея творения на единъ възтърженъ поклонникъ на хубостьта у човѣка и въ природата, спокоенъ защитникъ на правдата и доброто и нѣженъ будитель на национална гордость и благородни човѣшки стремежи. Съсъ свои творения той застѫпя всички видове отъ поезията.

Веднага слѣдъ свършъка на войната българската лирика се сдоби отъ Вазова съ „Избавление, съвременни стихотворения“ (Букурещъ, 1878), посветени главно на тържествена срѣща на рускитѣ освободители и сърдечна жалъ надъ падналитѣ жертви. Слѣдъ това дойде „Майска китка“ (Пловдивъ, 1880), която откри съкровището на нѣкоя отъ тетрадитѣ, изписани съ литкави любовни стихотворения до 1876. г. въ Сопотъ. Пѣсни за недовѣрлива любовъ, епически и хумористични кѫсове и сатири пълнятъ „Гусла“ (Пловдивъ, 1881), а сѫщо така и „Поля и гори“ (Пловдивъ, 1884; 2. изд. измѣнено, 1893), дѣто пѣснитѣ величаятъ отечеството и природата. Прѣзъ 1884. г. Вазовъ направи едно пѫтуване до Италия, отъ което изнесе мо-

тиви, обработени въ прѣлестни лирически кѫсове на особна сбирка „Италия“ (Пловдивъ). Братската война, подфърлена намъ тъй обидно отъ сърбитѣ, вдъхнови Вазова да възпѣе побѣдата на българското право при Сливница, но въ сѫщото врѣме да прокълне и славѣнската вражда. Сбирката „Сливница“ (Пловдивъ, 1886) така прѣдставя въ единъ прологъ нашето вдиганье на бой:

Тогава България цѣла,

. . . . . .

Съсъ свойтѣ прѣданья, ядове, бѣди
Стоманени мишци, бронзови гѫрди,
И сила петь вѣка въвъ мѫки калена,
Съсъ своята вѣра, мисъль вдѫхновена,
Възстана ужасна, — лвица разярена,
И прѣзъ бездни, урви, прѣзъ дъждъ, снѣгъ, думанъ,
Въ борба съ ураганътъ — сама ураганъ —
Настръхнала, боса, страшна, дива, кална,
Въ гнѣвътъ си отчаянъ почти идеална,
Мина, и съ развѣни левски знамена,
При Сливница спрѣ се като планина! . . .
И въ три дни написа цѣла епопея.

Отъ пѣсни до сръбско-българската война и слѣдъ прѣврата отъ 9. августъ Вазовъ състави сбирка „Звукове“ (София, 1893), тѫжно настроена за печаль на самотния поетъ, отъ домашни вихри уклоненъ въ чужда страна; ала ново гостуванье у планинската царица „Рила“ разведря небето му и го връща къмъ прѣдишната обичь на свѣта и вѣра въ доброто. Здравата българска природа и въ нея работливата селска простота, противупоставени на задушния градъ съ неговата нравствена лѣнь и порочна суета, вдъхнаха Вазову най-новитѣ сбирки „Скитнишки пѣсни“ (София, 1899) и „Подъ нашето небе“ (София, 1900); въ тѣхъ се види на всѣка крачка поетовата проповѣдь за дългъ, честь и любовь, толкова слаби и рѣдки въ съврѣменното ни общество.

На 1879. г. Вазовъ издаде въ София „Видулъ“, тракийска идилия, писана прѣзъ 1871. г. въ Цариградъ; тя е бистро поточе, което прѣзъ росни морави пъргаво носи въздишкитѣ и сънищата на Видула за неговата люба Рада. Видулъ пѫтува за Влашко, съ планове да спечели иманье и да си вземе послѣ Рада; но въ свищовскитѣ поля го пронизва черкезки куршумъ. Зарадъ това убийство падатъ въ турски затворъ двама християни. Вече напрѣгнато е развитъ елементътъ за дѣйствие въ поемата „Грамада“ (обнародвана въ „Българска Иллюстрация 1881), която е сѫщо съ

идиличенъ селски характеръ на младинска любовъ, но съ добавка на родителско грубо смѣткарство и нравственъ сждъ отъ страна на безвластния народъ. Млади Каменъ залюбилъ Цена хубавица, чийто баща, имотенъ кметъ Цеко, я готви за Халитъ-ага, защото съ него крѣпи и умножава своето богатство; ала каменъ съ Цѣна избѣгватъ. Вдига Цеко потеря, настигатъ бѣгалитѣ: Цена става туркиня, а Каменъ хайдутинъ. Ужасъ обладава селянитѣ отъ толкова Цекови пакости; „въ него е влѣзълъ бѣсъ“ рѣшаватъ тѣ, и съ тѣхно съгласие попътъ отива рано въ полето, забива колецъ въ земя, чете молитва за проклятие на Цека и хвърля до колеца камъкъ. Отъ тогава всѣкой, който замине край това мѣсто, фърля камъкъ и проклина; полекалека става грамада.

Тя расте като по чудо,
Сама, като жива!
Убоя се Цековата
Душа нечестива

И да спре не може Цеко
Ни съ псувни, ни съ глуми
Тазъ грамада да не расте
Съ страшнитѣ думи

Денѣ тя е все въ ума му,
Нощѣ я бълнува;
И трѣсъка отъ камънье
Въ съня си той чува

По нѣкога тайна сила
Къмъ тамо го тика:
Той я види, тръпне, плаче;
Тя на сждъ го вика!

Гаче всѣкой камъкъ има
Уста, уши, очи,
И му дума „проклетъ! проклетъ!“
И къмъ него сочи.

И той бѣга назадъ потенъ . . .
На душа му гряшна
Миръ и радость вечъ не дава
Грамадата страшна

Той стопи се. Лицето му
Блѣднина покри го:
Гаче болесть зла, невѣрна
Цека изсуши го.

И прѣстаха селянитѣ
Съ него да се сбиратъ;
Нито зиматъ, нито даватъ —
Всички го прѣзиратъ.

Цеко, порасналъ между тия суевѣрни зидари на грамадата, съзнава добрѣ своя край. Той още еднажъ засиля злобата си противъ селянитѣ, които обвинява прѣдъ властьта въ укриванье комити; но бѣлата грамада отъ това не намалява, и ние чакаме, какъ трагически ще загине врагътъ прѣдъ призрачната снага на тоя безмълвенъ сждникъ. Но поетътъ разваля тоя ефектъ: мисъльта за Камена и Цена го кара да ни доведе любовната двойка въ село, заедно съ рускитѣ войски, а Цека само да изключи отъ общата радость на освободенитѣ. — Любовь между сиромаха Ангелъ и гиздава Руска, чорбаджийска щерка, завързува прѣдмета и на пайхубавата поема отъ Вазова, „Загорка“ (Пловдивъ, 1883), по плана си и извършаньето тѣсно сродна съ „Гра-

мада". Ангелъ заминува по печала, а Рускинъ баща силомъ дава младата дѣвойка на възстария вече грозникъ Куздо, защото е имотенъ и близъкъ приятель дори на Кърджи-Османа. Прѣвива се отъ жалби сърдцето на Руска, а жестокиятъ мѫжь още пòдълбоко я рани съ хулни думи за Ангела и за дѣда ѝ Дима, нѣкогашенъ хайдутинъ. Нейната скрѫбь искрено уважава дѣдо Лулчо Пановъ, „прочутъ историкъ съ цървули и съсъ кривакъ дрѣновъ"; той чете Александрията, и затуй се слави у народа съ мѫдрость.

И при Кузда той отива,
Па го мѫдро хока:
„Куздо слушай, старъ челякъ сѫмъ,
Книга знамъ дѫлбока.

Ти си днеска богаташинъ
Съ ниви, злато, стоки;
Имашъ стадо неброено,
Бранища широки.

Но да бѣше ималъ дори
Сараи въвъ двора,
Елмазитѣ на Дария,
Златото на Пора,

Пакъ безъ сърце милостиво
Звѣръ ще си останешъ,
И съсъ твойто черно тѣло
Червитѣ ще хранишъ.

Александрията пъкъ казва;
Че мѫчишъ булчето
И че влачишъ фараонци:
Хубаво не е то!"

Това стига за Кузда да обяви Лулча Пановъ бунтовникъ противъ царщината. Въ село се чува, че иди Кърджи-Османъ съ черкези, за да гонятъ навлѣзлата чета на Ботева; главатарьтъ слазя на падало у Куздови. Лулчо дава ножъ на Руска и съвѣтъ, а самъ забѣгва къмъ възстаницитѣ. Въ тъмна нощь Руска пробажда Кърджи-Османа, който нагазилъ въ нейната стая, и улавя гората. Когато пада отъ умора и въздиша за Ангела, ето и него отъ невидѣно тукъ, па и Лулчо Пановъ, и двамата остали живи отъ юнацитѣ на Ботева. Младитѣ и старецътъ, който е найличниятъ образъ въ поемата, трогателно се прощаватъ съ „ядна България" и се оттеглятъ въ Сърбия. Вазовъ прѣработи тая колкото проста, толкова и дивна поема въ блѣдна драма „Руска" (Пловдивъ, 1883), дѣто развезката е съвсѣмъ заета изъ „Грамада". Въ една особна сбирка „Поеми" (София, 1893) е издадена „Грамада" заедно съ други епически творения на Вазова, излѣзла пòрано въ „Гусла", „Поля и гори", или още необнародвани. Между тѣхъ свѣти единъ скѫпъ нанизъ — „Епопея на забравенитѣ", дѣто въ отдѣлни епически характеристики съ величавия тонъ на одитѣ сѫ ожививени омайни образи на двигатели на българското възраждание и свобода.

Повѣститѣ и разказитѣ на Вазова, обнародвани въ различни мѣста, сѫ прибрани въ три тома (София, 1891 — 1893). Пръвъ по врѣмето си разказъ е „Неотдавна“ въ „Наука“, лични и исторически спомени отъ днитѣ, когато Вазовъ остави Сопотъ въ 1876. г. и емигрува въ Влашко; слѣдъ него дойде „Митрофанъ“, който съ гоголевски хуморъ изкара чрѣзъ приятелството и свадата между некогашния кръчмарь, а послѣ български сѫдия Митрофанъ, и подличкия „адвокатъ“ Дормидолски изъ „возродителната Бесарабия“ весели реални картини отъ началото на чиновнишкия и партизански животъ въ освободена България. Отъ гротескови причуди, които не липсуватъ и въ „Митрофанъ“, се пѣни портретътъ на сопотския бръснарь „Хаджи Ахилъ“. Сдържана композиция захваща да проявява Вазовъ съ „Немили-недраги“, дѣто се рисуватъ патриотичнитѣ мечти, подвизи и поразии на български хѫшове въ Ромѫния; тоя прѣдметъ е обработенъ въ драма „Хѫшове“, въ второто си издание (София 1899) пòсъвършенна, отколкото въ първо то (1894). Нататъкъ повѣститѣ и разказитѣ зачестяватъ. и Вазовъ развива дълбоко схванати чърти на нашия животъ: той дава на идеитѣ си пòтрайна основа, умѣло вкарва напрежение въ прѣдмета, и вь сключенитѣ така случки и събития открива пѫть къмъ пòдостойни обходи; той твори по стѫпкитѣ на домашната дѣйствителность. И въ цѣлата си поезия Вазовъ е майсторъ художникъ надъ дѣйствителния фактъ; затуй сѫ тъй скромни ония страни въ неговитѣ творения, дѣто всѝчко е оставено на личната фантазия. Повѣститѣ иматъ за прѣдметъ случки и събития до освобождението на българитѣ, до съединението на двѣтѣ България, отъ сръбско-българската война и изобщо отъ живота. Други случки, срѣщи и наблюдения изъ улицитѣ, публичнитѣ мѣста и махалитѣ на българската столица, изъ дѣловния и денгубния животъ на пъстритѣ столичани сѫ изписани въ двѣ книги „Драски и шарки“ (София, I. 1894, II. 1895), като сѫ съблазнили въ доста кѫсове кистцата на благия хумористъ и сатирикъ къмъ водни мазаници и интимни клюки.

Найедрото творение на Вазова въ невезана рѣчь е романътъ „Подъ игото“ (първоначално издаденъ въ „Сборникъ за нaародни умотворения и пр.“, кн. I. и II. 1889—

90; 3. издание София, 1896); той е великолѣпна апотеоза на нашитѣ послѣдни усилия, да свалимъ отъ тѣло и душа брѣмето на варварската управа. Въ романа е влѣзълъ голѣмъ дѣлъ отъ повидницитѣ лица на повѣстьта „Чичовци", трѣмъ отъ характеристики и картини изъ българското общество подъ турцитѣ къмъ края на шейсетитѣ години. Многобройнитѣ лица отъ всички съсловия на обществото, положения отъ всички кржгове на дѣйностьта и сбивки между народенъ дългъ и лична безопасность, между вдъхната смѣлость и закоренѣлъ страхъ се роятъ около героя Иванъ Краличътъ, видински момъкъ избѣгълъ отъ Диарбекиръ и затулилъ се подъ лъжовно име Бойчо Огняновъ въ Бѣла-Черква (= Сопотъ) да готви възстание. Възстанието избухва, народътъ е упоенъ отъ необемното величие на своята надежда; но първата прѣдвиждана несполука съкрушава духа, и упоението се изплаща съ безчетни жертви и грозна съсипия. Вазовъ е извадилъ въ романа си ясни характери и изписалъ сцени, що възбуждатъ болестно напрежение. „Подъ игото" е градено не върху цѣлостьта отъ събитията по всички възстанали въ 1876. година мѣста, но само върху оная имъ часть, на която бѣха поприще Клисура и Сопотъ. Като бѣлѣжито създание на българската поезия изобщо, тоя романъ биде прѣведенъ комай на всички европейски езици. — Негово продължение е вториятъ романъ на Вазова „Нова земя" (София, 1896), продължение по история и лица, ала не и по художественъ успѣхъ. Стенещъ до освободителната война „подъ игото", българинътъ влѣзе слѣдъ нея въ една съвсѣмъ „нова земя", съ новъ животъ и стремежи. Единъ уцѣлѣлъ отъ прѣдсмъртната турска мъсть момъкъ, синъ на прѣдпазливъ дѣецъ въ „Подъ игото", е, тъй да се каже, централна фигура на мжжката дѣйность въ „Нова земя". Той е Найденъ Стремски отъ Бѣла-Черква, сир. отъ Сопотъ. Такава спасена отъ пожарището на Сопотъ е и Невѣнка Шамурова, честито огнище на послѣдното сърдечно влѣчение и на съпружеската любовь на Стрѣмски. Въ присжтствието, негли и съ участието, ала не и подъ дѣйствието на Стрѣмски е изобразенъ въ „Нова земя" дѣлъ отъ политическата история ня българския народъ до началото на сръбско-българската война, като е подкитенъ съ вѣрни и увлѣкателни епизоди изъ живота на

градското общество и напоенъ съ миризма отъ балканската природа. Въ минутата на найголѣмото напрѣжение на идеята на романа, въ минутата на разиграното въ Пловдивъ дѣйствие на съединението, Стрѣмски съ Невѣнка се разхожда по Женевското езеро, за да отнеме още повече отъ качествата, съ които романътъ и тъй слабо е дарилъ героя си.

Пръвъ опитъ на Вазова въ творения за сцена е комедията „Михалаки чорбаджи“ (2 д., Пловдивъ 1882, 2. изд. 1891 въ 4 д.). Тя си помага съ невѣроятни дяволии на слугата Петко, врѣлъ въ политиката и въвъ френскитѣ вѣстници, за да придума твърдия чорбаджия Михалаки, да даде своя Виктория на момъка Стояновичъ; обаче въ деня на сватбата Михалаки разбира измамата и вдига залисъ да пжди гоститѣ, което на сцената става много лесно. — Комедията „Вѣстникаръ ли“ (София, 1900) излага на позоръ въ лицето на Дерковича калното българско вѣстникарство, орждие въ ржцѣ на безчестни викачи. Противъ Дерковича тя би поставила честния вѣстникарь Лазаровъ, като го награди и съ дъшерята на мразещия до погнуса вѣстничитѣ Павелъ Мишоморовъ; ала комедията не е накарала нито Лазарова да заслужи това справедливо, нито пъкъ истински комичния Мишеморовъ да ограничи съ убѣждение всеобщата си умраза противъ вѣстници и вѣстникари.

Вече отъ прѣдишното врѣме работѣще въ българската поезия Константинъ **Величковъ** (* 1857 въ Пазарджикъ) като възпитаникъ на френския лицей въ Цариградъ. Замѣсенъ въ послѣдното възстание, той билъ фърленъ въ затворъ, споменитѣ отъ който прѣдаде въ своитѣ „Лѣтописи“ подъ насловъ „Въ тъмница“. Въ освободеното отечество Величковъ си избра за поприще Румелия, на която бѣ послѣденъ директоръ на просвѣщението. Вѣщъ публицистъ и ораторъ въ областното събрание въ Пловдивъ, той упражни като общественъ дѣецъ тия си дарби и въ София. Тукъ, подиръ дълъгъ междулекъ отъ оригинални приноси въ поетическа проза (въ списанията „Наука“, „Заря“ и др.) и прѣводни чужди кжсове въ стихиве („Адъ“ отъ Данте, „Макбетъ“ отъ Шекспира и др.). Величковъ приготви въ 1899. г. стихотворна сбирка „Цариградски сонети“. Тя съдържа сонети сжщински „цариградски“, послѣ „италиянски“ и напоконъ прѣводъ на нѣколко сонета отъ Петрарка. Въ първатѣ

имаме скръбь на изгнаника, а въвъ вторитѣ впечатления на туриста художникъ. Като прокуденъ отъ своето отечество прѣзъ бурнитѣ години подиръ прѣврата отъ 9. августъ 1886. г. Величковъ тлѣе подъ скръбьта за мила земя и близки сърца, комай губи надежда за възвратъ на радости и щастие и чака послѣдния си часъ, въ който съ гордость прѣдъ удари на врагове, ала съсъ срамъ прѣдъ измѣна на другари ще изпусне духа си, хранилище на лъжовни човѣшки мечти; а като туристъ въ Италия Величковъ плаща своя поетически данъкъ на паметницитѣ на природата, изкуството и държавния гений въ отечеството на Данте и Петрарка, въ страната на нѣкогашни властолюбци тирани и на грозави тълпи. Обаче и въ Италия се влачи слѣдъ поета сѣнката на скръбьта, чувството на общественъ „сиракъ", болката на непостигнато щастие въ любовь. За поетически опрѣдѣленитѣ и ухватни идеи на сонетитѣ не е всѣкога доста ясна формата имъ; тѣ бидоха прѣведени на чешки. — Паметницитѣ на изкуството въ Италия, които Величковъ е гледалъ и като школуванъ живописецъ, сж изобразени и оцѣнени отъ него въ едно прозаично творение, „Писма отъ Римъ" (София, 1895), писано съ поетическо вдъхновение отъ художникъ мислитель и съ езикъ отъ найизящнитѣ въ нашата проза.

Сатирата и жравата рефлексия увлича неотмѣнно поетическитѣ замисли на Стояна **Михаиловски** (* 1856 въ Елена). Съученикътъ на Величкова по цариградския лицей и както него равнитель въ областьта на поезията до освобождението, той му билъ и другарь публицистъ слѣдъ освобождението въ Пловдивъ. Като правникъ, излѣзълъ въ 1879. година изъ факултета въ Ексъ, Михаиловски е билъ въ отечеството си нѣколко пжти сждия; ала повече е работилъ като учитель, занимавайки се съ литература и поезия. Отъ приноситѣ си, обнародвани отъ 1884. г. по кжсове въ разни списания, той състави и издаде особни стихотворни сбирки: 3 книги „Novissima verba" („найнови думки", Русе 1889—90), всѣка съ отдѣлно име (I. „Вопли и припѣви", II. „Currente calamo" — „съ лъзгаво перо", — III. „Желѣзни струни"), една „Поема на злото" (София 1893), първа „Книга безъ заглавие" (София 1893), първа книга „Сатири, нашитѣ писачи и газетари" (Софая 1893),

„Философически и сатирически сонети“ (София 1895) и „Книга за българский народъ“ (Срѣдецъ 1897). Освѣнъ „Поемата на злото“ всичко това сѫ сѫщитѣ по характеръ сбирки отъ настроения и размишления, отъ фантазии, сонети, басни, афоризми, епиграми, епитафи и албумни сентенции. Любовьта, знанието, миротъ и битието сѫ въпроситѣ, които занимаватъ мисъльта поета отъ философска страна; грозотата на обществанитѣ наши нрави, живеницата на държавната ни управа сѫ прѣдметитѣ, които развреждатъ чувството му отъ реална страна. При всѣкой случай той занича да опрѣдѣли своитѣ въпроси, да окачествн носителя на пороцитѣ; ала като мѣни огледътъ, съ който прави това, достига до твърдѣния едно на друго противни. Така става, че еднѫжъ у него знанието е щастие, а други пѫть злочестина; животътъ състои ту въ бодъръ напрѣдъкъ, ту въ безстрастна забрава; тълпата е за прѣзрѣние, ала и за обичь. Между тия противуречия наддѣляватъ сѫжденията за суетата на нашето битие, и това налага печатъ на песимизъмъ възъ поезията на Михаиловски. Въ песимизъма си той обличително разкрива неизносливото тегло и бѣдитѣ безъ цѣръ на простодушната маса, страховито шиба поносната суравость и смѣткавъ произволъ на мрачарски умници; той е виръ на практическата мѫдрость. Сбирката „Книга на българския народъ“ е огледало на дьржавенъ развратъ. Поезията на Михаиловски си служи съ чувството не за да прѣклони сърдцето, но да порази разума; тя не възхищава, но стрѣска. Михаиловски владѣе вмѣсто образи съ рѣчь, която се движи като стихия, кърши се като свѣткавица и пада съ гръмъ. Песимизъмътъ и сатирата на поета сѫ найизразити въ „Филосовски и сатирически сонети“.

Въ „Поема на злото“ прѣдметътъ е библейското прѣдание за грѣха на Адама и Ева въ рая и за тѣхното наказание за него. Сатана съ дружината си готви мъсть на Ехова, защото сриналъ тия зли ангели и херувими въ пъкала, когато се побунили противу него заради наложената тѣмъ служба Адаму въ рая; пъкълътъ ще си отмъсти, като побѣди Бога чрѣзъ неговото собствено създание! Това ни разкрива прологътъ къмъ поемата, която драматически се извърша въ двѣ дѣла, всѣкой съсъ свои отдѣли. Невинно блаженство държи първитѣ човѣци въ рая подъ власть

божия. Еви се досажда това райско еднообразие; нова, безименна пощѣвка мжти душевната ѝ ведрина. Адамъ я води за освежение въ една джбрава. Надъ заспалата жена се вѣсти Луциферъ, възрадванъ отъ слуката да изпълни своя помисълъ. Ева се пробужда и омаяна отъ увѣренията му, да добие познание отъ забранената ябълка и да стане свободна, вкусва отъ плода. Сатана побѣди. Адамъ свàря Ева съ ябълката въ рѫка и съ нова любовь въ гърди, очарувана отъ познание, безъ страхъ отъ смръть. Тя вдъхва и нему желание да познае, да се освѣсти. Ала грѣхътъ е сторенъ, и за него отъ име Саваотово ги изгоня изъ рая архангелътъ и проклина човѣцитѣ за мжки и окаянства. Въ прѣизподнята е тържество, че вмѣсто желаната отъ Саваота свѣтлина пакъ е въдворенъ хаосътъ, благодарение на недоносътъ му човѣкъ; а въ небесата е жаль за падналитѣ човѣци, за които се запазва ново спасение чрѣзъ божие „Слово“ въ бѫдещето. Адамъ се тързае отъ болкитѣ на грѣха, Ева го тѣши съсъ задгробна сладость въ забрава, а хоръ отъ луциферисти се издѣва надъ невѣжеството и безсилието върху небесния прѣстолъ. Съсъ свойствения си мраченъ нагледъ върху човѣшкото битие Михаиловски смѣло е изложилъ създанието на божата мждрость на присмѣха на адското коварство. За да остане пòблизу до библейското прѣдание, той криво е турилъ „грѣха“ не да крѣпи човѣшката природа, но да я измѣни; отъ това и възторгътъ на Сатана, че е извратилъ човѣка на Ехова, стои неправилно.

Върху дароветѣ на творбата на Вазова и подъ омайния ромолъ на стиха му се подготви млада лоза поети, която расте и крѣпне въ пòвисокитѣ школи на европейската литература. Въ ситнички, опасно подранили „Момини сълзи“ (София, 1888), мислено пролѣни за една люба Нина, заговори разсждно за любовь Пенчо **Славейковъ.** Младъ още по дарба, той наскоро успѣ да извъди други, пòсърдечни момини-сълзи и да метне възъ първия си нерадостенъ и неузрѣлъ говоръ гжста покривка отъ творения дълбоко промислени, дълго чувствувани и грижливо извършени. Тѣ сж прибрани въ двѣ книги „Епически пѣсни“ (Пловдивъ, I. 1896 и II. „Блѣнове“ 1898). Пенчо (* 1866 въ Трѣвна), най-малъкъ синъ на Петка Славейковъ, обича — подобно

на баща си — езика и мотивитѣ на народната поезия и авторски се ползува съ тѣхъ; и той изкарва по тоя начинъ пѣсни, балади и идилии, ала неговата любовь не е еротична но идеална, композицията му далечъ художествена, градена въ широки размѣри и сити образи, само стихътъ му е мѫдръ, дори и въ шегата, пòвече бѣлъ и възтежъкъ. Пенчо Славейковъ дири главно поемата на човѣшката скрѫбь; неговата концепция е извадена изъ единъ невѣмъ философски нагледъ върху призванието и сѫдбата на човѣка; извършаньето е естетично, ако и съ доста муденъ вървежъ. Въ пѣснитѣ му се вѣсти искровита фигура, вмѣсто която пъкъ цъвти пластиченъ образъ; развитието на епическия прѣдметъ се облѣга върху разказа, който не се смущава отъ трепета на лицата и ситуациитѣ; чувството се разбира отъ картината и размишлението. Между пѣснитѣ, напоени съ нѣжность, облѣчени спретно и водени ту ходомъ, ту скокомъ, личѫтъ по народнитѣ си качества „Теменужка“, „Първо либе“, а сѫ дивни по драматична композиция и образитость на милни чувства китката пѣсни „Цвѣтя“ и поемата „Коледари“, ухватна по оригиналенъ градежъ въ духа на коледарскитѣ народни пѣсни. Мѫчно е да се посочи, коя е пòхубава отъ бройнитѣ балади „Чумави“ „Змѣйново любе“ (двѣтѣ съ познатъ народенъ прѣдметъ), „Гурбетчия“, „По жетва“, „При Босилка“, „Въ потайна доба“. Двѣтѣ поеми „Конярь“ и „Етъръ назадъ повръща“ се издигатъ надъ хубавитѣ си дружки „Ралица“ и „Бойко“ и други. Това сѫ все прѣдмети тѫжни, съвсѣмъ рѣдко прошарвани отъ творения съ радостенъ завършъкъ, или пъкъ съ хуморъ и сатирична шега, за които е сѫщо способенъ авторътъ. Добъръ дѣлъ отъ мотивитѣ на творенията е сѫщо вдъхнатъ Славейкову изъ нѣмската и английска литература, па и изъ съкровището на източната мѫдрость. Поразяватъ съ обработката си мотиви трансцендентни, ловени при тъмна атмосфера („На Балкана“, „Богомракъ“).

Бисеренъ лирикъ е въ новата българска поезия Кирилъ **Христовъ** (* въ Стара Загора 1875). Сиракъ и незакърменъ въ дѣтинство съ майчини милувки и любовь, той въ юношка пòра загорява отъ трайна страсть за любовна взаимность, дѣто и у когото я намѣри. Нему сѫ потрѣбни сладостнитѣ трепети на любовьта, потрѣбна му е

омайната наслада отъ нея, и това не въ образа на постигнато щастие, но въ неспирната смѣна на блаженство отъ любовенъ отзивъ и доволство отъ безмилостна раздѣла. Людското мнѣние за обходата му не го смущава никакъ, защото съ лъжи и въ робство живѣе оня, който не живѣе съ рѣйно сърце и безъ любовенъ дългъ. Сбирката „Пѣсни и въздишки“ (София 1896) съдържа галнитѣ пѫпки на тая страсть на Христова; тукъ той, питомецъ на скръбьта, копнѣе за вѣра и любовь, надѣе се на доброто и съзира цѣлта на живота въ борбата; ала пòнататъкъ вѣрата му изтлѣва подъ жара на любовнитѣ съмнѣния и всичката надежда се обръща къмъ силата на сърдечнитѣ влѣчения, съ които се опрѣдѣля и изчерпя за него истинскиятъ животъ. Гълтай наслодата, не въздържай трепети сърдечни, не ти трѣбатъ спомени — се пѣе въ другата сбирка „Трепети“ (Сливенъ, 1897). Христовъ е пѣвецъ на любовь незадоволена, но която никога не се отчайва; той живѣе заради мѫкитѣ и страданията отъ любовьта. Задоволената свършено любовь би била за него край на живота, който царува само въ вѣчната младость. Това се чете въ сбирката му „Вечерни сѣнки“ (Варна, 1899). Бѣлѣжити сѫ за скръбьта, за нагледа и художеството на поета въ тритѣ му сбирки пѣснитѣ „Ricordo“, „Послѣдня пѣсень“ (въ първата сбирка), „Трагедия“, „Звѣзда“, „Химнъ“, „Желѣзното сърце“, „Финални акорди“ (въвъ втората), „Епиникия“, лирическа поема „Морска пѣна“ (въ третята). Между нижела хубави пѣсни въ сбиркитѣ („Върти лопатитѣ“, прѣводната „Пѣсень на Marie des Anges“, „Октави“ и мн. др.) Христовъ е размѣстилъ не пòмалко хубави и чудни балади и романци („Боятъ при Чирменъ“, „Въ лунния блѣсъкъ“, „Бѣжанци“, „Легенда на вѣчностьта“). Христовъ много обича сонетовата форма. Съ особно изкуство прилага въ нѣкои пѣсни хода и формитѣ на народния лирически стихъ.

Продължението на повѣсти и разкази все по стар типъ на „Злочеста Крьстинка“ отъ Илия Блъсковъ остан далечъ назадъ отъ новитѣ „Разкази и повѣсти“ (книг първа, София 1877) на Тодора Г. **Влайковъ.** (**Веселинъ** (* 1865 въ Пирдопъ). Популярниятъ прѣдметъ, намѣренъ въ животнитѣ вълни на нашия селякъ, или създаденъ върху почватата на политическитѣ неджзи въ нашето село, е у Влай-

кова художествено промисленъ и гладко изработенъ; това е най-вече за прѣдметитѣ, въ които повѣствувачътъ не е вкарвалъ особни свои социални тенденции „Златко“ е убийца на младата си жена, увлѣчена отъ любовна страсть къмъ единъ турчинъ и бѣгала съ него; подиръ убийството Златко се запелѣва отъ село по чужди краища. При безискуствена обстановка и вече съ пòвече разнообразие се върши прѣдметътъ „За Дѣдовата Славчова унука“; тамъ хубавата внучка Райка се люби съ Ненка сирака, и при всичко че дѣдо Славчо за едно врѣме не може да я обрече Ненку, нейната любовна рѣшителность пакъ го докарва найсетнѣ самъ духовито да разбие своя свѣткавъ упоръ. Социалнитѣ тенденции на разказа „Учитель Миленковъ“ и на голѣмата повѣсть „Кметове“ сѫ ги лишили отъ епическата прѣлесть на „Дѣдовата Славчова унука“. Отъ тия още пò-напрѣдъ е стѫпилъ Влайковъ съ композиция въ повѣстьта си „Леля Гена“, по прѣдметъ сродна съсъ „Златко“, и въ разказа „Ратай“, приличенъ откъмъ типове съ „Леля Гена“. Двѣтѣ тия пòсъвършени творения на Влайкова, излѣзли въ наши списания, сѫ останали за слѣднята книга на събранитѣ му повѣсти и разкази. — Еднакво съ Влайкова, ако и не съ толкова успѣшна композиция, е рисувалъ „съ тебеширъ и съ вѫгленъ“ найестесвени, скрѣбни и мрачни картини изъ животнитѣ залиси на простия българинъ Михаилъ Георгиевъ (* 1852 въ Видинъ), безпримѣренъ подражатель на на народната рѣчь отъ западна България. Неговитѣ картини, досадни въ описанията, чудесни въ драматизъма, сѫ обнародвани въ нѣколко списания („Денница“, „Български Прѣгледъ“).

Злото въ българския животъ, пародията на гражданството въ млада България пробудиха за новата ни книжнина интимно-сатиричната дарба на Алека **Константиновъ** (* 1863 въ Свищовъ, † 1897 къмъ Пещера), безъ врѣме пронизанъ отъ куршумъ на политическа пушка, насочена противъ другиго. Тая печална сѫдба на обикнатия веселякъ въ живота и глумецъ въ книжнината го направи на обожаванъ мѫченикъ. Алеко стана извѣстенъ съсъ стихотворни прѣводи на руски поеми (отъ Пушкина, отъ Лермонтова) и на два френски кѫса („Тартюфъ“ отъ Молиера и „Отче нашъ“ отъ Коппе), а се прочу, откакъ описа своето пѫту-

ванье „До Чикаго и назадъ“ (1894) — описание духовито, шутливо, творение най-изящно отъ всичко друго, сътворено отъ Алека. Обаче името на Алека стана найпопулярно, когато изъ анегдоти на своя дружина приятели подслуша, възпроизведе и наниза редицата подвизи на оконституцения български торлакъ, мазникъ физически и нравствено, Ганю Балкански, и ги вложи въ единъ калейдоскопъ за непрѣсѣклива забава и смѣхъ на домашни гледачи. Калейдоскопътъ, безъ единство, съ независни една отъ друга шарени и, които могатъ безъ край да се множжтъ, е нареченъ „Бай Ганю Балкански, невѣроятни разкази“ (София, 1896); а героятъ въ шаренитѣ, „Бай Ганю“, е днесъ нарицалото на всѣкой българинъ, наблюдаванъ въ типична за него мазнишка ситуация. Съ „Бай Ганю“ Алеко не създаде творение съвършено, но съ съвършенство улучи схващанъето на българина за собствена негова дебелащина, безочливость, подлость и егоизъмъ. Редъ фейльетони, благодушно обличителни, завърша Алековата дѣйность и животъ.

Отъ разкази, въ които е даденъ образъ на обществени и любовни колизии въ българското село, образъ на лица, отвъдени подъ българския школски и политически небосводъ, състави своя сбирка „Смѣхъ и Сълзи“ (Видинъ, 1897) Антонъ **Страшимировъ**. Изкусно поведенията разказъ се извърша у него найвече отъ самитѣ лица. Избѣгвайки собственитѣ описания, Страшимировъ често лишава своитѣ образи отъ почва, отъ фонъ. Найголѣмо негово творение е романътъ „Смутно врѣме“ (Пловдивъ 1899). Идеята му е взета изъ ония страховити дни на политическия нашъ животъ, които настанаха слѣдъ сваляньето отъ прѣстолъ на княза Александра. Единъ дѣлъ заслужили граждани, поради грѣха за онова князово свалянье и симпатии къмъ освободителката Русия, е безмилостно гоненъ и позоренъ отъ другъ дѣлъ граждани, които си особуватъ пазеньето на отечеството и върло упражняватъ подъ тоя извѣтъ властьта. Двата тия дѣла граждани иматъ и свои лични смѣтки и честолюбия, та се стървятъ въ борба, отъ която страната е въ размирно („смутно“) врѣме. Романътъ на Страшимирова, опрѣнъ върху много фактове, изобразява борбата на чувството за лично достоинство съ държавната клевета и прѣслѣдванье. Елементитѣ на прѣдмета сж подбрани и ком-

бинувани тъй, че поддържатъ живо напрежение въ изложението; слаби сѫ психологичнитѣ скици и изобщо езикътъ. — Романъ отъ друго „размирно“ врѣме, отъ врѣмето на българския самозванецъ Иваило въ XIII. в. и съ напрежение въ изложението никакъ не пòслабо отъ онова, което имаме у Страшимирова, написа Добре Ганчевъ подъ име „Борба за самостоятелность“ (София, 1888).

Прѣводитѣ на поетически творения изъ чуждитѣ книжнини сѫ по прѣдимство пакъ въ невезана рѣчь; ала пòсмѣло се пристѫпя и къмъ прѣводи на пòголѣми стихотворни кѫсове. Книжовниятъ дѣлъ на повременнитѣ издания се храни съ непрѣгледно множество на кратки разкази и повѣсти, и то пакъ пòвечето изъ чуждитѣ повременни издания. Отдѣлнитѣ творения на чутни писатели се взиматъ изначало въ тѣхнитѣ найскромни размѣри; но колкото се върви пòнапрѣдъ, избиратъ се и пòобемни, и се умножаватъ. Езикътъ на прѣводачитѣ е обикновено изпълненъ съ всѣкакви бѣлѣзи на недостатъчно умѣние. Прѣзъ послѣдното врѣме на книжнината се прѣведоха пòвидни творения отъ писателитѣ: Софоклъ („Антигона“); Калдеронъ („Поклонението на Кръста“), Сервантесъ („Донъ-Кихотъ“); Едмонъ Абу („Горски царь“), Бернарденъ де Сенпьеръ Балзакъ, Волтеръ, А. Дюма („Тримата мускетари“, „Графъ-Монте-Кристо“), Ламартинъ, Ле-Сажъ („Жилъ-Бла“), Молиеръ („Благородника“), Евгени Сю („Скитникътъ евреинъ“, „Парижкитѣ потайности“), Хюго („Деветдесеть и третя година“, „Историята на едно прѣстѫпление“, „Парижката света Богородица“, „Хернани“), Шатобриянъ; Уго Фосколо Свифтъ („Пѫтуване на Гѫливера“), Шекспиръ; Гете („Клавиго“, „Егмонтъ“), Еберсъ („Уарда“), Шилеръ; Ибсенъ; Крашевски („Повѣсть безъ име“, „Янъ Собѣски“), Сенкевичъ Боздѣхъ („Баронъ Герцъ“); Гоголъ (разкази, „Мъртви души“), Достоевски („Братя Карамазови“), Лермонтовъ („Герой на нашето врѣме“, Островски („Луди пари“, „Тлъсто кокалче“), Графъ Л. Толстой („Война и миръ“ „Анна Каренина“), Тургеневъ, Чеховъ; Глишинъ („Измама“), и други.

Показалецъ.

А

Аждеръ (ненаситни) 15.
Акиръ прѣмждри 65—66.
Александреида 64.
Ангеларъ 50.
Ангелина 19.
Андрашина, Андреашъ 19.
Андреовъ, Иванчо (= Богоровъ) 114.
анекдоти 31.
антропология 32.
апокрифи 66—68, 76, 90; — библейски 69, ветхозавѣтни 69, новозавѣтни 70.
Априловъ, В. 103, 109, 110.
арапи (черни) 19; арапъ (черенъ) 22.

Б

Базиргянче (желто) 20.
Балабановъ, М. 131, 133.
басни 4, 36; басня 32.
баяния 4, 28, 36.
Беровичъ, Петъръ (= Беронъ) 107.
Беронъ, д-ръ В. 178.
Беронъ, д-ръ П. 107.
Бѣлчевъ, Н. 138.
битъ 10.
Влагоевъ, Д 174.
благословия 34; благословки 7.
Блъсковъ, И. 156, 173, 193.
Бласковъ, Р. 132, 156, 175.
Бобчевъ, С. 173, 175.
Богданъ Лютица 21.
богини 14.
богове (теоморфизъмъ).
Богоевъ, Иванъ (= Богоровъ) 103.
богомилство 42.
Богомилъ попъ 43, 59, 67.
Богориди Стефанъ 127.
Богоровъ, д-ръ И. 96, 103, 114, 123, 127, 131, 134.
божичко, божичъ 7.
болести 36.
Бончевъ, Нешо 133.
Борилъ царь 44, 78.
Борисъ князъ 40, 43, 50, 51.
Ботевъ, Христо 131, 132, 141, 147—152, 156, 167.
бракъ 10.
Бурмовъ, Т. 127, 130, 132, 134.

В

Вазовъ, И. 140, 152, 173, 174, 181—188.
Варлаамъ и Иоасафъ 65.
Васкидовичъ, Е. 104.
Великсинъ, Д. 155.
Величковъ, К. 166, 173, 174, 188—189.
Велчовъ, В. 174.
Венелинъ, Ю. 102—3, 117.
вила—морска, самогорска 14.
вихри 13.
Владиславъ, Граматикъ 88.
Влайковъ, Т. 193.
вода жива 30.
войводи стари и млади 26.
Войниковъ, Д. 131, 139, 161—164.
врачуванье 37.
възкръсение 7.
Вълкашинъ 17, 18, 23.
Вълко чорбаджи Чаликовичъ 112.
вѣтрове 13.

Г

Ганчевъ, Д. 196.
гатанки 4, 28, 34.
Генадиевъ, Х. 174.
Геновичъ Н. 130.
Георги Хамартолъ 63.
Георгиевъ, М. 194.
Гергьовдень 8.
Геровъ, Н 115, 116, 121, 136, 179.
герои 13, герой 16.
Гинчевъ, Цане 154, 155, 156, 173.
глаголица 39.
Гораздъ 50.
горещници 9.
Гино—арнаутче, звѣздалия 20.
Григори Богословъ 62.
Григори Синаитъ 76, 80.
Григори Цамблакъ 86.
Грозданка хубава 15.
Груевъ, Йоакимъ 123, 134.
Гьорги свети 8.

Д

Дамаскини 45, 90.
Дамаскинъ Студитъ 90.
Дановъ Хр. 97, 132, 134.
Данъ войвода 25.

Даскаловъ, Х. 162.
Димитровъ, Г. 177.
Димитъръ свети 10.
Димитъръ хаджи 27.
Доброплодни, Сава 122.
Дойчинъ Юнакъ 21.
Дриновъ, М. 136, 179.
Друмевъ, В. (=Климентъ митрополитъ) 133, 156, 165–6.
Дуксъ черноризецъ 54.
думки 4.
Духъ свети 9.
Дѣяние Девгениево 65.
дюдюлъ 9.

Е

Евтими патриархъ 44, 81—5, 88.
Екзархъ, Александъръ 114, 123.
езикъ—български 39—40, 45, 95, руско-славѣнски 41, славѣнобългарски 41, 45, словѣньскъ 39, сръбски 41, срѣднобългарски 40, общеславѣнски черковнославѣнски 41.
Елена Марковица 19.
еленизъмъ 97.
епосъ—животински 32, хайдушки 23, 27.
ересь богомилска 67.
Еремия 76–77.
Ефремъ Сиринъ 62.

Ж

Желевъ 121.
женитба на слънцето 15.
жертви милостивни 6.
Жефаровичъ, Х. 114.
животни (зооморфизъмъ) 5.
живѣячка 10.
Жинзифовъ, Р. 138, 154, 156.
Жугланъ 30.

З

Забави 5.
Заимовъ, С. 177.
заклеванья 34, 73.
Зафировъ, С. 121.
Захариевъ, С. 136.
Златарски В. 175.
змѣй—горянинъ, огненъ 14, 30; змѣйове, змѣйци 14.
Зонара 76.
зоогония 32.

И—Й

Иванишъ 19.
Ивановъ, П. 139, 159.
Ивановъ Ю. 178.
Иванъ Александъръ 44, 75, 78—79.
Иванъ Асень I. 44.
Иванъ Асень II. 24, 44, 78.
Иванъ Рилски, 44, 63, 77, 83, 84.
Иванъ Селски банъ 21.
Иванъ Срацимиръ 79.
Иванъ Шишманъ 24, 26, 82, 87.
Игнати Рилски 177.
игри 11.
Икономовъ, Теодоръ 133.
Икономовъ, Теодоси 138, 162.
Иларионъ Мегленски 44, 84.
Иларионъ Търновски 110, 112.
Илиндень 9.
Илия свети 9.
Иоакимъ Кърчовски 107.
Иоановичъ, хаджи Найденъ 96.
Иоанъ Златоустъ 62, 76, 82.
Иоанъ Екзархъ 54—56, 60.
Иоанъ Кантакузинъ 22.
Иоанъ Лѣствичникъ 62.
Иоанъ Малала 63.
Иоанъ пресвитеръ 61.
Иоанъ старецъ 75.
Иосафъ Бдински 85.
Иречекъ, д-ръ К. 176.
историзация 31.
история на литературата 2.
Йовчевъ, Л. (=екзархъ Йосифъ I.) 133.

К

Калистъ патриархъ 81.
Калоянъ 44.
Каравеловъ, Любенъ 131, 133, 134, 136, 140, 141, 142, 143, 146—149, 151, 152, 156, 158—160, 164.
Каравеловъ, Петко 171, 172, 173.
Караджа, Стефанъ, 27.
Караколъо 27.
Карапетровъ, П. 177.
Кипиловски, Анастасъ Стояновъ 110, 117
Киприянъ митрополитъ 84, 86.
Кирилъ Ерусалимски 62
кирилица 38.
Кирилъ (Константинъ) 38, 46—48, 49—50.
Кисимовъ, П. 131.
Кисовъ С. 177.
Кифаловъ, Михаилъ 103.
Климентъ 50—51, 52, 54, 61, 63.
книги—богомилски 49, богослужебни 49, 67, 89, духовнопоучни 89, догматически 49, еретически 49, лѣтописни 49, полемически 49, суевѣрни 72.
книжевность 1; книжнина 1, 38.
Ковачевъ, Я. 173.
Козлевъ, Н. 153–155.
Козма пресвитеръ 59—60.
коледа 7.
коледари 7.
Константиновъ, Алеко 174, 194—195.
Константинъ Драгашъ 25.

Константинъ Епископъ 53, 63.
Константинъ (=Кирилъ) 38, 39, 43, 46, 47, 48.
Константинъ Костенечки 87.
Константинъ Манасия 78.
Косово поле 21.
Костадинъ отъ Стамболъ 22.
Костадинъ бегъ 25.
краль латински 24.
Кръстевъ, д-ръ К. 174, 178.
Кръстьовичъ, Гаврилъ 115, 127, 132, 136
кръговратъ на слънцето — зимни 7, лѣтни 9.
Кузманъ капитанъ 27.
курбани 9.
Кжнчовъ, В. 177.
Кжрджиевъ, Г. 174.

Л

Лаврентий попъ 78.
ладуванье 8.
лазарици 8.
Лалушъ 27.
ламя 15.
легенда българска 76; легенди 30, 71, 77; — етически 31, панонски 51, 62.
литература--народна 1, традиционална 3.
локализация 30.
Лѣтописецъ елински и римски 64; лѣтописи 90.
люлки 8.

М

Мавриновъ, Х. 138.
магии 37.
Максимовъ, Х. 175.
Манчовъ, Д. 97.
Мара българка 26.
Мариновъ, Д. 178.
Мариновъ, Т. 175.
Марко (Кралевичъ, крали Марко) 16 23
Маркова рѣка, Маркови кули, Марковъ манастиръ 18.
Матовъ Д. 175.
Методи 39, 43, 46, 47, 48—50, 51
Миладиновци братя 4; Миладиновъ Д. 139.
Милетичъ, д-ръ Л. 175.
Мирче 24.
митически — прѣдстави, чърти 14; митическо лице 16; митове 14, митология 5, митъ 13.
Михаиловски, Никола 116, 130, 134.
Михаимовски, Стоянъ 189—192.
Михаиловъ, Ю. 174.
молитви 36, 73.
Момчилица 22, 23
Момчиловъ, И. 135.
Момчилъ войвода 22, 23, 26.
Московъ, М. 178.
Муса Кеседжия 20, 22.
Мустакови братя 110.
Мутева, Елена 123, 162.
Мутевъ, д-ръ Д. 127.

Н

Найденовъ, И. 131.
наредби суевѣрни 74.
наречници 13, 30.
Настрадинъ-ходжа 31.
Наумъ 50, 52, 53.
нежитъ 36, 73.
Неофитъ Бозвели 104.
Неофитъ Рилски 110, 111, 112, 116.
Никифоръ Патриархъ 63.
Новакъ—дебели 21, стари 21.

О

Обичаи 5.
обреди 5
Огняновичъ, К. 117.
Оджаковъ П 175.
ойлюле 9.
орисници 13
отвличания 11.

П

Паиси Хилендарски 98—102, 113.
Палаузовъ, Н. С 110.
Палаузовъ, С. 132.
Пейчиновичъ, Кирилъ 107.
пеперуда 9.
песоглавецъ 30.
Петковъ, Ботьо 103.
Петковъ, Д. 171.
Петковъ, Хр. (=Ботевъ) 140, 141.
Петъръ царь 43, 59, 61.
Петъръ Делянъ 25.
Пипинъ, А. 178
писменость 1, 38; — апокрифна 68, богомилска 62.
Пишурка, К. 129, 155.
повѣсти 43, 90; повѣсть троянска 64.
поговорки 34.
поетически — образи 14, прѣдстави 13, типъ 16
полубогъ 16.
Поповичъ, В. 133.
Поповичъ, Райно 114.
пословици 4, 26, 33.
прикази 31.
прикази 3, 28; — животински 32, за зли духове 30, комически 32, митически 30, фантастически 30
приспивалки 12.
притчи 31, 32.
прѣдания 4, 31.

псалтири гатални 77.
Псевдокалистенъ 64.
Пундевъ, М. 175.
Първановъ, Н. 135.
пѣвци (просяци) 13.
пѣсни 3, 4;—битовни 10, великденски 8, гергьовски 8, жетварски 10, 12, заговѣлки (покладни) 8, исторически 13. 23, коледни 7, лазарски 8, любовни 11, македонски за Марка 16, митически 13, обредни 5, 5, овчарски 10, 11, пеперугарски 9, самовилски 14, сватбени 10, смѣшни 9, 12 спасовски 9, тжжовни 10, църковни 13, юнашки 13, 15.
Пѣшаковъ, Г. 117.

Р

Радославовъ, В. 172.
Радославъ Хлапенъ 19.
Радулъ бегъ 24.
Раковски Г. 114, 122, 124, 127, 129 — 131, 136, 144, 156.
редакция – рускославѣнска, сръбскославѣнска 40.
Рерьо, Реля Крилатица 22.
робенье 26.
русали, русалска седмица, русаля 9.
Русетъ, хаджи Александъръ 94.

С

Сава 50.
Сакжзовъ, Я. 174.
самовили 13, 30; самодиви 13; самоюди 14.
сбирки съ народни умотворения 4.
сборници 42, 45.
сборове 11.
Света гора (Атонъ) 20.
свети лица 14.
седмочисленици 50.
седѣнки 11.
Секула дѣтенце 20.
Симеонъ 43, 46, 51, 54, 57, 58.
Симидовъ, Ф. 136.
Симонъ мнихъ 79.
Синодикъ Бориловъ 78.
Славейковъ, Петко 117, 130, 133, 134, 140, 155, 165, 171.
Славейковъ, Пенчо 174, 191.
словесность 1; — народна 1, 3, писана 38, устна 3.
Софрони (Стойко Владиславовъ) 105—107, 113.
Спасовдень 9.
Спиридонъ еросхимонахъ 101.
сравнения 34.
Стамболовъ, С. 141, 152, 172.
станенинъ 7.
Станиславъ, Филипъ 90.
Станчевъ, Т. Х. 164.
Стефанитъ и Ихнилатъ 66.
Стояновичъ, Натанаилъ 136.
Стояновъ, В. 133.
Стояновъ, З. 172.
Стоянъ юнакъ 23.
Страхилъ 25.
Страшимировъ, А. 195.
Страшимировъ, Д. 178.
султанъ 20.
сжщества стихийни 5.

Т

Тодоръ Студитъ 62
Теодоси, хаджи папа 96.
Теодоси търновски 80—81.
Теофилактъ Охридски 75.
тлъки 11.
тресавици 73.
Тудоръ черноризецъ Доксовъ 53.
турченье 26.
тжжачки 12.

У

Умотворения народни 4.
Умуръ-бегъ 20.

Ф

Физиологъ 62.
Филипъ Маджаринъ 20.
Филипъ попъ 78.
фитогония 32.
фолклоръ 6.
Фотиновъ, К. 123.
Франгя, А. 140.

Х

Хайдути, хайдутинъ 26.
хала 15.
Хитовъ, П. 129, 136.
Хитъръ-Петъръ 31.
Храбъръ черноризецъ 38, 58.
Храновъ Д. 133.
Хреля протосевастъ 22.
Христовъ К, 192.

Ц

Цанковъ, Д. 103, 127, 133, 171.
Цановъ, А. 134.
царь 19
цигани 31.
Цоневъ, д-ръ Б. 175.

Ч

Чавдаръ 27.
челядъ 12.

Черневъ, А. 136.
Чинтуловъ, Д. 138.
Чифутинъ желтъ 20.
Човѣци (антропоморфизъмъ) 5.
Чолаковъ, В. 4.

Ш

Шайна робиня 19.
Шапкаревъ, К. 4.
Шарко, Марковъ конь 18, 19.
Шеги 34.
Шишковъ, Т. 136, 164.
Шишмановъ, д-ръ И. 175.
Шкорпилъ, К. и Х. 178.
Шоповъ, В. 104.

Ю

Юди — Самовили 14.
юнакъ, 14, 15; юнаци 13.
Юрдановъ, В. 174.

Я

Янко Сибинянинъ, Янкула, Янъ Хуниядъ 21.

1839 години — умрял
1854 — години — [illegible]